

ISSN 1691-273X

**VALODAS PRAKSE:
VĒROJUMI UN IETEIKUMI**

Latviešu valodas aģentūra

Nr. 13/2018

VALODAS PRAKSE: VĒROJUMI UN IETEIKUMI

Populārzinātnisku rakstu krājums

13

**Rīga
Latviešu valodas aģentūra
2018**

UDK 811.174(082)
Va 390

Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi. Populārzinātnisku rakstu krājums. Nr. 13.
Atb. red. A. Vulāne. Rīga : Latviešu valodas aģentūra, 2018. 192 lpp.

Atbildīgā redaktore *Dr. philol.* Anna Vulāne
Recenzente *Dr. habil. philol.* Gunta Smiltneiece

Populārzinātniskā rakstu krājuma „Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi” 13. laidiena kārtas numurs ir noteicis izdevuma satura ievirzi – nopietni un mazliet ar smaidu par „nelaimīgo” skaitli, melno un velnišķo, šausminošo un pārsteidzošo, par vēstures paradoksiem, stereotipiem un realitāti, kas, gan vārdā nosaukta, gan netieši izteikta, pastāv tepat blakus vai mūsu iedomās. Trīspadsmit autori septiņās nodaļās piedāvā lasītājiem savu skatījumu uz valodas uztveres un lietojuma jautājumiem, atšķir dažas valodas attīstības vēstures lappuses un sniedz ieskatu mūsdienu problēmās.

Sadaļā „Vārdu un skaitļu maģija” tiek raksturoti dažādās sabiedrībās pastāvošie lingvistiskie stereotipi un mīti, vērtēta latviešu valodas stereotipiskā uztvere, tās ietekme uz lingvistiskās attieksmes veidošanu un valodas politikas īstenošanu, skatīta skaitļa 13 simbolika gan latviešu priekšstatos, gan pasaules tautu tradicionālajos uzskatos.

Sadaļā „Īpaši vārdi īpašā lietojumā” iekļauti pieci raksti, kuros aplūkoti ar nāvi vai citu ne visai patīkamam notikumam saistītie vietvārdi, pilsētvidē izmantotie dažādu uzņēmumu nosaukumi, kuros vērojami vārdu spēles elementi, raksturots vārda *velns* un tā sinonīmu lietojums latviešu valodā, atklāti baiļu efekta radīšanas līdzekļi latviešu šausmu stāstos, kā arī analizētas lamu un ķengu vārdu funkcijas.

Vārda *trīspadsmit* „dzīve” dažādās vārdnīcās un valodas korpusos, vienas vārdnīcas triju izdevumu kopīgās iezīmes un atšķirības tiek analizētas sadaļā „Vārds vārdnīcā”, savukārt īpašības vārda *melns* loma Vidzemes zemnieku uzvārdu tapšanā un drukas aizlieguma īstenošanas paradoksi Lietuvā un Latgalē 19.–20. gs. atklāti sadaļā „Vēstures paradoksi”.

Rakstu krājuma noslēguma daļā rodams pārskats par LZA Terminoloģijas komisijas darbību un Valsts valodas centra Latviešu valodas ekspertu komisijas lēmumiem un ieteikumiem, kā arī jaunāko valodniecisko izdevumu bibliogrāfija, humora lappusīte un ziņas par autoriem.

Rakstu krājums ir mazliet neparasts, jo trīspadsmitais, bet daudzpusīgs un noderīgs uzziņu materiāls ikvienam, kurš interesējas par latviešu valodu, vēlas iepazīt tās bagātību, lietojuma variācijas un pētījumu dažādību.

Projekta vadītāja Marta Balode
Korektore Anna Frīdenberga
Maketa un vāka dizaina autori Kristaps Rozītis un Vanda Voiciša
Rakstu krājuma 13. numuru maketējusi Vanda Voiciša, SIA „Idea lex”

© LVA, 2018
© Kristaps Rozītis, maketa dizains
© Vanda Voiciša, vāka dizains

ISSN 1691-273X

SATURS

VĀRDU UN SKAITĻU MAĢIJA	5
<i>Ina Druviete</i>	
Valoda stereotipu spoguļi	5
<i>Janīna Kursīte</i>	
Par skaitļa 13 simboliskajiem aspektiem	18
ĪPAŠI VĀRDI ĪPAŠĀ LIETOJUMĀ	32
<i>Sanda Rapa</i>	
Nelaimīgie vietvārdi	32
<i>Liene Markus-Narvila</i>	
<i>Velns</i> un tā sinonīmi latviešu valodā	43
<i>Ilmārs Šlāpīns</i>	
Tas, ko nesaucam vārdā: disfēmismi un ķengu vārdi	66
<i>Vineta Ernstsonē</i>	
Spēle un saspēle: pilsētvides verbālās zīmes	75
<i>Bārbala Simsonē</i>	
Biedējošs teksts: dažādi latviešu šausmu stāstu uzbūves un valodas aspekti	83
VĀRDS VĀRDNĪCĀ	97
<i>Baiba Saulīte</i>	
Ir trīspadsmitais datums, un es atkal jūku prātā	97
<i>Agnese Šteinberga</i>	
Trīs lietas – labas lietas?	
Kādas svešvārdu vārdnīcas trīs izdevumi	107
VĒSTURES PARADOKSI	121
<i>Ilga Jansone</i>	
<i>Meļņi, Musti, Švarci...</i>	
Uzvārdu došana Vidzemes zemniekiem	121
<i>Edmunds Trumpa (Edmundas Trumpa)</i>	
Drukas aizliegums Lietuvā un Latvijā (1864–1904): īstenošanas neveiksmes un paradoksi	134

VALODAS KONSULTĀCIJAS	149
KOMISIJAS UN LĒMUMI	166
Pārskats par Latvijas Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisijas darbību (2016–2017)	166
Valsts valodas centra Latviešu valodas ekspertu komisijas (LVEK) lēmumi un ieteikumi	170
JAUNĀKĀS GRĀMATAS	174
HUMORA LAPPUSĪTE	185
ZIŅAS PAR AUTORIEM	188

VĀRDU UN SKAITĻU MAĢIJA

Ina Druviete

Valoda stereotipu spoguļi

„Domājot par valodu un valodas jautājumu sensitīvo dabu, būtiska loma ir dažādiem sabiedrības viedokļiem un pat stereotipiem par valodu,” uzsverot ikviena valodas lietotāja līdzdalības nozīmi valodas noturībā, raksta G. Kļava priekšvārdā Latviešu valodas aģentūras veiktajam sociolingvistiskajam pētījumam (Kļava 2016, 6). Valoda attīstījies līdz ar cilvēku pasaules uztveri, domāšanu un spriestspēju, tāpēc saprotams, ka priekšstati par to veidojušies ilgi pirms zinātniskas izpētes pirmsākumiem. Mīti un leģendas par valodu pasauli atrodami vai visu tautu folklorā, tie nodoti no paaudzes paaudzē, tāpēc tik stabili ir iesakņojušies sabiedrības apziņā. Valoda ir ikviena cilvēka identitātes un ikdienas neatņemama daļa, tāpēc katram no mums gan audzināšanas, gan paša pieredzes ceļā ir izveidojies noteikts valodu tēls, kas var gan atbilst patiesībai, gan no zinātniskā viedokļa var būt pilnīgi greizs.

Kāpēc it kā nezinātniskiem priekšstatiem par valodu vispār vērts veltīt uzmanību, veidojot valodas politiku? Ne jau tāpēc, lai par tiem uzjautrinātos, paustu sašutumu vai jebkurā gadījumā visiem spēkiem censtos tos atspēkot. Galvenais iemesls, kāpēc beidzamajos gadu desmitos profesionāli lingvisti nopietni pievērsušies tā sauktajai tautas lingvistikai (ar lingvistiku nesaistītu cilvēku uzskatiem par valodām, valodu variantiem, valodas lietojumu), saistās ar daudz dziļāku mērķi – izprast sabiedrības un valodas mijiedarbību. Šis mērķis ietver arī aktuālu praktisku un valstisku uzdevumu vairumam etnosu – nodrošināt valodas ilgtspēju konkrētā laiktelpā.

Sabiedrībā izplatītu t. s. ierunāto viedokļu lielā ietekme uz valodas lietojumu sakņojas galvenokārt kompleksā parādībā, ko zinātnē apzīmē ar terminu *lingvistiskā attieksme*. Lingvistiskā attieksme ir subjektīvo faktoru komplekss, kas raksturo dažādu etnosu, sociālo grupu un indivīdu valodas uztveres īpatnības, attieksmi pret dažādām valodām (valodas variantiem) un valstisku vai sabiedrisku institūciju veiktajiem valodas situācijas regulēšanas pasākumiem, arī priekšstatu par to, kas ir „laba” vai „pareiza” valoda. D. Strelēvica-Ošiņa, analizējot viedokļus par valodas pareizību, secina, ka „[...] lingvistiskā attieksme var ietvert ne tikai pārbaudītas faktu zināšanas, bet arī maldīgus pieņēmumus” (Strelēvica-Ošiņa 2011, 198).

Valodas situācijas analizē lingvistiskā attieksme ir pat vēl svarīgāka par reālo valodas prasmi un valodas lietojumu. To ietekmē etniskā izcelšanās, vide, kurā indivīds atrodas (gan sociālā, gan ģeogrāfiskā vide), plašsaziņas līdzekļi, kas izmantoti par izziņas avotu, izglītības līmenis, reliģiskā pārliecība, politiskā nostāja, vecums, dzimums utt. Lingvistiskā attieksme valodas politikā ir sevišķi svarīgs jautājums, jo visā pasaulē tiek atzīts, ka tieši lingvistiskā attieksme nosaka etnosa pretestības spēju lingvistiskajai asimilācijai un ir svarīgs faktors valodu konfliktsituācijās. Kā raksta J. Valdmanis, „[...] lingvistiskās attieksmes analīze liecina, ka lingvistiskās attieksmes maiņa uz iespējami pozitīvāku ir pats aktuālākais valodas politikas uzdevums, kas veidotu motivāciju ne tikai valodas apguvei, bet arī tās lietošanai” (Valdmanis 2012, 299).

Atzinumi par valodu, kas pašreizējā zinātnes attīstības posmā tiek uzskatīti par patiesībai atbilstošiem, tiek pamatoti zinātniskos pētījumos, ietverti skolu un augstskolu programmās, popularizēti plašsaziņas līdzekļos. Bet kā mums raksturot tā sauktos „maldīgos pieņēmumus”? To apzīmēšanai tiek izmantoti galvenokārt divi jēdzieni, kas ir savstarpēji tuvi, bet tomēr būtu šķirami – *mīti* un *stereotipi*.

Kas ir mīti un stereotipi?

Termins *mīts* tiek lietots divās pamatnozīmēs: 1) mutvārdu daiļrades forma, kas teiksmainā veidā vēsta par kādas svarīgas parādības vai objekta cilmi vai funkcionēšanu, 2) nepierādīts vai nepatīss kolektīvs uzskats. Mīti sakņojas dziļākā kolektīvā apziņā, saistās ar folklorizētu vēstures interpretāciju un praktiski nepakļaujas loģiskai argumentācijai. Termins *mīts* dominē rietumu sociolingvistikā (piemēram, pazīstamākā grāmata par šai rakstā aplūkoto problemātiku saucas „Valodas mīti” (Bauer, Trudgill (eds.) 1998). Šajā grāmatā vairāku valstu valodnieki identificējuši un aprakstījuši 21 anglofoniskajās valstīs izplatītu mītu par valodām, no kuriem visbiežāk sastopami seši: 1) vārdu nozīmēm laika gaitā jāpaliek nemainīgām; 2) mūsdienu bērni vairs neprot ne lasīt, ne rakstīt; 3) amerikāņi maitā angļu valodu; 4) televīzijas ietekmē visi sāk runāt vienādi; 5) dažās valodās runā ātrāk nekā citās; 6) angļu valodā nedrīkst teikt *it's me*, jo *me* ir akuzatīvs.

2003. gadā P. Tradžils savā „Sociolingvistikas glosārijā” devis šādu definīciju: „Valodas mīti ir tādi uzskati par valodu vai valodām, kam plaši tic cilvēki, kas nav lingvisti, bet kuri īstenībā nav patiesi, kā plaši izplatītā pārliecība, ka dažas valodas ir „primitīvākas” par citām, vai uzskats, ka valodas

pārmaiņas var un vajag nobremzēt.” (Trudgill 2003, 76) Ņemot vērā termina *mīts* semantiku latviešu valodā resp. tā saistību ar dziļi simbolisko apziņas slāni un ierobežotās iespējas tos atspēkot, jo mīti loģiskai atspēkošanai parasti nepakļaujas, kā piemērotāku terminu lingvistiskās attieksmes veidošanā turpmāk izmantosim terminu *stereotipi*.

Vārda *stereotips* pamatā ir sengrieķu valodas vārdi: *στερεός* un *τύπος*, tātad ‘spēcīgs iespaids’. Tiek uzskatīts, ka terminu *stereotips* tipogrāfiska procesa apzīmēšanai pirmais lietojis franču iespaidējs F. Dido (*Didot*) 1796. gadā. 20. gs. 30. gados šo terminu sāka attiecināt uz realitātes atspulgu prātā, bet pašlaik tas apzīmē sociāli reproducētus klišeiskus pieņēmumus par jebkuru parādību, sociālu grupu, tās darbību u. tml. No sociālās psiholoģijas viedokļa stereotipi ir kognitīvas struktūras, kas ietver noteiktas gaidas jeb ekspektācijas. Tās savukārt ietekmē veidu, kā mēs uztveram informāciju par sociālu grupu vai tai piederīgu personu, kā arī mūsu pašu reālo uzvedību.

Stereotipi veidojas socializācijas procesā iepriekšējo paaudžu, vienaudžu, plašsaziņas līdzekļu u. c. ietekmē. Stereotipi nebūt nav tikai noliedzama un izskaužama parādība. Tie var ietvert ne tikai negatīvu, bet arī pozitīvu vai neitrālu vērtējumu. Tie balstās universālā cilvēku vēlmē iedalīt pasauli kategorijās, jo: 1) tas ir kognitīvi ekonomiski – ja grupa kategorizēta, nav jāvāc informācija par katru tās locekli; 2) tas ļauj prognozēt individu rīcību; 3) dihotomija *savs/svešs* rada drošības izjūtu un vairo pašapziņu, tātad ir arī zināms paš aizsardzības mehānisms. Cilvēki intuitīvi tiek klasificēti pēc to dzimuma, vecuma, ārējā izskata, apģērba un arī valodas vai runas veida. Protams, vienu un to pašu vērtējumu dažādi etnosi un sabiedrības grupas var izjust gan kā pozitīvu, gan kā negatīvu – atkarībā no plašāka konteksta.

Negatīvos stereotipus, kuru sekas var izpausties diskriminējošā, aizskarošā attieksmē vai praktiskā darbībā pret atsevišķiem cilvēkiem vai sociālu grupu, pamatojoties uz noteiktiem politiskiem, ekonomiskiem, kultūras vai lingvistiskiem kritērijiem, mēdz saukt par *aizspriedumiem*. Lingvistiskie aizspriedumi visbiežāk saistās ar sociāliem signāliem, kas tiek uztverti saistībā ar kādas personas vai personu grupas lietoto valodu vai runu (akcents, vārdu krājums, sintakse u. c.). Valoda vai runa apzināti vai neapzināti tiek saistīta ar tādām iezīmēm kā uzticamība, intelekts, godīgums, draudzīgums u. c.

Lingvistiskie stereotipi, kas var ietvert arī lingvistiskos aizspriedumus, ir vispārināti priekšstati vai pārliecība, ko viena valodas kolektīva vai runas kolektīva locekļi izjūt un atzīst par pareiziem un pamatotiem attiecībā gan

pret sevi un savu valodu (autostereotipi), gan pret cita valodas kolektīva vai runas kolektīva locekļiem (heterostereotipi). Tie ir viens no galvenajiem faktoriem lingvistiskās attieksmes veidošanā, kas savukārt ietekmē valodu koeksistenci un valodu apguvi. Kā redzēsim, viedokļi par savu vai citu valodu ir cieši saistīti ar viedokli par attiecīgo etnosu un valsti.

Kā pētāmi stereotipi?

Eiropas Nacionālo valodas institūciju federācija (*European Federation of National Institutions for Language, EFNIL*), kas ik gadu tās uzmanības centrā izvirza kādu konkrētu valodas vai tās funkcionēšanas aspektu, 2016. gadu veltīja stereotipu izpētei. Šajā federācijā apvienojušās Eiropas Savienības un Eiropas Ekonomikas zonas dalībvalstu valstiskās institūcijas, kas nodrošina valodas zinātnisku izpēti un valodas politikas īstenošanu. Latviju tajā pārstāv LU Latviešu valodas institūts un IZM Latviešu valodas aģentūra. Dalībvalstīm tika izsūtīta anketa, kurā bija jāietver atbildes uz vairākiem jautājumiem.

- A. Empīriskā/zinātniskā daļa. Kādi stereotipi par valodu (-ām) funkcionē publiskajā telpā? Kā tie tiek formulēti? Vai eksistē kādi neoficiāli apzīmējumi citām tautām, īpaši kaimiņtautām, un to valodām? Vai ir kādi populāri sakāmvārdi un parunas par citu etnosu pārstāvjiem?
- B. Sociāli politiskā daļa. Vai stereotipi ietekmē sabiedrības integrāciju? Cik bieži tie atrodami plašsaziņas līdzekļos? Vai to izplatīšana tiek sodīta/nosodīta vai vismaz atzīta par politiski nekorektu? Vai valsts institūcijas un izglītības sistēma ir izteikušas attieksmi pret negatīvajiem stereotipiem? Vai to lietojums sabiedrībā tādēļ ir mainījies arī neformālajā, ne tikai publiskajā vidē?
- C. Stereotipu saistība ar valodu apguvi un lietošanu. Vai tie ietekmē oficiālās valodas un svešvalodu apguvi? Vai attieksme pret valodu saistīta ar attieksmi pret valsti vai etnosu?

EFNIL dalībvalstu atbildes uz šiem jautājumiem tika apkopotas federācijas gada konferencē „Stereotipi un lingvistiskie aizspriedumi Eiropā”, kas notika Varšavā 2016. gada septembrī. Kā jau varēja paredzēt, apstiprinājās pieņēmums, ka stereotipi un aizspriedumi par valodu un valodām pastāv visās valstīs un ka tie lielā mērā ietekmē lingvistisko attieksmi, kas savukārt ir izšķirīgs faktors valodas politikas īstenošanā. Tomēr līdztekus universālām iezīmēm daudzās valstīs atklājās arī zīmīgas atšķirības, kuru cēlonis un

ietekme būtu dziļāku pētījumu objekts. Pētījumi būtu jāveic vairākos virzienos, nosakot attieksmi 1) pret valsti, kurā runā šo valodu, 2) pret attiecīgo nāciju vai etnosu, 3) pret valodu kā tādu, 4) pret valodas runātājiem, 5) pret valodas paveidiem (heterostereotipu vai autostereotipu aspektā), 6) pret variantiem visos valodas līmeņos (ietverot arī priekšstatus par „labu” vai „pareizu” valodu).

Ir skaidrs, ka attieksme pret valodām atspoguļo attieksmi pret šo valodu runātājiem, kā arī kontekstu un funkcijām, kas ar šīm valodām saistās. Atklāts ir jautājums, vai vispār sabiedrības apziņā ir iespējams nodalīt valodu no tās runātāju kolektīva vai valsts, kurā tā tiek lietota. Tāpēc pirmām kārtām jāapzina dažādās valstīs pastāvošie stereotipiskie priekšstati par citām tālākām vai tuvākām valstīm un to iedzīvotājiem.

„Aizspriedumu atlanti”

Beidzamajos gados visai populāra kļuvusi dažādu atlantu un vizuālu uzskates līdzekļu veidošana valstu un tautu īpatnību, arī stereotipisku priekšstatu ironiskai atspoguļošanai, piemēram, M. Vargiča „Dažādas uzjautrinošas kartes” (Vargiča 2015) vai J. Cvetkova „Aizspriedumu atlants. Pilnīgs stereotipu karšu apkopojums” (Tsvetkov 2016). Šādi materiāli, kas gan nebalstās uz nopietniem socioloģiskiem pētījumiem, tiešām ir uzjautrinoši, tomēr, kā ikvienā jokā, tajos ir daļa patiesības. Piemēram aplūkosim J. Cvetkova atlantos apkopotos citu valstu iedzīvotāju stereotipiskos priekšstatus par Latviju. Vāciešiem latvieši ir vecie kaimiņi, poļiem – agrākā kolonija, spāņiem – krievu Galisija, grieķiem – garlaicība, frančiem – baltu ciltis, turkiem – pārāk depresīva, bulgāriem – „nekad neesmu te bijis”, rumāņiem – hobiti u. tml. „Kulināro šausmu atlantā” Latviju pārstāv asinsdesa (<https://atlasofprejudice.com/our-collective-eating-disorder-4846eede37bd>), „Mīlestības kartē” – garlaicīga mīlēšanās (<https://atlasofprejudice.tumblr.com/>).

„Aizspriedumu atlantā” (2016) apkopotī arī Latvijas iedzīvotāju šķietamie priekšstati par citām valstīm (piemēram, Lietuva – brālēni, Igaunija – gliemeži, Somija – Ziemeļu Igaunija, Norvēģija – sasodīti dārga, Islande – lava, Nīderlande – sekss, Beļģija – Eiropas Savienība, Rumānija – Drakula, Turcija – kebabs, Krievija – ragana, Apvienotā Karaliste – darbavieta) (sk. 1. attēlu), kas teorētiski varētu atbilst izplatītiem stereotipiem, kaut stipri apšaubāms, ka to pamatā ir plaša aptauja.

1. attēls. Latvijas iedzīvotāju šķietamie priekšstati par Eiropu (2015)¹

Spilgta ilustrācija stereotipu veidošanās procesam ir karte, kurā apkopoti šķietamie japāņu priekšstati par Eiropu (sk. 2. attēlu). Varam saprast, kā veidojies priekšstats, ka Dānijā „ikviens ir laimīgs”, ka Igaunija saistās ar IT industriju un Austrija ar klasisko mūziku, bet vismaz mums pašiem, kuru autostereotips ir kartupeļu ēdāji, izbrīnu var radīt asociācija ar Latviju: latvieši neēd (vai nevar ēst) kartupeļus! Izrādās, ka mēs neesam vienīgie, kurus tas pārsteidz. Portāls *indy.com*, kritizējot šādu vienkāršotu priekšstatu izplatīšanu, precīzi formulē arī stereotipu ģenēzi: „Jautājums „Kāpēc [tāds priekšstats]?” var liecināt tikai par apjukumu vai nezināšanu. Piemēram, secinājums, ka „latvieši neēd kartupeļus” izrādījās tikai joks, bet fakts, ka visi tvitera lietotāji man jautāja: „Kāpēc latvieši neēd kartupeļus?”, demonstrēja to pašu, ko japāņu pētnieki gribēja pierādīt – stereotipi ne vienmēr balstās uz realitāti, sākumā tas var būt tikai joks, bet vēlāk var kļūt par ierunātu tālāk reproducētu patiesību.” (<https://www.indy100.com/article/the-japanese-stereotype-map-of-europe--BJGqciPrRZb\>)

¹ Pieejams: <https://www.readytogo.net/smb/threads/atlas-of-prejudice.1137615/>, skatīts 14.08.2017.

2. attēls. Japāņu šķietamie priekšstati par Eiropu²

Gan no šīm populārajām kartēm, gan no nopietnākiem zinātniskiem pētījumiem izriet atzinums, ka ir gandrīz neiespējami nodalīt attieksmi pret attiecīgo valsti no attieksmes pret tās iedzīvotājiem. Turklāt multietniskas valstis ārvalstnieku skatījumā parasti tiek identificētas ar titulnāciju, kā Igaunija ar igauņiem vai Slovākija ar slovākiem. Jāatceras arī vārdi „ierunāta tālāk reproducēta patiesība”. Kā zināms, regulāri atkārtoti maldi vai viltusziņas spēj stabili iegulties sabiedrības apziņā visai isā laikā un nav viegli izskaužami. Tas attiecas arī uz mūsu pašu autostereotipiem par latviešu valodu.

Kādi ir mūsu autostereotipi par Latviju un latviešiem? Gan no atsevišķiem pētījumiem (Liepa 2012; Beītnere 2012; Kļaviņš 2009 u. c.), gan tīri intuitīvi zināms priekšstats ir gūstams. Pie pozitīvajiem vai vismaz neitrāliem autostereotipiem varētu pieskaitīt bieži tiražētos apgalvojumus „Latvija ir zaļākā valsts pasaulē”, „Latvieši ir dziedātāju tauta”, pie negatīvajiem – „Latvija ir nabadzīga valsts”, „Latvieši ir skaudīgi un nesaticīgi”, „Kur divi latvieši, tur trīs

² Pieejams: <https://www.indy100.com/article/the-japanese-stereotype-map-of-europe--bJGqciPrRZb>, skatīts 14.08.2017.

partijas”, „Latvieši ir izēdāji”. Autostereotipu konotāts un vērtējums atkarībā no vēsturiskās situācijas var arī mainīties. Piemēram, savulaik apgalvojumi „Latvija ir maza valsts”, „Latvieši ir sērdieņu tauta”, „Latvieši pārcietuši 700 verdzības gadus” varbūt arī ietvēra pozitīvu pašvērtējumu, bet pašlaik šo patiesībai neatbilstošo stereotipu ietekme uz tautas pašapziņu drīzāk ir negatīva.

Stereotipi par valodām

Jebkurā sabiedrībā pastāv viedokļi par pasaules valodām – dažas tiek uzskatītas par vecākām, skaistākām, loģiskākām, bagātākām nekā citas. R. L. Trasks norāda ka, „šādiem uzskatiem reti ir kaut jebkāda līdzība ar objektīvo realitāti, ja neņemam vērā faktu, ka tie *rada* šo realitāti” (Trask 2007, 56). Arī Latvijā vai katrs būs kaut reizi dzirdējis, ka, piemēram, franču valoda ir grūta, bet spāņu – viegla, itāļu – skanīga, bet dāņu – neglīta. Lai ilustrētu izteikto viedokļu atšķirību par valodu iezīmēm, piemēram aplūkosim kaut vai vienu kritēriju – valodas „skaistumu”.

Valodu „skaistuma” jeb labskanības vērtējums, kaut arī tajā var saskatīt zināmas eifoniskas likumsakarības, ir atkarīgs galvenokārt no subjektīviem faktoriem. Izplatīta ir dažādu rangu tabulu veidošana par it kā sliktākajām vai neglītākajām valodām. Valodu saraksti gan ir ļoti atšķirīgi. Piemēram, par nelabskanīgāko valodu interneta vietnē *thetoptens.com*, kur mēģināts ranžēt dažādu jomu parādības vai notikumus, atzīta amerikāņu angļu valoda, vietnē *zankrank.com* – vjetnamiešu, turku, ķīniešu, arābu, kazahu, vācu, volofu, somāliešu, zulu valoda, vietnē *youtube.com* – vācu, korejiešu, japāņu, ķīniešu, vjetnamiešu, taju, ivrits, arābu, hindi, spāņu valoda. Tikpat atšķirīgi ir arī priekšstati par labskanīgākajām valodām. Vietnē *2polyglot.com* par skaistāko atzīta igauņu, zviedru, turku, maķedoniešu, albāņu, franču, bulgāru, islandiešu, slovāku, rumāņu valoda, vietnē *theculturetrip.com* – itāļu, arābu, čehu, volofu, somu, velsiešu, čeroku, ķīniešu, bengāļu, angļu valoda, vietnē *youtube.com* – igauņu, poļu, angļu, rumāņu, portugāļu, franču, ukraiņu, spāņu, zviedru, itāļu valoda. Par latviešu valodu ārējs vērtējums nav izteikts bieži, un tas ir visai pretrunīgs. Varam atrast arī negatīvus viedokļus (piemēram, *Какой смешной латышский язык – просто тупо добавляешь „с” в конце слова и готово* – ‘Cik latviešu valoda ir smieklīga – vienkārši truli pievieno „s” vārda beigās, un darīts’ [Julia@, 05.06.2016.]. *Вообще латышский язык похож на грубую искаверканную версию русского* – ‘Vispār latviešu valoda līdzinās rupji izkropļotai krievu valodas versijai’ [Эрилайс@, 17.06.2016.]), kuru ģenēze drīzāk saistāma ar politiskiem apsvērumiem.

Sociolingvists M. Dženkins (Jenkin 2014) norāda, ka līdz šim nav bijis iespējams atklāt kaut vienu neapšaubāmu kritēriju, kāpēc kāda valoda objektīvi būtu uzskatāma par skaistu vai neglītu, un ka nav neviena pētījuma par valodu pievilcību, kas neapstiprinātu tās ciešo saikni ar valodas runātāju sociālo novērtējumu resp. to sociālo prestižu un valodas ekonomisko vērtību. Gluži otrādi, valodas pievilcību nosaka vērtētāju attieksme pret attiecīgo runātāju kolektīvu vai valsti, kurā valodu lieto. Protams, liela nozīme ir arī valodas atpazīstamībai. Latviešiem droši vien nebūs viedokļa par čeroku vai volofu valodu, turpretim krievu, lietuviešu vai igauņu valodas vērtējums izskan samērā bieži.

Ja valodas kolektīvs ir lingvistiski pašpietiekams, citu valodu runātāju attieksme pret šo valodu, tās lietojumu un izplatību savā etnoģenētiskajā teritorijā neietekmē. Subordinētu valodu runātāju asimilāciju negatīvs valodas tēls gan var veicināt. Valodas noturībai daudz bīstamāki ir negatīvi autostereotipi, kādu nav mazums arī latviešu starpā.

Ko latvieši domā par latviešu valodu?

Ņemot vērā minēto, pašu latviešu priekšstatiem par valodu varētu būt daudz lielāka nozīmība valodas noturībā, nekā līdz šim uzskatīts. Tāpēc būtu nepieciešams veikt plašāku kompleksu pētījumu, apkopojot, analizējot un izvērtējot stereotipiskos uzskatus un, ja nepieciešams, tomēr mēģinot pakāpeniski mainīt sabiedrisko domu.

Ieskatam minēsim kaut vai dažus uzskatus, kas nereti parādās publiskajā telpā saistībā ar latviešu valodu un tās attīstību, piemēram minot dažus autentiskus citātus no publicistikas, interneta vai tvitera komentāriem.

Latviešu valoda ir viena no senākajām pasaules valodām

Vīks. Un neaizmirsīsim, ka mūsu un leišu valodas ir vissenākās Eiropas valodas, ka pamatā visai indoeiropiešu valodu saimei, vērtība pasaules mērogā. (http://www.tvnet.lv/zinas/latvija/633152-petijums_nav_pamata_uzskatit_ka_latviesu_valoda_butu_apdraudeta, 05.11.2016.)

Šis apgalvojums būtu pieskaitāms pie pozitīvajiem vai vismaz neitrālajiem autostereotipiem, jo tā lietojuma konteksts liecina par mērķi stiprināt lepnumu par latviešu valodu. Tomēr tas ir arī labs piemērs, kā šķietami nebūtiska izteiksmes forma ļauj vēlamu uzdot par esošo. Faktiski par latviešu valodu varam runāt tikai kopš mūsu ēras 5.–7. gadsimta, kad baltu ciltis sašķēlās tagadējo latviešu un lietuviešu priekštečos, latviešu kā tautības valoda konsolidējās 10.–12. gadsimtā, literārā valoda sāka veidoties

17. gadsimtā. Salīdzinājumam – piemēram, tamilu valoda izveidojās 3000 gadu p. m. ē., aramiešu – 1000 gadu p. m. ē., korejiešu – 600 gadu p. m. ē., armēņu – 450 gadu p. m. ē. Uz pasaules valodu fona latviešu valoda nav atzīstama par senu – toties par senisku jeb arhaisku gan, jo tā saglabājusi daudz indoeiropiešu pirmvalodas īpatnību. Pati par sevi šī iezīme nekādi nav saistāma ar valodas kvalitāti vai konkurētspēju, tomēr pašu valodas runātāju acīs tā var celt valodas vērtību.

Latviešu valoda ir maza valoda

„No mazas valodas pasaulē” (<http://www.la.lv/no-mazas-valodas-pasaule>, 21.04.2015.)

Pat tad, ja šo apgalvojumu izteiktu korektākā formā – „Latviešu valoda ir mazas tautas valoda” –, tas neatbilst patiesībai. Pasaules kontekstā latviešu valoda drīzāk ir lielas tautas valoda. Tikai 300 valodās pasaulē runā vairāk nekā viens miljons cilvēku – un latviešu valoda ar apmēram 2,3 miljoniem runātāju pašreiz apzināto 7099 valodu kopumā ir apmēram 200–250 „lielākā” valoda. Protams, mūsu galvenās konkurentvalodas – angļu un krievu valoda – pieder pie „loti lielo” valodu grupas, tādēļ stingri jāšķir absolūtais un salīdzinošais valodas runātāju skaits. Minētais apgalvojums nereti tiek izteikts ar konotātu „tātad apdraudēta valoda” vai, vēl sliktāk, „izzūdoša valoda”. Valodas ilgtspējā runātāju skaits ir tikai viens no faktoriem – nozīme ir arī valodas statusam, ekonomiskajai vērtībai un, kā jau vairākkārt norādīts, pašu runātāju lingvistiskajai attieksmei. Objektīvi latviešu valoda 2017. gadā „Izvērstā ranžētā paaudžu lingvistiskās pēctecības skalā” (*EGIDS*) (ethnologue.com) ierindota augstajā 1. līmenī – „neapdraudēta, valodu lieto visas paaudzes”. Šādas pozīcijas, neskaitot 6 starptautiskās valodas, kas ir nulles līmeņa valodas, ir tikai 97 valodām jeb 1,4 % no pasaules valodu kopuma. Iespējams, ka daļa šī stereotipa uzturētāju to uztver kā pozitīvu zīmi („maza, tātad sargājama”). Tomēr šķiet, ka pašreizējās globalizācijas un valodu konkurences apstākļos būtu jāvērtē tā iespējamā ietekme uz sabiedrisko domu, jo gribot negribot šādi varam panākt pilnīgi pretēju rezultātu.

Citas valodas ir bagātākas, latviski daudz ko nevar pateikt

Retajos, bet sarežģītajos gadījumos, kad bija nepieciešamība tulkot atsevišķus vārdus, jo krievu valoda – lai neapvainojas latvju tauta – ir nedaudz bagātāka, Andrim palīdzēja mana mamma – ārkārtīgi inteliģents un izglītotas cilvēks, kuru Andris augstu vērtēja. Viņai ir „pa plecām” niansēta latviešu valoda. (Kas Jauns, Nr. 44 (563), 2016, 1.–7. nov., 13. lpp.)

Minētais citāts paradoksālā kārtā skaidri parāda, ka nav pamata runāt par valodas „bagātību” vai „nabadzību”, bet par runātāja vai rakstītāja prasmi izmantot valodas sniegtās iespējas. Ja sabiedrības attīstās aptuveni vienlīdzīgos apstākļos un tempos, tad arī to valodas krājumam ir jābūt vienlīdz lielam. Nekādā gadījumā nevarētu teikt, ka latviešu valodas leksika ir nabadzīgāka par krievu, angļu, vācu vai kādas citas valodas leksiku. Vārdu apkopojums leksikogrāfiskos avotos vien nav izšķirīgs kritērijs. Jāatceras, ka valodas vārdu kopumā tiek iekļauti ne tikai literārās valodas vārdi, bet arī izlokšņu vārdi, vietvārdi, internacionālismi un jaunvārdi, kuri rodas, ieviešot jaunās tehnoloģijas. Šie vārdi, kamēr mūsu rīcībā nav pilnīga latviešu valodas vārdu krājuma jeb tēzaura, var nebūt atrodami vienuviet, bet valodā tie ir, un tikai no katra runātāja – un sabiedrības pieprasījuma – ir atkarīgs, vai tie tiks arī lietoti.

Latviešu valoda ir piesārņota, latviski neviens nerunā pareizi

Vīks. Cik grāmatu latviešu valodā izdots gadā? Valsts vadošo personu runās un rakstos lietoto vārdu skaits, skolnieku un skolotāju vārdu krājums, visbeidzot katastrofāli nepareizā latviešu valoda šodienas plašsaziņas līdzekļos. (http://www.tvnet.lv/zinas/latvija/633152-petijums_nav_pamata_uzskatit_ka_latviesu_valoda_butu_apdraudeta, 05.11.2016.)

Latviešu valodā tik tiešām ir visdažādāko leksikas slāņu vārdi, kas lietojami atšķirīgu tipu tekstos, un atkal viss atkarīgs no runātāja izglītības un valodas izjūtas. Fakts, ka, runājot latviski, mēs varam izmantot aizguvumus, arī neliterārus aizguvumus no citām valodām, nenozīmē, ka nepastāv alternatīvas izteiksmes iespējas. D. Strelēvicas-Ošiņas grāmatā „Kāpēc mēs gribam, lai valoda ir pareiza?” (2011) vispusīgi analizēta sabiedrības pretrunīgā attieksme pret valodas „pareizību”, kā arī koleģiālajām institūcijām, kas darbojas valodas standartizācijā. No vienas puses, publiskajā telpā var izcelties pat neadekvāti plaša diskusija par kāda vārda vai formas lietojumu, no otras puses, pastāv tieksme protestēt pret jebkādiem norādījumiem it kā „no augšas”. Piemēri:

Delna ļoti grib veikt „parlamentāro kontroli” (bet iemācīties rakstīt pareizā latviešu valodā gan nejut vēlēšanos). (http://www.pietiek.com/raksti/mes_loti_gribam_veikt_parlamentaro_kontroli, 22.12.2014.)

Degoša kondicioniera dēļ šorīt no ēkas, kurā atrodas Valsts valodas centrs, evakuēti 60 cilvēki. Iedomājos, kāds čakars bija ugunsdzēsējiem pareizā valodā evakuēt šos strādīgos tautiešus. (<http://go.tvnet.lv/gebcok>, 06.10.2016.)

Secinājumu vietā

Minēto nepatiesību un puspatiesību ietekme uz latviešu lingvistisko pašapziņu ir grūti pētāma, jo tā nav ne izmērāma, ne formulējama precīzos terminos. Intuitīvi resp. iepriekšējo zināšanu un pieredzes ietekmē radušies atzinumi vienmēr var atduroties pret viszinīgo „bet kur ir fakti un pierādījumi?”. Tomēr vēlētos izteikt viedokli, ka pašreizējā valodas situācijā daži stereotipi neveic audzinošo funkciju, bet drīzāk mazina pārliecību par latviešu valodas spēku. Varbūt būs cilvēki, kas, diendienā dzirdot runas par it kā „mazu” un „piesārņotu” valodu, saņemsies, lai visiem spēkiem pierādītu pretējo. Bet ja nu kādam tas būs pamudinājums aizvien vairāk lietot kādu citu valodu, kuras runātāji paši to tik zemu nevērtēs?

Šajā rakstā aplūkojām dažus stereotipus par pašu latviešu valodu un tās kvalitāti. Tie, kā redzējām, var būt arī neitrāli vai vismaz subjektīvi vērtējami. Daudz bīstamāki ir kļūdaini uzskati par valodu līdzaspastāvēšanu un konkurenci – gan vispārīgi, gan tieši uz Latvijas valodas situāciju attiecināmi. Starp tiem varētu minēt kaut vai šādus: „Nav svarīgi, kurā valodā runā, galvenais ir saprasties”, „Attīstīsim ekonomiku, gan valodas jautājumi paši atrisināsies”, „Lauki izmirst, cilvēki emigrē, valdība zog, ko jūs par to valodu”, „Paplašinot krievu valodas lietojumu publiskajā telpā [t. i., sašaurinot latviešu valodas lietojumu – I. D.], veicināsim sabiedrības saliedētību”. Kā zināms, joprojām problemātiska ir valodas izvēle starp dažādu tautību Latvijas iedzīvotājiem arī situācijās, kur to nenosaka ne likumi, ne priekšraksti – latviešu valodas prioritārs lietojums ne sadzīves sarunās, ne apkalpojošajā sfērā vēl nav kļuvis par pašsaprotamu faktu. Vai tikai arī te pie vainas nebūs „maldīgie pieņēmumi”? Pret tādiem stereotipiem, kas apdraud valsts un valodas politikas pamatus, tomēr ir jāvēršas skaidri un argumentēti.

Tradicionāli uzskati par valodu tātad ir nozīmīgs faktors lingvistiskās attieksmes veidošanā, un tā savukārt ietekmē valodas noturību. Mīti, stereotipi un aizspriedumi bija, ir un būs, bet mūsu spēkos ir tos apzināties un izvērtēt plašākā valodas situācijas kontekstā.

1. Bauer, Trudgill (eds.) 1998 – Bauer, Laurie, Trudgill, Peter (eds.). *Language Myths*. Penguin, 1998.
2. Beitnere 2012 – Beitnere, Dagmāra. *Mēs zemnieku tauta? Pašreference latviešu kultūras paradīgmā*. Rīga : Filozofijas un socioloģijas institūts, 2012.

3. Jenkin 2014 – Jenkin, Matthew. *What makes a language attractive – its sound, national identity or familiarity?* [tiešsaiste] [skatīts 10.08.2017.]. Pieejams: <https://www.theguardian.com/education/2014/jul/17/what-makes-a-language-attractive>
4. Kļava 2016 – Kļava, Gunta. Priekšvārds. *Valodas situācija Latvijā: 2010–2015. Sociolingvistisks pētījums*. Rīga : Latviešu valodas aģentūra, 2016, 6. lpp.
5. Kļaviņš 2009 – Kļaviņš, Kaspars. *apSTĀVĒŠANA*. Rīga : Mansards, 2009.
6. Liepa 2012 – Liepa, Dite. Lietuvišu un latviešu identitātes atspoguļojums: attieksme pret savas valsts valodu (Lietuvių ir latvių identiteto atspindžiai: požiūris į valstybinę kalbą). *Res humanitariae*, XII. Klaipėda : Klaipėdos universiteto leidykla, 2012, 186.–204. lpp.
7. Strelēvica-Ošiņa 2011 – Strelēvica-Ošiņa, Dace. *Kāpēc mēs gribam, lai valoda ir pareiza? Ieskats preskriptivisma vēsturē, teorijā un praksē*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2011.
8. Trask 2007 – Trask, Robert L. *Language and Linguistics: The Key Concepts*, 2nd ed., ed. by Peter Stockwell. Routledge, 2007.
9. Trudgill 2003 – Trudgill, Peter. *A Glossary of Sociolinguistics*. Oxford University Press, 2003.
10. Tsvetkov 2016 – Tsvetkov, Yanko. *Atlas of prejudice. The complete stereotype map collection*. 2nd edition. Alphadesigner, 2016.
11. Valdmanis 2012 – Valdmanis, Jānis. Mazākumtautību izglītības programmu skolēnu, vecāku, skolotāju lingvistiskā attieksme. *Vārds un tā pētišanas aspekti*, 16 (II). Liepāja : LiePA, 2012, 291.–300. lpp.
12. Vargic 2015 – Vargic, Martin. *Miscellany of Curious Maps* [tiešsaiste] [skatīts 10.08.2017.]. Pieejams: <http://www.halcyonmaps.com/#/the-map-of-stereotypes/2015>

Janīna Kursīte

Par skaitļa 13 simboliskajiem aspektiem

Indoeiropiešu valodās 13 ir viens no komponentiem homogenā skaitļu rindā, ne ar ko īpašu neatšķiroties no pārējiem (Hurford 1987; Hurford 2011; Indo-European numerals 1991). Citādi tas ir mītiskajos priekšstatos, kur virknē tradīciju skaitlis 13 saistās ar pozitīvo, citās – ar krasi negatīvo sākotni, vēl citās tam ir divdabīga semantika.

Pirms palūkoties, kāda ir skaitļa 13 simbolika latviešu priekšstatos, noskaidrosim, kā tā veidojusies pasaules tautu tradicionālajos uzskatos un kāda bijusi tās nozīme. Nav daudz pētījumu, kas būtu speciāli veltīti skaitļa 13 nozīmju lauka izveides vēsturei (sk., piemēram, Ekvall 1959; Lachenmeyer 2005). Šajā rakstā pārsvarā būs atsauces uz mitoloģijas enciklopēdijām un vārdnīcām, kā arī uz atsevišķiem rakstiem, kuros raksturota skaitļa 13 simboliskā nozīme. Savukārt internetā dažādās valodās pieejamie materiāli vairumā gadījumu var tikt uzlūkoti par mitoloģisku jaunradi un izmantojami tikai kā šādas jaunrades paraugi. Mūsdienu cilvēku attieksme pret skaitli 13 tika izzināta galvenokārt intervijās.

Ir neiespējami aptvert neaptveramo, tāpēc vēsturiskajā apskatā uzmanība pievērsta tām tradīcijām, par kurām izdevās iegūt plašākas liecības. Tā vairāku **Amerikas indiāņu** tautu tradīcijās skaitlim 13 tikusi piedēvēta pozitīva nozīme (Funk&Wagnall 1972, 713; Cooper 2004, 120), jo, piemēram, acteku un vairāku citu Centrālamerikas tautu mītos norādīts, ka debesis sastāv no 13 līmeņiem un 13. līmenis ir visaugstākais, tālākais no Zemes (*Мифы народов мира*, 1980, I, 519), saistīts ar debesu dievību mītnes vietu, tāpēc 13 uzlūkoja par sakrālu skaitli. Maiji ilgu laiku izmantoja trīs kalendārus: senākais bija Mēness, jaunākais – Saules – un īpašais – rituālais kalendārs. Pirmie bija laicīga rakstura un palīdzēja regulēt saimniecisko darbību, trešais – rituālais – regulēja maiju reliģisko dzīvi. Pēdējā kalendārā bija 13 dienu nedēļas. Tam pamatā, kā uzskatīja maiju civilizācijas pētnieks Jurījs Knorozovs, bija priekšstats par 13 sfērām, kuras katru pārvalda konkrēts dievs. Skaitlis 13 tika izvēlēts pēc viņu zodiaka zvaigznāju skaita (Кнорозов). Jāpiezīmē, ka maijiem bija nevis 12, bet 13 zodiaka zīmes, un 13. zodiaka zīmi viņi dēvēja par Čūsknesi (gr. *Ophiuchus*; angl. *Serpent Bearer*). Vēlāk maiji 13 dienu nedēļu aizstāja ar isāku – 9 dienu nedēļu (Кнорозов).

Tibetiešu mītos sakrālo skaitļu rindā figurē gan skaitļi 2, 3, gan 6, 7, 9, 12 (Beer 1999). Arī skaitlim 13 Tibetas mitoloģijā, reliģijā un vēsturē ir bijusi sava un pozitīva nozīme. Tibetas senie karaļi uzsākuši pildīt valdnieka pienākumus, sasniedzot 13 gadu vecumu. Tibeta senatnē bijusi sadalīta 13 apgabalos, tajā bijuši 13 galvenie cietokšņi (Ekvall 1959, 188; Dotson, 86), tibetiešu mitoloģiskajos priekšstatos debesis sastāvējušas no 13 slāņiem. No debesīm varējis nokļūt uz zemes pa 13 pakāpienu trepēm (*Мифы народов мира*, 1982, II, 508). Skaitļa 13 īpašā funkcija tibetiešu kultūrā tiek skaidrota ar tā iesaisti Mēness kalendārā (Johnson-Groh 2013, 19).

Senajiem **ēģiptiešiem** skaitlis 13 bija saistīts ar priekšstatu par 12 pakāpienu debesu trepēm, kur 13. pakāpiens simbolizēja pāreju, kas ved uz dvēseles nemirstību. Skaitlim 13 piešķirta maģiska funkcija arī mītā par mirstošo un atdzimstošo dievību Ozīrisu, kura ķermenis tiek sadalīts 14 gabalos un izkaisīts pa visu zemi. Ozīrisa māsa un sieva Izīda meklē un salasa kopā viņa ķermeņa daļas, bet atrod tikai 13 daļas (Funk&Wagnall 1972, 835; Clark 1978, 105). Pēdējo no ķermeņa daļām, kas izrādās Ozīrisa falls, ir aprijusi zivs (Clark 1978, 105). Tādējādi 13 šeit ir pārejas skaitlis, kas neveido veselumu kā, piemēram, skaitlis 7 vai 12 semītu tradīcijā.

Jūdu tradīcijā skaitlim 13 vienlaikus ir gan centrāla, gan perifēra loma. Skaitlis 13 ticējumos tiek uzlūkots par jūdiem veiksmīgu un labvēlīgu. Šim skaitlim piedēvē saistību ar mistisko Kabalas mācību. Uzskata, ka „Sefer HaZoharu” („Mirdzuma grāmata”), pilnīgāko no Kabalas grāmatām, sacerējis 2. gs. dzīvojušais rabīns Simons bar Johai, kurš, noslēdzies no ār pasaules, 13 gadus pacietīgi pētījis Kabalas noslēpumus. Kabalā minētas 13 debesu strūklakas, 13 balzama upes un 13 žēlsirdības vārti, kā arī 13 galvenie ļaunie gari (*Энциклопедия символов, знаков, эмблем*, 2001, 501). Jūdu ticībā ir 13 pamatprincipi, kurus 12. gs. definēja jūdu filozofs Moše ben Maimons (Knierim, Coats 2005; Eerdman 2000). Jūdu tradīcijā zēni iziet pubertātes iniciāciju (ebr. *mitzvah*) un kļūst atbildīgi par Toras likumu ievērošanu, sasniedzot tieši 13 gadu vecumu (Number 13 in Judaism). Raksturojot 12 Israēla ciltis, dažkārt tiek norādīts skaitlis 13 (12+1), jo atsevišķi tiek nodalīts viņu ciltstēvs Israēls (Killian).

Senajiem **grieķiem** 13 bija ambivalents skaitlis. No vienas puses, Pitagors it kā esot uzskatījis 13, ko saistīja ar gaisa stihiju, ne tikai par visenigmātiskāko skaitli, bet arī par pārmaiņu jeb transformāciju simbolu (Pythagoras). Tiesa, Pitagora dzīves laikā maz kas pierakstīts no viņa teiktā vai arī nav saglabājies, tāpēc šo izteikumu autorību nav iespējams pārbaudīt. Skaitlis 13 nav padziļināti analizēts arī pētījumos par Pitagora un pitagoriešu skaitļu teoriju (sk., piemēram, Browne 1906, 422–433). Drošāks attiecībā uz skaitli 13 ir cits

sengrieķu avots. Hēsiods eposa „Darbi un dienas” noslēguma daļā, kur tiek aprakstīti katru mēnesi veicamie darbi, brīdināja zemkopjus nesākt sēju 13. datumā, tiesa, ar piebildi – augošā mēnesī:

Trīspadsmītajā, ja mēness ir augošs, no sēšanas darba

Vairies pavisam, bet dēstāmiem stādiem tā lieliska diena. (Hēsiods 1998, 98)

Kā redzam no šī fragmenta, Hēsiods nebūt neuzskata, ka mēneša 13. diena ir neveiksmīga *per se* – dēstiem tā tiek atzīta par labu. Tāpat sēšanai, ja mēness ir dilstošs vai pilns, 13. diena, spriežot pēc Hēsioda, ir piemērota.

Romiešu tradīcijā skaitlis 13 pārsvarā tiek uzskatīts par nelaimīgu vai saistītu ar viņsauli, tāpēc ir pastāvējis tabu par personu skaitu pie galda – tas nedrīkstēja būt 13 (Thompson 1995, 264). Ar skaitli 13 romiešiem saistītas arī t. s. lemūrijas, ko svinēja 9., 11. un 13. maijā (pēc Jūlija kalendāra), kad bija šo svētku kulminācija. Lemūrijas bija veļu pieminēšanas un vienlaikus to promraidīšanas laiks, šajās dienās ar īpašiem rituāliem attīrīja māju no kaitīgo garu ietekmes. Šī laika un īpaši šo dienu bīstamības dēļ senie romieši izvairījās maijā svinēt kāzas (Bonney 1992, 92–93).

Savukārt **Ķīnas un Japānas tradīcijā** 13 vai nu tiek uzlūkots par vienu no veiksmes skaitļiem, vai arī tas ir semantiski neitrāls: „Pret skaitli 13 ķīnieši izturas bez aizspriedumiem (viņiem tas nav „velna ducis”). Tomēr, ņemot vērā eiropiešu māņticību, ķīnieši cenšas šo skaitli neizmantot vietās, kas paredzētas ārzemniekiem.” (Антонова 2012, 201)

„13 īstenībā japāņiem neko nenozīmē. Japāņiem visneveiksmīgākais skaitlis ir 4, jo 4 nosaukums ir *Shi*, kas fonētiski saskan ar vārdu *nāve*. Tādēļ, piemēram, slimnīcās un viesnīcās mēdz nebūt 4. numura vai 4. palātas. Toties visveiksmīgākais skaitlis ir 8.” (Kurosava 2017)

Ķeltu mitoloģijā maģiska nozīme piešķirta 13 simboliskiem Britānijas dārgumiem (*zobens, grozs, dzeramais rags, rati, pavada, nazis, katls, tecila, apģērbs, bļoda, šķīvis, šaha galdiņš, mantija*), kas piederēja dieviem un varoņiem (Кельтская мифология 2002, 380).

Kristietiskajā mitoloģijā skaitlim 13 piedēvēta ļoti negatīva nozīme. Jūdu un vēlāk arī kristiešu mitoloģijā nozīmīgs bija skaitlis 12 jeb dodekāde, kas simbolizēja kosmisko kārtību, pilnu laika ciklu (pabeigtību) un 12 Israēla ciltis: „28. Bet Jēzus sacīja tiem: „Patiesi Es jums saku: jūs, kas Man sekojuši, jaunajā pasaulē, kad Cilvēka Dēls sēdēs uz Sava godības krēsla, arī sēdēsīt uz divpadsmit krēsliem un tiesāsīt divpadsmit Israēla ciltis.” (Mateja evaņģēlijs, 19: 28)

Skaitlis 13 kristietiskajos tekstos sastopams reti, toties nozīmīgās vietās. Pēdējā Vakarēdienā pie galda bija 13 personas – Jēzus un 12 mācekļi. Īpatnēji, ka nevis Jēzus Kristus, bet tieši viņa nodevējs Jūda Iskariots tiek uzskatīts par trīspadsmīto. Pirmajā brīdī varētu pieņemt, ka Vakarēdiena dalībnieku skaitu veidotu 12 (mācekļi) plus 1 (Jēzus Kristus). Taču nodevējs Jūda kristiešu apziņā nevarēja piederēt kvalitatīvi viendabīgajam Kristus mācekļu vienumam. Viņš bija tas, kas pārkāpj 12 Jēzus mācekļu goda kodeksu, nododot savu skolotāju. Arī Pēteris noliegs savu skolotāju – to viņam pēdējā Vakarēdiena laikā pavēsta Jēzus Kristus: „37. Pēteris saka: „Kungs, kāpēc es Tev tagad nevaru sekot? Savu dzīvību es par Tevi atdošu!” 38. Jēzus atbild: „Savu dzīvību tu par Mani atdosi? Patiesi, patiesi Es tev saku: vēl gailis nebūs dziedājis, kad tu Mani jau trīskārt būsi aizliedzis.”” (Jāņa evaņģēlijs, 13: 37–38)

Tomēr Pēteris netiek izdalīts no mācekļu kopas ar īpašu kārtas numuru. Negatīvo auru līdz ar kārtas numuru 13 iegūst tikai Jūda Iskariots. Jāpiebilst, ka Svētais Vakarēdiens Jāņa evaņģēlijā aprakstīts tieši 13. nodaļā. 13 kā ļaunumu iemiesojoša skaitļa nozīmes veidošanos ietekmējis arī tas, ka Jāņa Atklāsmes grāmatā tieši 13. nodaļā aprakstīts nezvērs ar divām galvām, kas simbolizē Antikrista hipostāzes: „16. Un viņš dara, ka visi, lielie un mazie, bagātie un nabagie, brīvie un vergi, uzspiež zīmi uz savas labās rokas vai uz pieres; 17. Lai neviens nevarētu ne pirkt, ne pārdot, kam nav šīs zīmes – zvēra vārda vai viņa vārda skaitļa. 18. Šeit slēpjas gudrība. Kam ir saprašana, lai izdibina zvēra skaitli, jo tas ir cilvēka skaitlis; un viņa skaitlis ir seši simti sešdesmit seši.” (Jāņa Atklāsmes grāmata, 13: 16–18)

Skaitlim 13 tradicionāli bijis praktisks lietojums kristiešu Lielā gavēņa pēdējo trīs dienu (Zaļās Ceturtdienas, Lielās Piektdienas, Klusās Sestdienas) vakara dievkalpojumos, kad 13 sveces (lat. *tenebrae*), simbolizējot pēc Kristus nāves iestājušos tumsu, tika nodzēstas cita pēc citas (Cooper 2004, 120). Mūsdienās svečturī esošo sveču skaits variējas un var būt visdažādākais, bet visbiežāk tomēr vairs ne 13, bet 15 (*Tenebrae*).

Iespējams, asociējot ar tautas kristietībā veidotiem priekšstatiem par 13 kā antikristietisku vienību, tieši šis skaitlis ticis piedēvēts raganu un burvju darbībai. Viduslaikos un vēlāk uzskatīja, ka raganu orgijās piedalās vai nu 13 burves, vai arī 12 burves plus trīspadsmītais – pats sātans (Гуили 1998, 562), no kā, iespējams, radies arī izteiciens *velna ducis*. Taču nav dokumentāru pierādījumu, ka tā noticis istenībā, tieši otrādi – ir pamatotas aizdomas, ka inkvizīcijas bardzības dēļ burvībās apvainotie nāves bailēs ir piekrituši liecināt, ka bijuši 13 (Роббинс 1995, 502). Taro kārtīs, kuras pazīst vismaz kopš viduslaikiem, 13. simbolizē nāvi jeb fizisku transformāciju (Cirlot 2001, 329–330; Холл 1992, 120). Spriežot pēc pieejamiem materiāliem, tieši

viduslaiku raganu prāvas Rietumeiropā radīja masveida bailes no skaitļa 13, ko grieķu valodā apzīmē ar atsevišķu vārdu, saucot par triskaidekafobiju (*triskaidekaphobia*). Šķiet, viduslaiku dzīlēs tapušas arī leģendas par levas un Ādama iekošanos grēkabolā piektdienā, 13. datumā, kā arī par to, ka Kains nogalinājis Ābelu mēneša 13. dienā (Roach 2012).

Tieši šeit arī varam sākt aplūkot **latviešu priekšstatus** par skaitli 13, jo tie, kā būs redzams, veidojušies Rietumeiropas kristīgās masu kultūras fobiju ietekmē. Kaut ietekme ir bijusi stipra, tās aptveres lauks nav plašs. Skaitlis 13 minēts tikai ticējumos, bet arī to ir nedaudz. Latvijas teritorijā norisinājušos raganu prāvu materiālos (Straubergs 1939–1941) skaitlis 13 nefigurē. Savukārt no ticējumiem var secināt, ka priekšstati par 13 kā nelaimīgu skaitli ir jauni un, visticamāk, ienākuši ar pilsētas folkloras starpniecību. Šie aizspriedumi pret konkrēto skaitli galvenokārt attiecas uz 13. datumā uzsāktu darbu neveiksmi:

30852. Trīspadmitajā mēnešdienā nevajag iesākt nekādu jaunu darbu, jo tas velna ducis (LTT).

No Rietumeiropas pie latviešiem būs ienākušas bailes un aizspriedumi par 13 viesiem vai ap galdu sēdošajiem:

30855. Ja kādās svinībās ir 13 viesi, tad trīspadmitajam (13. ir tas, kurš beidzamais atnāk) šai gadā būs jāmirst (LTT).

Bez kādas motivācijas ticējumos sastopams aizspriedums par skaitīšanas darbības apstāšanos pie 13. Tiesa, tie tāpēc arī ir ticējumi, ka neprasa motivāciju, bet tikai ticēšanu:

30853. Ja pie skaitīšanas pēdējais skaitlis ir 13, tad nebūs labi (LTT).

Pārsvārā skaitļu pieminēšanā vai to izmantojumā tautas rotaļās, dažādos rituālos, arī tautas matemātikā latviešiem 13 nekā nav izcelts (sk., piemēram, Skaitļi 1891, 136; Ansbergs 1894).

Skaitli 13 par bīstamu uzskatījuši riskantu profesiju pārstāvji, īpaši tādi, kuriem bijusi bieža saskare ar citu Eiropas zemju amata brāļiem. Starp tiem noteikti minami latviešu jūrnieki:

Jūrnieki stingri raudzījās, lai reisū nesāktu 13. datumā un piektdienā (Erdmane 2008, 258).

Varētu domāt, ka skaitlim 13 bijusi kāda īpaša nozīme 19. gs. sākumā pieminētā akmens elktēlu pielūgsmē Drustu apkaimē. Par to savulaik ziņas sniedzis vācbaltu muļžnieks, vēsturnieks Heinrihs Hāgemeisters (*Heinrich Gotthard Theodor Hagemester*, 1784–1845). Grāmatā „Ziņas par Drustu

draudzes baznīcu, muižām un zemniekiem" (1838) viņš rakstīja: „Laikam jau ilgu laiku tādu elka dievu kalpošanu slepeni bij turējuši, kamēr 1739. gadā tiesas to lietu izmeklēja un atrada, ka tam saimniekam Viļuma Jānam 13 tādas elka dievu bildes apakš liela koka bijušas, no akmiņiem taisītas, kas bij salikti cits uz citu, un ka viņš tam, kas tas augstākais dievs bijis pār citiem un ko par Ašgalvi sauca, ik reizes no sava ēdiena un dzēriena upurējis, pirms pats ēdis. [...] Pēc tās izmeklēšanas tiesa tos akmiņus lika sadauzīt un Viļuma ciemā pēcāk citu saimnieku ielika.” (Hāgemeisters 1838, 19)

Šo pašu ziņu krietni vēlāk – 1937. gadā pētījumā par senlatviešu reliģiju – pārstāsta arī teologs Ludvigs Adamovičs: „18. gs. pirmajā pusē Drustu Viļumu saimnieks vienu no saviem 13 akmens elkiem saucis par Ašgalvi.” (Adamovičs 1937, 64)

Vai 13 elkakmeņi bija nejauš vai to saimnieka apzināti izvēlēts skaitlis, paliek nenoskaidrojams jautājums. Nav arī citu liecību, kas šo izolēto liecību ļautu analizēt plašākā kontekstā.

Arī latviešu klasiskajā daiļliteratūrā, īpaši romantisma laikmeta literatūrā, kur skaitļu maģijai pēc tautas dzejas parauga tika pievērsta uzmanība, skaitlis 13 nfigurē. Ir 3, 9, 100 ar maģisku skaitļu funkcijām, bet ne 13. Ja kādreiz (jau 20. gs. literatūrā) skaitlis 13 arī pieminēts, tad tikai kā neitrāla vienība homogēnu skaitļu virknē bez īpašas semantiskas noslodzes, piemēram: „Es saskaitīju visus mājas iedzīvotājus, un iznāca tāpat trīspadsmit galvu kā pērnajā gadā. Tātad arī Liepiņas bij liela sēta. Liela un skaista sēta.” (J. Jaunsudrabiņš, *Zaļā grāmata*, 354)

Jāņa Grestes atmiņu grāmatā „Kā dzeņa vēders” atrodams leksēmas *pustrīspadsmīt* lietojums īpatnējā nozīmē: „Paklībs vīrietis melnu bārdū pa priekšu, es no pakaļas. Viņš neko nesaka, tikai pieklibo – pustrīspadsmīt.” (Greste 1977, 64) Šeit, šķiet, *pustrīspadsmīt* apzīmē ne klibošanu kā tādu, bet tieši pieklibošanu. Savukārt klibošana, kā arī iecerētas darbības neizdošanās kājas sastiepuma vai citas ķibeles dēļ – vismaz sportistu aprindās – agrāk tikusi saukta par *trīspadsmīt trīspadsmīt*: „Iznāca tāds *trīspadsmīt trīspadsmīt*, saka, kad neizdodas pārlēkt kādu augstumu vai noskriet distanci, kā iecerēts. Ar vārda *trīspadsmīt* divkāršojumu apzīmē neveiksmi.” (Markus 2017)

Var izteikt pieņēmumu, ka skaitļa 13 asociēšana ar klibošanu varētu būt radusies no ticējuma, ka sātans dažkārt parādās kā kliba būtne un viņa skaitlis ir 13. Dieva gaita ir harmoniska, sātana – neharmoniska (kliba). Katra neveiksme vai cilvēka klibums tiek asociēts vai nu ar sātana negatīvo ietekmi uz cilvēku, vai ar gaitu kā sātanam. Jāpiebilst, ka latviešu folkloriskajos avotos nav minēts velna klibums, tāpēc apzināti šeit tiek izmantots vārds *sātans*, kas attiecas jau uz kristietisko mitoloģiju.

Latvijai nav gājusi gluži garām arī citās Eiropas valstīs 19.–20. gs. izplatītā fobija par dzīvokļa vai mājas numuru 13. Tiesa, šī mātīcība vairāk laikam attiecināma uz starpkaru posmu un pilsētniekiem, kad tika celti jauni nami un irēti dzīvokļi. Raksta autore šajā sakarā aptaujāja vairākus cilvēkus, kuriem bijusi tāda vai citāda pieredze, vai informācija par mājām vai dzīvokļiem ar 13. numuru. Piemēram, Rīgā, Šarlotes ielā, 1935. gadā būvētā ires namā nav 13. numura: „Mūsu mājā ir 12. dzīvokļa numurs, kam seko 12A, bet 13. nav. Un tā nav vienīgā tāda māja Rīgā.” (Volkova 2017)

Ar nostāstiem apvīta Valdemāra ielas māja 11A Rīgā (tagadējā Latvijas Republikas Kultūras ministrija), uz ko šī raksta autorei norādīja politologs Voldemārs Hermanis: „Neatceros, kuros precīzi laikos, bet šai mājai nomainīja numerāciju no 13 uz 11A. Vismaz padomju laikos, kad to sauca par Draudzības namu, tas bija jau ar numuru 11A. Tur atradās vairākas iestādes sadarbībai ar tautiešiem ārzemēs un Miera komiteja. Es pats no 13 nebaidos, man nav Meierovica sindroma. Bet stāsts esot tāds, ka it kā no šī nama savā pēdējā izbraucienā devies ārlietu ministrs Zigrīds Anna Meierovics.” (Hermanis 2017)

Arī literatūrpētniece un redaktore Jolanta Treile bija dzirdējusi nostāstu par šī nama vēsturi: „Esmu dzirdējusi, ka numuru 13 Valdemāra ielā nomainīja uz 11A pēc tam, kad mājas īpašnieka sieva tur bija izdarījusi pašnāvību, un no tā it kā namam tā sliktā slava nāca. Bet sīkāk nezinu, jāprasa Jānim Dripem.” (Treile 2017)

Arhitekts Jānis Dripe, kurš pētījis ne viena vien Rīgas nama vēsturi, zināja teikt arī par šī nama vēsturi: „Numuru vācbaltu arhitekta Heinriha Šēla 1873. gadā celtajai mājai nomainīja 1936. gadā, to panāca toreizējā ārlietu ministra Muntera kundze. Nams bija ārlietu ministru rezidence. Par saistību ar Meierovicu vai vēl kādu citu traģisku gadījumu nezinu. Muntera kundzes uzstājība darīja savu, nams ieguva numuru 11A.” (Dripe 2017) Jānis Dripe arī laipnā kārtā atļāva iepazīties ar LR Ārlietu ministrijas sagatavotu izziņu par šī nama vēsturi saistībā ar Ārlietu ministriju. No šīs izziņas izriet, ka traģiskā autonegadījumā 1925. gadā bojā gājušais ārlietu ministrs Zigrīds Anna Meierovics patiešām ticis izvadīts no Valdemāra ielas 13. nama un ka ēkas numura nomainīšanu panākusi Natālija Muntere: „Ar namu Valdemāra ielā 13 cieši saistīts Latvijas pirmā ārlietu ministra Z. A. Meierovica vārds. Viņš šeit dzīvoja no 1922. gada ar savu pirmo sievu Annu (dzim. Filholde). [...] 1924. gadā Z. A. Meierovics nebija ārlietu ministrs un K. Valdemāra ielā 13 nedzīvoja. [...] Z. A. Meierovics 1925. g. atkal dzīvoja ministra dzīvoklī K. Valdemāra ielā 13. [...] Pēc traģiskās autokatastrofas 22. augustā uz Tukuma–Brizules ceļa Z. A. Meierovica mirstīgās atliekas tika pārvestas uz Rīgas Sarkanā Krusta slimnīcu. 23. augusta pēcpusdienā no slimnīcas kapličas Z. A. Meierovica zārku pārveda uz K. Valdemāra ielu 13. [...] 1936. g. beigās uz

atjaunoto dzīvokli pārcēlās pēdējais Latvijas neatkarības pirmā posma ārlietu ministrs Vilhelms Munters ar kundzi Natāliju (dzim. Kļagina, pirmajā laulībā – Sūna). N. Muntere nevēlējās dzīvot namā ar 13. numuru, un kopš 1936. gada namam tika piešķirts jauns – 11A numurs.” (Silvija Križevica 2016)

Par šo pašu namu un tā numerācijas maiņu var atrast ziņas arī žurnālista Oļģerta Liepiņa atmiņu grāmatā: „19. gs. beigās tur, paša projektētajā ēkā, dzīvoja arhitekts akadēmiķis Heinrihs Karls Šēls (*Scheel*). 20. un 30. gados šajā ēkā atradās Latvijas ārlietu ministru dzīvokļi: tur dzīvoja Zigfrīds Anna Meierovics (līdz 1925. g., viņa laikā tur rīkotas greznas pieņemšanas ārvalstu diplomātiem, Latvijas apmeklējumu laikā tur ciemojušies ārvalstu politiķi), Ludvigs Sēja [...], Antons Balodis [...], Kārlis Zariņš [...], Vilhelms Munters (no 1936. līdz 1940. g.). Vilhelma Muntera laikā, atceroties kādreizējā ārlietu ministra Z. A. Meierovica traģisko bojāeju, ēkas numurs no 13 mainīts uz 11A.” (Liepiņš 1982, 229)

Nav dzirdēts, ka mūsu dienās Rīgā vai citās pilsētās daudzdzīvokļu namos kāds īpaši baidītos no 13. numura vai 13. stāva. 1938. gadā Rīgā, Teikas rajonā, celtās mājas īpašnice literatūrvēsturniece Dzidra Vārdaune zināja teikt par savas mājas 13. dzīvokļa iemītnieci: „13. numurā jau kopš 1950. gadiem dzīvo viena daktere un nemaz netaisās iet prom. Man pašai arī nav nekādu aizspriedumu par skaitli 13.” (Vārdaune 2017)

Tomēr nav gluži tā, ka mūsdienās tas būtu aizmirsts un pilnīgi vēra neņemts aizspriedums. Savu stāstu par to, kā dabūja dzīvokli kādā 2008. gadā celta nama 13. numurā izstāstīja viena rīdziniece: „Toreiz krīze vēl nerādījās, daudzi ņēma dzīvokļus uz kredīta. Mūsu ģimene arī. Vienā mirklī pieprasītākie stāvi bija aizņemti, mums palika vai nu 13. numurs 4. stāvā, vai dzīvokļi pašā pēdējā stāvā. Izvēlējamies pirmo variantu, tas bija arī tā smalkāk noformēts – nevis 13, bet 13A.” (Kļaviņa 2017)

Jaunajai paaudzei pārsvarā nav aizspriedumu pret skaitli 13, kaut arī tā semantisko oreolu, un īpaši apvienojumā ar piektdienu, zina gandrīz visi arī gados jaunie aptaujātie: „Trīspadsmitais un piektdiena – man nav īsti ticības, ka tas ir kaut kas īpašs. Drošības pēc gan cenšos izvairīties pasākt kādus lielus darbus piektdienā, ja tā iekrīt 13. datumā. No 13. stāva vai dzīvokļa numura gan nevairo.” (Sauša 2017)

Tā kā pati neesmu sociālajos tīklos, palūdzu kolēģei Rūtai Šmitei veikt nelielu ekspresaptauju starp gados jauniem cilvēkiem par skaitļa 13 ievērošanu sadzīvē. Atsaucās pārdesmit jaunieši, starp tiem nebija neviena, kas būtu rakstījis, ka 13 viņam asociējas ar ko negatīvu. Uzmanība šim skaitlim atsevišķās situācijās tomēr tiek pievērsta: „Uzmanību pievērsu. Man 13. datumā ir dzimšanas diena! Visu bērniņu dzīvojam dzīvoklī ar numuru 13.” (Slišāne 2017) Lielākā daļa aptaujāto, to vai citu iemeslu (sava vai kāda cita

tuva cilvēka dzimšanas diena, personiskā dzīvokļa numurs u. tml.) minot, secina, ka skaitlis 13 ir vai nu neitrāli vērtējams (t. i., pats par sevi nenes ne veiksmi, ne neveiksmi), vai vērtējams kā veiksmīgs skaitlis:

„Kincī izvēlos 13. vietu, jo tā sanāk pa vidu rindai. Čikāgā reāli dzīvoju 13. stāvā, kaut arī lifta poga vēstīja – 14. Man tas ir vienkārši skaitlis.” (Rotbaha 2017)

„25 gadus nodzīvoju Keldiša ielā 13 – nekādu sūdzību.” (Rjazanceva 2017)

„Skaitlim 13 nav nekādas nozīmes, visu savu nepilngadīgo dzīvi esmu nodzīvojusi dzīvoklī ar Nr. 13, nekāda vaina.” (Vilcāne 2017)

„Man personīgi visas labākās un svarīgākās lietas dzīvē notikušas 13. datumā! Vislabākais datums!” (Filipe 2017)

„13. un vēl piektdiena man vienmēr bijušas veiksmīgas dienas.” (Krumholce 2017)

Daži aptaujas dalībnieki skatās uz to visu ar pašironiju:

„Nu, nez, ja man piektdien 13. datumā pa ielu pārskrietu pāri 13 melni kaķi, tad laikam es domātu, ka nu nav kaut kas tā labi... citādi ne...” (Barovskis 2017)

„Man viss Ok, vienalga kāds cipars.” (Vilmansone 2017)

Arī Rūta Šmite pati raksta, ka viņai, kaut arī folkloristei, skaitlis 13 nešķiet svarīgs vai kā īpaši izceļams. Viņa gan vienlaikus ierosināja papētīt Rīgas ēku (šajā gadījumā Nacionālās bibliotēkas) stāvu skaitu un apzīmējumus: „Cik daudzi tic tam 13 un vēl melnajai piektdienai, nezinu, bet uzmanību mēdz pievērst. Es varbūt kādreiz atceros, bet diemžēl vai, paldies Dievam, par to nedomāju. Man tas nav ne svarīgi, ne nozīmīgi. Mūsu Gaismas pilij taču arī īstenībā ir 13 stāvi, tas gan neatspoguļojas lifta stāvu numerācijā.” (Šmite 2017)

Par Nacionālās bibliotēkas jeb Gaismas pils stāvu skaitu nebiju ne iedomājusies, ne arī no citiem ko dzirdējusi. Iztaujāju par to gados jaunu bibliotēkas darbinieci, vienlaikus Latvijas Universitātes doktoranti: „Ja skaitītu arī pagrabu stāvu, tad ēkai būtu 14 stāvi, bet tiek uzskaitīti 12, jo starp otro un trešo stāvu ir pusstāvs jeb mezonīns, ko liftā apzīmē ar M. Šajā pusstāvā atrodas uzziņu un informācijas centrs. Tas nav īsts stāvs, tāpēc arī nav ierēķināts stāvu skaitā. Ēkas augstums ir samērots ar inženiertehniskajām vajadzībām, un tāpēc ēka ir tikstāvīga, cik tā ir.” (Baklāne 2017)

Ko no šī ticējumu konglomerāta var secināt?

Kaut arī mūsdienu cilvēki (tai skaitā Latvijā) ar prātu saprot, ka skaitļi ir tikai skaitļi, dažus no tiem (piemēram, 3, 7, 9) uztver kā veiksmi un panākumus

nesošus, bet citus kā tādus, no kuriem, visādam gadījumam, labāk izvairīties. Eiropas tradīcijā starp tiem pirmajā vietā noteikti ir skaitlis 13.

Uzskati par 13 kā neveiksmes vai pat nelaimes skaitli sakņojas Eiropas zemēs kopš viduslaikiem aktīvi kultivētajos nostāstos un leģendās par nodevēju Jūdu Iskariotu kā trīspadsmīto, kā arī priekšstatā par Antikristu kā sātana iemiesojumu Jāņa Atklāsmes grāmatas 13. nodaļā. Viduslaikos skaitļu maģijai bija nozīmīga loma gan arhitektūrā, gan mākslā, gan mutvārdu daiļradē, tai skaitā apokrifiskajās leģendās (Calter 1998).

Vienlaikus ir redzams, ka viduslaikos kristietiskajā augsnē radusies īpašā attieksme pret skaitli 13 nav vienīgā, kas veidojusi tā semantisko noslodzi Eiropā un citviet pasaulē. Paralēli tai, kā šķiet, bijuši seni ticējumi, kas sakņoti vai nu Mēness, vai, kā maiju gadījumā, rituālajā kalendārā, kas ilgu laiku relikta veidā saglabājās līdzās Saules kalendāram. Mēness kalendārs raksturo nomadu, Saules kalendārs – pārsvarā zemkopju kultūras. Kā vienām, tā otrām svarīgi bija rituāli, kuros skaitlim 13, kā šķiet, bija sava loma. Ne vienmēr pozitīva un ne vienmēr negatīva, bet allaž nozīmīga. 13 bija kā pārlēcieni uz jaunu ciklu, jaunu telpu, un kā jebkurš pārlēcieni – bīstams. Skandināvu pagāniskajā olimpā bija 12 galvenie dievi, kas, kā tika uzskatīts, veidoja skaitlisko harmonisko veselumu. Trīspadsmītais – triksteris Lokijs jeb Loke – ar viltu panāca, ka gaismas un sezonas dievība Baldrs tika nogalināts. Varētu secināt, ka tieši šis trīspadsmītais iemieso nāvi, ļaunumu, bet – nevar nepamanīt, ka Lokijs iemieso arī pārmaiņu sākotni. Viņš iniciē pāreju no harmonijas haosa stāvoklī, radot priekšnoteikumu laika cikliskai kustībai (dzimšana – miršana – atdzimšana).

12 galvenie dievi minēti ne tikai skandināvu, bet arī vairākās citās mitoloģijās. Saglabājušās leģendas par sengrieķu varoņa Herkulesa jeb Herkula 12 nemirstīgajiem varoņdarbiem. Ir 12 mēneši gadā un 12 zodiaka zīmes, un vēl daudzas citas vienības skaitā pa 12. Skaitlis 12 ietver samērotu un drošu vienību. Līdz ar to pāreja uz nākamo – uz 13 – daudzviet ir tikusi uztverta kā krasas atkāpes zīme no tradīcijas, no pieņemtās kārtības un harmonijas. Taču, tāpat kā gadījumā ar Baldru un Lokiju, bez regulāras transformācijas šķietami drošā kārtība kļūst statiska. Tieši tāpēc ir 13, kas norāda uz pārejas iespējamību, nepieciešamību, gan arī vienlaikus uz šīs pārejas bīstamību.

Mītiskajās tradīcijās skaitļiem bija gan kvantitatīvās, gan kvalitatīvās īpašības. Mūsdienās dominē praktiskā pieeja skaitlim kā kvantitātes rādītājam. Un tomēr, neskatoties uz to, vismaz relikta veidā atsevišķi skaitļi saglabājuši seno piesaisti maģiskajam. Starp šiem skaitļiem ir arī 13. Latvieši, kaut arī zina skaitļa 13 semantisko noslodzi, mūsdienās izturas pret to samērā neitrāli un gandrīz bez aizspriedumiem, toties joprojām stingri ievēro atšķirību starp pāri un nepāri (īpaši attiecībā uz ziediem) un ļauj uz to, ka trīs lietas ir labas lietas.

1. Adamovičs 1937 – Adamovičs, Ludvigs. Senlatviešu reliģija. *Vēstures atziņas un tēlojumi*. Red. F. Balodis. Rīga : Izglītības ministrijas izdevums, 1937, 45.–115. lpp.
2. Ansbergs 1894 – Ansbergs, I. Par tautas matemātiku. *Etnogrāfiskas ziņas par latviešiem. „Dienas Lapas” pielikums*. 4. sēj. Rīga : Bisnieka drukātava, 1894, 148.–152. lpp.
3. Beer 1999 – Beer, Robert. *The encyclopedia of tibetan symbols and motifs*. Boston : Shambhala Publications, 1999.
4. Bonnefoy 1992 – Bonnefoy, Yves (ed.). *Roman and European mythologies*. Chicago&London : The University of Chicago Press, 1992.
5. Browne – Browne, C. A. Magic squares and Pythagorean numbers [tiešsaiste]. *The Monist*. Vol. 16. 1906, pp. 422–433 [skatīts 10.04.2017.]. Pieejams: <http://www.jstor.org/stable/27899667>
6. Calter 1998 – Calter, Paul. *Number symbolism in the middle ages* [tiešsaiste], 1998 [skatīts 20.04.2017.]. Pieejams: <https://math.dartmouth.edu/~matc/math5.geometry/unit8/unit8.html>
7. Cirlot 2001 – Cirlot, Juan E. *A dictionary of symbols*. London : Routledge, 2001.
8. Clark 1978 – Clark, Rundle R. T. *Myth and symbol in ancient Egypt*. London : Thames and Hudson, 1978.
9. Cooper 2004 – Cooper, Jean C. *An illustrated encyclopaedia of traditional symbols*. London : Thames and Hudson, 2004.
10. Dotson – Dotson, Brandon. *Theorising the king: implicit and explicit sources for the study of Tibetan sacred kingship* [tiešsaiste], pp. 83–103 [skatīts 10.04.2017.]. Pieejams: http://himalaya.socanth.cam.ac.uk/collections/journals/ret/pdf/ret_21_05.pdf
11. Draper 2009 – Draper, Richard D. Understanding images and symbols in the Book of revelation. *Shedding Light on the New Testament: Acts–Revelation*. Ed. R. I. Huntington, F. F. Judd, D. M. Whitchurch. Provo, TU : Religious Studies Center, Brigham Young University, 2009, p. 271–289.
12. Eerdman 2000 – *Eerdmans Dictionary of the Bible*. Ed. D. N. Freedman. Grand Rapids [tiešsaiste], 2000 [skatīts 10.04.2017.]. Pieejams: <https://www.questia.com/read/118845400/eerdmans-dictionary-of-the-bible>
13. Ekvall 1959 – Ekvall, Robert B. Significance of thirteen as a symbolic number in tibetan and mongolian cultures. *Journal of the American Oriental Society*. Vol. 79, No. 3, 1959, pp. 188–192.
14. Erdmane 2008 – Erdmane, Iveta. *Dzelzs vīri, koka kuģi*. Ainaži : Ainažu jūrskolas muzejs, 2008.
15. Funk&Wagnall 1972 – *Funk&Wagnalls Standard dictionary of folklore, mythology and legend*. Ed. M. Leach. New York : Wagnalls Publishing Company, 1972.
16. Green 1992 – Green, Miranda J. *Dictionary of celtic myth and legend*. London : Thames and Hudson, 1992.

17. Greste 1977 – Greste, Jānis. *Kā dzeņa vēders*. Rīga : Liesma, 1977.
18. Hagemeister 1838 – Hagemeister, Heinrich von. *Ziņas par Drustu draudzes baznīcu, muižām un zemēm*. Rīga : W. F. Hackers, 1838.
19. Hēsiods 1995 – Hēsiods. *Darbi un dienas*. Rīga : Zinātne, 1995.
20. Hurford 2011 – Hurford, James R. *The linguistic theory of numerals*. Oxford : University of Lancaster, 2011.
21. Hurford 1987 – Hurford, James R. *Language and number*. Oxford : Cambridge University Press, 1987.
22. Indo-European numerals 1991 – *Indo-European numerals*. Ed. J. Gvozdanovic. Berlin, New York : Mouton de Gruyter, 1991.
23. Ivanovs 1990 – Ivanovs, Vjačeslavs. *Pāris un nepāris*. Rīga : Zinātne, 1990.
24. Jaunsudrabiņš – Jaunsudrabiņš, Jānis. *Zaļā grāmata*. Rīga : Zvaigzne, [b.g.].
25. Jāņa Atklāsmes grāmata – *Jāņa Atklāsmes grāmata* [tiešsaiste] [skatīts 10.04.2017.]. Pieejams: <http://www.bibelesbiedriba.lv/latviesu-bibele/janaatklasmes/Janaatklasmesgr13.htm>
26. Jāņa evaņģēlijs – *Jāņa evaņģēlijs* [tiešsaiste] [skatīts 10.04.2017.]. Pieejams: <http://www.bibelesbiedriba.lv/latviesu-bibele/janaevangelijs/Janaevangelija13.htm>
27. Johnson-Groh 2013 – Johnson-Groh, Mara. *Stories of the stars: The history and folklore of Tibetan ethnoastronomy. Independent Study Project Collection* [tiešsaiste], 2013, pp. 1–26 [skatīts 09.04.2017.]. Pieejams: http://digitalcollections.sit.edu/isp_collection/1567
28. Killian – *The Meaning of the number Thirteen (13)* [tiešsaiste]. By Rabbi Dr. Hillel ben David (Greg Killian) [skatīts 10.04.2017.]. Pieejams: <http://www.betemunah.org/thirteen.html>
29. Knierim, Coats 2005 – Knierim, Rolf P, Coats, George W. *Numbers. The Forms of Old Testament Literature*. Grand Rapids : Eerdmans, 2005.
30. Lachenmeyer 2005 – Lachenmeyer, Nathaniel. *13: The Story of the World's Most Popular Superstition*. New York : Plume, 2005.
31. Liepiņš 1982 – Liepiņš, Oļģerts. *Tālos atspulgos. Mana mūža atmiņas*. Toronto : Daugavas Vanagu Kanādā Valdes izdevums, 1982.
32. LTT – *Latviešu tautas ticējumi*. P. Šmita sakārtojumā. 1.–4. sēj. Rīga : Latviešu folkloras krātuves izdevums, 1940–1941.
33. Mateja evaņģēlijs – *Mateja evaņģēlijs* [tiešsaiste] [skatīts 14.04.2017.]. Pieejams: <http://www.bibelesbiedriba.lv/latviesu-bibele/matejaevangelijs/Matejaevangelija19.htm>
34. Number 13 in Judaism – *Number 13 in Judaism* [tiešsaiste] [skatīts 09.04.2017.]. <http://mysticalnumbers.com/number-13-in-judaism/>
35. Pythagoras – *Pythagoras* [tiešsaiste] [skatīts 14.04.2017.]. Pieejams: <http://www.math.md/school/istoriar/pythagorasr/pythagorasr.html>

36. Roach 2012 – Roach, John. Friday the 13th: Why We Fear It [tiešsaite]. *National Geographic News*, 13.07.2012. [skatīts 20.04.2017.]. Pieejams: <http://news.nationalgeographic.com/news/2012/07/120713-friday-the-13th-superstitions-triskaidekaphobia-third-maximum/>
37. Skaitļi 1891 – Skaitļi. *Etnogrāfiskas ziņas par latviešiem. „Dienas Lapas” pielikums*. 1. sēj. Rīga : Bisnieka drukātava, 1891, 135. lpp.
38. Szemerēnĵi 1960 – Szemerēnĵi, Oswald. *Studies in the Indo-European system of numerals*. Heidelberg: Carl Winter, 1960.
39. Straubergs 1939–1941 – Straubergs, Kārlis. *Latviešu buramie vārdi*. Rīga : Latviešu folkloras krātuve, 1.–2. sēj., 1939–1941.
40. Tenebræ – Tenebræ. *The Catholic Encyclopedia* [tiešsaiste] [skatīts 09.04.2017.]. Pieejams: <http://www.newadvent.org/cathen/14506a.htm>
41. Thompson 1995 – Thompson, Charles J. S. *The Hand of Destiny. Everyday folklore and superstitions*. London : Studio Ediotions Ltd, 1995 [1893].
42. Антонова 2012 – Антонова, Юлия. Символика китайских чисел в рамках теории и практики межкультурной коммуникации. *Политическая лингвистика*. Вып. 2 (40). Екатеринбург: Уральский государственный педагогический университет, 2012, с. 200–203.
43. Гуили 1998 – Гуили, Розмари Э. *Энциклопедия ведьм и колдовства*. Москва : Александр Корженевский, 1998.
44. Кельтская мифология 2002 – *Кельтская мифология. Энциклопедия*. Москва : Эксмо, 2002.
45. Мифы 1980–1982 – *Мифы народов мира*. Энциклопедия. Т. 1–2. Гл. ред. С. А. Токарев. Москва : Советская энциклопедия, 1980–1982.
46. Кнорозов – Кнорозов, Юрий. *Заметки о календаре мая* [tiešsaiste] [skatīts 14.04.2017.]. Pieejams: <http://www.indiansworld.org/Articles/zametki-o-kalendare-mayya-obshchiy-obzor.html#.WPZfSvmGOUk>
47. Роббинс 1995 – Роббинс, Рассела Х. *Энциклопедия колдовства и демонологии*. Москва : Локид, Миф, 1995.
48. Холл 1992 – Холл, Мэнли П. *Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцеровской символической философии*. Т. 2. Новосибирск : Наука, 1992.
49. Энциклопедия символов, знаков, эмблем 2001 – *Энциклопедия символов, знаков, эмблем*. Авт.-сост. В. Андреева и др. Москва : Астрель, 2001.

Informanti

Anda Baklāne (Rīga), Ingus Barovskis (Rīga), Jānis Dripe (Rīga), Agnese Filipe (Rīga), Voldemārs Hermanis (Rīga), Pārsla Kļaviņa (Rīga), Silvija Križevica (Rīga), Liene Krumholce (Rīga), Ajumi Kurosava (Tokija), Dace Markus (Liepāja), Inese Rjazanceva (Rīga), Kristīne Rotbaha (Rīga), Jolanta Sauša (Rīga), Annele Slišāne (Rīga), Rūta Šmite (Rīga), Jolanta Treile (Rīga), Līva Vilcāne (Rīga), Linda Vilmansone (Rīga), Līvija Volkova (Rīga).

ĪPAŠI VĀRDI ĪPAŠĀ LIETOJUMĀ

Sanda Rapa

Nelaimīgie vietvārdi

Īpašvārdu, t. sk. vietvārdu, izcelšanās ceļi ir ļoti dažādi un pēc etimona (nosaukuma cilmes vārda) nozīmes izbalēšanas un pamatā esošo notikumu vai reāliju aizmiršanas vai izzušanas bieži vien vairs nav izdibināmi. Taču vietvārdus var uzskatīt par vienu no leksikas kategorijām, kas glabā ne tikai valodas liecības – vārda nozīmi, gramatisku (morfoloģisku, derivatīvu jeb vārddarināšanas) pārmaiņu faktus, bet arī vēsturisku, kultūrvēsturisku, ģeogrāfisku, ģeoloģisku un pat sociālpolitisku notikumu pēdas, proti, ne tikai pašu vārdu, kas veido vietas nosaukumu, bet arī stāstu, kas satur visu ar vietu saistīto svarīgo informāciju, ko stāsta zinātājs uzreiz pēc nosaukuma izrunāšanas atceras no sākuma līdz beigām, vienā paņēmienā izskrienot tajā ierakstītajai vēsturei un asociāciju gūzmai. Pētnieki uzskata, ka nosaukuma došana, vietas stāsta radīšana un zināšana jau no aizlaikiem ir ļoti svarīgs valodisks akts, kas radīšanas liknē ir pēdējais demiurga jeb radītāja darbs, ar ko objekts materializējas, kļūst par pasaules struktūras elementu un ar kuru apkārtējā teritorija tiek padarīta par savu, pazīstamu un mīļu. Tāpēc tā ir nevis spēle vai izklaide, bet rituāls jeb rīcība, bez kuras nevar iztikt, nepieciešamība (Топопова 1996, 9). Līdz ar to vietvārdam, iespējams, vienīgajam no visa plašā leksikas kategoriju klāsta, ir visapjomīgākā konotatīvā nozīme, jo vietvārds nelielā teritorijā ir tikai viens – vietvārdi neveido līdzās pastāvošas homoformas, kuras vienuviet var attiecināt uz vairākiem objektiem vienlaikus (viena skanējuma vietvārds vismaz vienā pagastā parasti neatkārtojas). Tāpēc vietu nosaukumus (un arī visus citus īpašvārdus) mēdz dēvēt par apraksta „abreviatūrām” (Russell 1948, 74–77), par tādiem kā stāsta virsrakstiem, kurus izdzirdot vai izrunājot lietotāja prātā izgaismojas visas ar konkrētu vietu saistītās apjomīgās konotatīvās nozīmes.

Skansiski un semantiski stāsts par vietu ne vienmēr ir nosaukumā ierakstīts un nezinātajam bieži vien nav pat nojaušams. Piemēram, vietvārds *Janča bierstiņa*, mežs Bejā LVVK¹, neliecina par starpgadījumu, iekams neuzzinām tā pavadošo stāstu („[...] pēc nostāstiem, māte aprakusi skudru pūli

¹ Šeit un turpmāk vietvārdu piemēri no LU Latviešu valodas institūta vietvārdu kartotēkas (saīsinājumā LVVK) un „Tautas vietvārdu datubāzes” (www.vietvardi.lv, saīsinājumā TVD), lielākoties ievērojot šādu vietvārda pieraksta formulu: vietvārds (slīprakstā), ģeogrāfiskā objekta kategorija, pagasts, kurā vietvārds reģistrēts (LVVK materiālu citējumos tas ir pēc 1939. gada administratīvi teritoriālā dalījuma), papildu ziņas par vietvārdu, avots.

savu bērnu Janci”), kurpretim vietvārds *Karātavu kalns*, kādu Latvijā, ieskaitot dažādus tā variantus (*Kārtavu kalns*, *Kartavu kalns* utt.), ir vairāki desmiti, gandrīz nepārprotami varētu liecināt par kādreizējo soda izpildes vietu. Tāpēc šā pētījuma pamatā esošo, ar konkrētiem notikumiem saistīto vietvārdu identificēšanā izmantotas ne tikai vietvārdā ietvertās valodas liecības, bet arī vietvārdus pavadošie stāsti, kas jau no vietvārdu pētišanas aizsākumiem valodniekiem palīdzējuši skaidrot kādu nosaukumu un noteikt vietvārdā ietvertā pamatvārda semantiskās nianšes.

Mūsdienās vietvārdi, kas saistīti ar konkrētu notikumu vai radušies tā ietekmē, tiek vākti un pētīti arvien aktīvāk. Īpašu uzmanību tiem pievērš etnolingvisti, kuri izmanto vietvārdus, lai izgaismotu tautas garīgo kultūru, un onomastikas tipoloģijas veidotāji, saucot tos par negadījumu vietvārdiem (angliski *incident place names* (Stewart 1975, 105; Baker, Carmony 1975)) jeb atgadījumu nosaukumiem (angliski *occurent place names* (Telt, Bar 2009, 23)), jeb situatīvajiem vietvārdiem (Березович 2009, 207). Motivoloģijas pārstāvji savukārt pēta sugasvārda un īpašvārda kopsakarības. Taču valodnieki tiem līdz šim nav pievērsuši īpašu uzmanību. Vēl vairāk – valodas pētnieki apzināti centušies tos ignorēt vai pat izskaust (Stewart 1975, 104, 265). Tas arī ir saprotams, jo vietvārdi, kas ar savu skanējumu vai stāstu izgaismo kādu notikumu, nereti var rasties pseidoetimoloģijas jeb vārda cilmes nezinātniska – parasti kļūdaina – skaidrojuma ceļā, kas dažkārt rada arī tautetimoloģiskus vietvārdus jeb nosaukumus, kuru skanējumu pielāgo izdomātajam vietas stāstam. Piemēram, Jaunpiebalgas gravas nosaukums *Bābas kritums*, kas skaidrots ar vārdiem „kritusi un nomirusi kāda sieva” (LVVK), visticamāk, glabā aizmirstu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu *kritums* ‘slīpums, nogāze’ (ME II 282). Savukārt tautas etimoloģijas ceļā varētu būt radušies apdzīvotu vietu nosaukumi Pildā un Nirzā *Raibakazi*, kas, iespējams, saistāmi nevis ar ‘raibām kazām’, kā varētu šķist pēc vietvārda skanējuma, bet gan ar somugriskas cilmes vārdu (sal. igauņu *raibakas* ‘maita’ (LVV 2013, 46)). Par to, ka vietu stāsti nav droši vietvārda motivācijas rādītāji un pret vietvārdu tautas motivāciju patiešām jāizturas ar lielu piesardzību, liecina, piemēram, Lubezeres mājvārds *Vilkaste*, kura izcelšanās skaidrota vismaz trejādi: „1) iedzīvotāji bijuši vilkači, pat bērni dzimuši izskatā līdzīgi vilkiem, kropli; 2) mājas pamatus liekot, atrasta vilka aste; 3) nosaukums pēc Vilkastes pļavām” (LVVK), taču nav noliedzams, ka dažādi spilgti atgadījumi ir būtisks vietvārdu rašanās avots (kaut patiesībā šis vietvārds, iespējams, ar ķermeņa daļas nosaukumu nemaz nav saistāms, jo komponents *-aste* šajā teritorijā varētu būt radies, atveidojot Baltijas jūras somu valodu substantīvu daudzskaitļa ģenitīva izskaņu *-a(i)ste* vai atvasinājumus ar Baltijas jūras somu valodu piedēkli *-st-* (Laumane 1987, 162)).

Par konkrētu notikumu ietekmi vietvārda radīšanā liecina nosaukumi, kurus iespējams sastatīt ar hroniku vēsturiskajiem datiem (Stewart 1975, 106) un var droši uzskatīt par konkrētu notikumu (iebrukumu, kauju, dažādu nelaimes gadījumu) liecību glabātājiem. Par to gandrīz pārliecināti nu ir arī onomasti jeb īpašvārdu pētnieki (Wahlberg 2005, 25–26; Dambe 2012, 306), lai gan joprojām izvairās no konkrētu notikumu ietekmē radītu vietvārdu analizēšanas. To apjauta arī senās tautas, kuru apdzīvoto zemju vietvārdu krājumā ir daudz vairāk par dažādiem notikumiem vēstošu vietvārdu nekā mūsdienu tautu teritorijās. Tas stāstīts kādā senā maoru šūpuļdziesmā par vīru Hau, kurš bēg no sievas, kas viņu vajā:

*He then crossed the river
Which won him great renown, and it was **Whanganui**;
He splashed through cloudy waters, hence **Whangaehu**;
He felled a tree so he could cross, hence **Turakina**;
He strode across the land, hence **Rangitikei**;
Then he stumbled, O Maiden, hence **Manawatū**;
A buzzing sound assailed his ears, hence **Hōkio**;
A tiny stream he named his own, hence o **Hau**;
He held his staff as he spoke, hence **Ōtaki**;
The waters beyond were lost in the sands hence **Waimeha**;
He stood and stared in amazement, hence **Waikanae**;
Then he breathed a sigh of relief
For he had come to Wairaka. (Wilson, 66–67)²*

Kaut arī turpmāk minētie vietvārdi varbūt nemaz nav saistāmi ar konkrētiem, vietvārda aprakstā minētiem, baisiem notikumiem un vismaz daļa no vietu stāstiem dēvējami par pseidoetimoloģiju, tie tomēr rāda ļaužu

² Parindenis: *Tad viņš šķērsoja upi,
Kas viņu darīja slavenu, un tā bija **Lielā upe**,
Viņš izšļakstīja dūmakainos ūdeņos, tāpēc [to sauc] **Dūmakaino ūdeņu upe**,
Viņš nocirta koku, lai to varētu šķērsot, tāpēc **Nocirstā koka brasls**,
Viņš plašiem soļiem šķērsoja zemi, tāpēc **Plato soļu pāreja**,
Tad viņš maldījās, ak, jaunava, tāpēc **Maldīšanās**;
Sanēšanas pārņēma viņa ausis, tāpēc **Sanēšanas dzirdēšana**,
Mazo upi viņš nosauca savā vārdā, tāpēc **Hau (upe)**.
Viņš turēja nūju, kamēr runāja, tāpēc **Nūjas turēšana**,
Ūdeņi aiz viņa pazuda smiltis, tāpēc **Ūdens zudums smiltis**,
Viņš stāvēja un cieši raudzījās izbrīnā, tāpēc **Izbrīna ūdeņi**.
Tad viņš nopūtās atvieglotumā,
Jo viņš bija nonācis Vairakā.*

attieksmi pret vietu un tās iemītniekiem, kā arī ģeogrāfiskās telpas – tuvējās apkaimes – uztveri kopumā.

Ar konkrētiem notikumiem saistīti vietvārdi nav mērķtiecīgi pētīti arī latviešu toponīmikā, tāpēc latviešu onomastikā tiem joprojām nav zinātniska apzīmējuma. Lai atspoguļotu šādu nosaukumu uztveri lietotāju vidū un daļēji arī to funkciju, šajā rakstā tiks lietots apzīmējums *notikumvārdi*.

Latvijas toponīnijā šādu vietvārdu nav daudz, taču gan to leksiskais skanējums un nozīme, gan tos pavadošie stāsti ir krāšņi un leģendāri. Šādi vietvārdi brīdina, liek cienīt, pieminēt, sargāties, baidīties vai šausmināties un iet ar likumu šai vietai. Ir vairāki veidi, kā vietvārdos leksiski izpaužas šādas briesmas vai brīdinājums, – notikumvārdi var vai nu tieši un atklāti nosaukt starpgadījuma vai nelaimes objektu, vai arī ziņot par to slēpti, ietverot vārdus, kas caur tautas (konkrētā novada) atmiņu vai arhetipiskiem priekšstatiem izgaismo konkrētas konotatīvas nozīmes.

Tiešā veidā šādi vietvārdi visbiežāk norāda uz kādu bojāejas vai soda izpildes vietu, kauju, karu, spokošanos. Uzlūkojot notikumvārdus toponīnijā, šķiet, ka tauta vairāk atceras negatīvus notikumus nekā skaistus un savīļņojošus brīžus vai sadzīviskus gadījumus un atspoguļo tos vietvārdos. Varbūt tāpēc daudz vairāk ir, piemēram, *Karātavu kalnu* (Latvijā vismaz 40 objektu ar šādu nosaukumu), *Spoku purvu* (vismaz 20) nekā *Balles plaču, kalnu vai liču* (ne vairāk par pieciem). Turklāt konkrēts notikums, ja tāds arī bijis, caur atkārtējos skaniskā veidolā (vietvārdā) objektivizējas (Березович 2009, 66), kļūst vispārīgs un ilgstošs, proti, ja arī vietvārdā pieminēts viens konkrēts negadījums, tas pēc vairākkārtējas vārda lietošanas tiek uzskatīts par neapgāžamu patiesību – ģeogrāfiskais objekts kļūst par tādu, kur šādi atgadījumi notiek regulāri.

Par nāvi vai bojāeju stāsta vietvārdi, kas darināti no sugasvārdiem *kaps, maita, mironis, nāve*. No tiem visbiežāk sastopami salikti vietvārdi (vārdkopnosaukumi vai salikteni), kas ietver vārdu *kaps* – tas iekļauts gan onomastiskajās leksēmās (nosaukuma pamatdaļā), gan ģeogrāfiskās nomenklatūras daļā (vietvārda otrajā, resp., pēdējā komponentā, kas norāda objekta kategoriju): *Kapu kalns*, kalns Dobelē, „rok granti, izrakti kādi „gulētāji””, LVVK; *Kapu kalniņš*, kalns Bilskā, „kādreiz tur bijuši ģindenī”, LVVK; *Kapkalniņš*, pakalns Bebros, „bijuši veci kapi no mēra laikiem”, LVVK; *Kara kopi*, kalns Andrupenē, „neliels uzkalniņš pie Luknāja ezera, tur bieži atrod cilvēka kaulus”, LVVK; *Vitkapi*, pļava Dundagā, „pagājušā gadsimta beigās vēl krustu atliekas bijušas atrodamas”, LVVK. Mājavārdos no leksēmām ar nozīmi ‘apbedījuma vieta’ gan parasti izvairās, taču, ja šāda semantiskā vienība vietvārdā saglabājusies, to cenšas neskaidrot ar vārda pamatnozīmi ‘vieta, kur apbedīts mirušais’. Piemēram, Dunavas mājavārdu *Kapiņi* tā saimnieki skaidro šādi: „[...] [atrodas]

pie Dvietes meža, netālu no Jadvigovas kapsētiņas, taču savu nosaukumu tomēr ieguvušas citādi; [...] *Kapiņi* cēlušies no tā, ka mūsu kalniņā tur, pie mājām, Pirmā pasaules kara laikā 3 gadi stāvēja vācieši [...] un viss kalniņš bija sarakāts, bunkuri, ierakumi, [...] kad tēvam prasījuši pagastā, kādu tev to māju nosaukumu likt, viņš teicis, kā jau mūsu valodā te runā: „Tur zakopi vīn.” Nu, ierakumi. Tēva brālis, tas skrīveris, ierakstīja – *Kapiņi*”, TVD.

Vārds *maita* vietvārdos visbiežāk norāda uz dzīvnieku apglabāšanas vietām: *Maitu grava*, grava Embūtē, „gravā daudz dzīvnieki gājuši bojā”, LVVK; *Maitu kapi*, kapi Tomē, „mājlopu kapi bānišmalā pie Augšpļavām”, TVD; *Maitas kaktis*, meža stūris Cirgaļos, „muižas laikos tur rakti krituši lopi”, LVVK. Savukārt *mironis* norāda uz cilvēku apbedījumiem: *Mironkalniņš*, kalns Augstrozē, „te atrasti cilvēku kauli”, LVVK; *Mironkalns*, kalns Vaivē, „tur aprakti agrāk vecvecie saimnieki”, LVVK; *Mironkalniņš*, senkapi Pālē, TVD; *Mironu kalns*, kalns Rudbāržos, „lielajos mēra laikos miroņus paglabājuši vairāk kārtām vienu uz otras”, LVVK.

Sugasvārds *nāve* vietvārdos izmantots reti – to acīmredzot ietekmējušas vietvārdu darināšanas tradīcijas un formulas, kas parasti nepieļauj abstraktu sugasvārdu izmantošanu vietu nosaukumu radīšanā, kā arī tabu – tradīcija nepiesaukt nāvi. Šos vietvārdus pavadošie stāsti parasti neziņo par kādu konkrētu notikumu, bet brīdina par daudzkārtējām bojāejām, sliktu vietu: *Nāves ieleja*, leja Milzkalnē, „stāsta, ka tur noslepkavoti daudz ceļa braucēju”, LVVK; *Nāves likums*, ceļa likums Gaujienā, „ass ceļa pagrieziens, tur notikušas daudzas katastrofas”, LVVK; *Nāves pors*, purvs Bilskā, „miera laikos izmiruši visi, palikuši tikai trīs”, LVVK; *Nāves purvs*, purvs Birzuļos, „ar meldriem aizaudzis, sliktākains purvs”, LVVK.

Ļoti bieži vietvārdos reģistrētas dažādas soda izpildes vietas. Visbiežāk vietvārdi ar nosaukumā iekļautiem sugasvārdiem *karātavas*, *kārtavas*, *karatas* ‘karātavas’ norāda uz vietām, kur senāk kārti cilvēki: *Karātavu kalniņš* Asarē, „tur tikuši nobendēti muižas kalpi”, LVVK; *Karatkols*, kalns Alūksnē, „agrāk kalnā bijušas karātavas”, LVVK; *Karatskallans* jeb *Karātavkalns* jeb *Kāksils* Dundagā, „tur esot vecos laikos kārti cilvēki”, LVVK; *Karatavu kalniņš*, kalns Dzirciemā, „uz šī kalniņa kādreiz bijušas karātavas”, LVVK. Sastopami arī dažādu moku rīku vārdi *kāķis* ‘sieksta’ (ME II 190), *rats* ‘soda rats’, [kauna] *stabs*, *ratu kakls*, *ratu stabs*, *rats*, *trella*, kas apvienojumā ar nomenklatūras vārdu norāda uz soda izpildes vietām. Šie vārdi parasti iekļauti paaugstināta reljefa (visbiežāk kalnu) nosaukumos: *Rata kalns*, kalns Ērgļos, „stāsta, ka senos laikos uz šī kalna bijis liels rats; par katru pārkāpumu zemnieks ticis iebāzts ratā un grūsts lejā, tā nogalinot to”, LVVK; *Rata kalns*, uzkalns Kūdumā, „pašā lielceļmalā, kur tos cilvēkus mocījuši”, LVVK; *Beņķi*, kalns Druvienā, „kungiem beņķi esot bijuši, kur sodījuši kalpus”, LVVK;

Rata kalns, kalns un lauks Tīrzā, „klausu laikos bijis muižas soda rats”, LVVK; *Staba kalns*, kalns Embūtē, „kalnā bijis stabs, pie kā pērti cilvēki”, LVVK.

Daudz vietvārdu vēsta arī par dažādiem spokiem, ēriem, māžiem un kādu kungu ar kazas kāju (velnu). Šādu vietvārdu ir tik daudz, ka šķiet, bez kāda nešķīstā gara sastapšanas Latviju izstaigāt nav iespējams. Spoku apsēsti, pēc vietvārdiem spriežot, parasti ir atsevišķi koki, tumši meži un pazemināta reljefa ģeogrāfiskie objekti – gravas, lejas un purvi, kā arī tilti: *Spoku bedres*, grantsbedres Kosā, „spokojoties”, LVVK; *Spoku diķis* Remtē, „katru nakti tur kāds ar lukturi iznācis”, LVVK; *Spoku kalva*, mežs Bārtā, „mežā esot vieta, kur spokojoties”, LVVK; *Ērmpļava*, pļava Dundagā, „tur spokojoties”, LVVK; *Māniņkalns*, kalns Allažos, „tur visādi mānekļi rādījušies”, LVVK; *Spoku tiltīts*, tilts Palsmanē, „lielam grāvim pāri pie purva, šeit bieži spokojoties”, LVVK.

Daudz retāk vietvārdos sastopams apelatīvs *karš*, kas bieži vien nav precizēts laika un vietas ziņā un tādēļ varētu liecināt par tautetimoloģisku vietvārda skaidrojumu: *Kara kalns*, kalns Baldonē, „te karots, atrasti ieroči, kauli, galvaskausi no franču kariem”, LVVK; *Kara purns*, purvs Bilskā, „Gulbīšu meža vidū, zviedru kara laikā notikušas cīņas”, LVVK; *Kara kalns*, kalns Izvaltā, „te atrasti ieroči pēc kara”, LVVK; *Kara silava*, mežs Drabešos, „te notikušas kaujas kara laikā”, LVVK. Taču par to, ka jebkuru bruņotu iejaukšanos kādā teritorijā tauta atceras arī caur vietām, liecina vietu stāsti, jo karš tajos bieži pieminēts – visbiežāk, atceroties mājas, kas nopostītas kādā kara laikā, vai pieminot māju saimniekus, kas piedalījušies kādā kaujā (parasti krievu-turku karā 19. gs. otrajā pusē vai Pirmajā un Otrajā pasaules karā 20. gs.), vai norādot uz vietām, kur kara laikā ļaudis slēpušies vai mantu noglabājuši. Šādi vietvārdi tieši stāsta dēļ vēl ilgi turas un nezūd no vietu nosaukuma kopuma arī tad, kad mājas sen jau zudušas vai to saimnieki aizgājuši. Maz vietvārdos sastopami dažādu kauju fiksējumi, piemēram, *Bataru kaujas lauks*, neapdzīvota vieta un kapi Bērzē. Tas varētu nozīmēt, ka vietvārda motivācijā svarīgāka konkrētība (konkrēti notikumi un cilvēki), nevis vispārība, līdz ar to virsjēdzieni (tā sauktie hiperonīmi) izmantoti reti, bet bieži sastopami hiponīmi – pavisam konkrēti par nelaimi, nicinājumu vai nelaimīgu notikumu vēstoši vārdi. Reti minēti arī abstrakti sugasvārdi – Latvijas vietvārdu kopumā tādus izdevās atrast tikai dažus: *Cigana nalaime*, pļava Asūnē, „kādreiz vilks čigānam saplēsis zirgu”, LVVK; *Bāļas likums* jeb *Lēnes mokas*, „kāds piesējis sievu pliku, lai odi ēd; kad atraduši viņu, nevarējuši pazīt, pelēka, palikuse dzīva”, LVVK; *Baiļapara*, bedre Daudzesē, „tur spokujušies”, LVVK.

Bailes, šausmas un nelaimes vietvārdos var uziet arī slēptā veidā. Tās glabājas vietu stāstos, bet vietvārdos izpaužas vai nu metaforiski jeb uz līdzības pamata, vai metonīmiski jeb uz savstarpēja sakara pamata. Šādu

vietvārdu, kas slepus glabā arī vietas stāstu, Latvijas toponīmijā ir ļoti daudz – iespējams, tāpēc, ka latviešu valodā vietvārdi lielākoties ir denomināli (no nomeniem darināti), bet citās valodās to izteikt vieglāk, jo ir iespējams darināt deverbālus (no darbības vārdiem veidotus) vietvārdus (valodās, kur vietvārdu kopumu var veidot no darbības vārdiem, notikumu ietekmētu nosaukumu ir daudz vairāk (Matbеев 1987, 7)).

Metaforiskie notikumvārdi, kaut arī tieši nestāsta par konkrētu starpgadījumu, jau ietver semantiski nepārprotamus mājienus ar izteiksmīgiem epitetiem vai ar negatīviem priekšstatiem saistītiem vārdiem un tēliem, piemēram, *Mellais bērzs*, koks Dūrē, „te nošauts kāds cilvēks; tai vietā izaudzis jauns koks, vecais nopuvis; ir vēl kāds nostāsts, ka vecos laikos pie bērza bijuši māņi, sieviete sēdējusi bērzā – tai bērzā bijis caurums, kur bogus [...] dzinuši”, LVVK; *Tumšā ieleja*, leja Sinolē, „agrāk meža koki auga cieši gar lielceļa malām, un ieleja izskatījās tumša, tur māņi rādījušies”, LVVK; *Elles grava*, grava Cērē, „tumša, baismīga vieta, cilvēki tur redzējuši spokus”, LVVK; *Moķegles*, mežs Ārlavā, „mežs, caur kuru ved nejauks, grambains ceļš; stāsta, ka šajā mežā esot mocīts kāds žīds, citi stāsta, ka šeit velns esot nocucējis kādu puiku”, LVVK; *Plikās pļavas*, pļavas Medņos, „zāle neaug; govīs, kas ganās šais pļavās, dod maz piena”, LVVK. Nereti nosaukumā ietverts kāds negatīvs mitoloģisks tēls – visbiežāk *ragana*, *velns* vai *vadātājs*, kas uzreiz piesaista nelaimīgu notikumu virkni: *Raganu puriņš*, purvs Annā, „Raganu puriņā noslīkusi jauna meita; kad tur naktī iet, tad piesitas vadātājs, šai vietā teicējas tēvs „novadāts”, ka piegājis pie savām mājām un tās nav pazinis; arī viņas māte tur maldināta”, TVD; *Raganu kalniņš*, uzkalniņš Kauguros, „tur vienmēr vadātājs piemētoties, cilvēki apmaldoties”, LVVK; *Vella bedre*, bedre Bērzē, „kāds pēc kautiņa iesviests, teikts, ka vells ierāvis iekšā”, LVVK; *Vadātāja ozols*, koks Viesienā, „tur dzīvojis vadātājs”, LVVK; *Vadātājtīrelītis*, purvs, „nekad nevar apiet apkārt, atnāk uz to pašu vietu”, LVVK. Nereti izmantota arī nedalāma sintaktiska vienība ar konkrētu nozīmi – frazeoloģisms, piemēram, *Lauvu bedre*, bedre Raunā, „tur mesti noziedznieki, izmūrēta apaļa; vāciešiem nošauto kapa vieta”, LVVK. Atšķirībā no citiem notikumvārdiem, kas parasti papildus ir arī memoratīvi (nosaukumi, kas doti par godu kāda cilvēka, notikuma, vietas u. tml. piemiņai (VPSV 229)) un liecina par pagātnes notikumiem, šādi vietvārdi lielākoties nenorāda uz konkrētu baisu notikumu, bet stāsta par tumšām un spoku apsēstām vietām, kas arī tagadnē uzskatāmas par biedējošām un nevēlamām.

Metonīmiskie notikumvārdi nosauc kādu notikuma detaļu – parasti galveno likstas vaininieku: cilvēku, dzīvnieku vai lietu, kas izraisījuši nelaيمي, bijuši tās dalībnieki vai cietēji. Ļoti bieži sastopami deantroponīmiskie

vietvārdi, kas darināti no kāda personvārda. Šādos nosaukumos bieži vien nekas neliecina par kādreiz notikušu skumju notikumu, to var uzzināt tikai no vietas apraksta: *Dalbiņu purvs*, purvs Dobeļē, „kāds Dalbiņš pakāries šai purvā”, LVVK; *Jāniša pūrs*, purvs Ilzenē, „kāds Jānis iestidzis un, būdams iedzēris, noslīcis”, LVVK; *Andriņa pūrs* jeb *Vilku pūrs*, purvs Alūksnē, „agrāk saukts par Vilku purviņu; pēc Radziņu Andra pazušanas tajā sauc par Andriņa purvu, tagad tur vilku nav”, LVVK; *Annes atvars*, atvars Annā, Pededzes upē, „stāsta, ka tur noslīcinājusies kāda meita Anna, kas nevarējusi satikt ar muižas vagaru”, LVVK. Kaut arī daži šādi antroponimiskie vietvārdi, iespējams, nav saistāmi ar konkrētu šausminošu notikumu, ļaudis vietu un ar to saistīto stāstu vienalga cenšas padarīt baigāku, lai vienlaikus paustu attieksmi, ko citkārt tiešos vārdos vietas nosaukumā nebūtu iespējams izteikt: *Jēkabkalns*, kalns Bauņos, „aprakts kungs Jēkabs, viņš lūdzis, lai rok ar muti pret zemi, jo citādi viņš noslīkšot ļaužu asinīs”, LVVK, – visticamāk, ka Bauņu muižkungs Jēkabs tur apglabāts, taču maz ticams, ka viņš lūdzis tieši šādu apbedīšanas veidu.

Lai gan cittaatu toponīmijā vietvārdos lielākoties tiek izcelts negatīvais varonis un pats starpgadījums tiek uzskatīts par svarīgāku nekā cilvēks (piemēram, *Fontaine au Loup* jeb *Vilka avots* Selongeajā, Francijā, norāda uz vilku, nevis uz tā nokosto zēnu Nikolasu Rotu (Stewart 1975, 104–105)), Latvijas notikumvārdos tomēr dominē pozitīvais tēls – cietējs, piemēram, *Jūlas akmens*, akmens Bērzē, „šosejas malā, tur nosita paunu žīdenīti priekš Pirmā pasaules kara, kabatiņā 400 rubļu naudas, preces atņēma”, LVVK; *Anlīzes pors*, purvs Aisterē, „te kādreiz nosista sieviete – Anlīze”, LVVK; *Madaliņa*, bedre Asarē, „tur esot vilks saplēsis meiteni Madaliņu”, LVVK.

Reizumis galvenie starpgadījuma vaininieki nav saukti īpašvārdā, piemēram: *Buobys kokts*, lauks Aizkalnē, „šāds nosaukums dots tāpēc, ka senos laikos pa šo tīrumu ziemas laikā, puteni, gājusi kāda sieva; tā kā bijusi nakts, ceļu viņa nav saredzējusi, nomaldījusi un nosalusi”, LVVK; *Bērndīķis*, dīķis Aisterē, „kungu laikos šai dīķī bērns noslīcis”, LVVK. Visbiežāk ar negatīvu konotāciju vietvārdos saistās metonimiskie vietvārdi, kuri liecina par tā sauktajiem kungu laikiem („vergu laikiem”), kas vietvārdu stāstos izveidojusies par stabilu hronoloģisku mērvienību (lai gan nekur nav definēts skaidrs šā perioda datējums, visticamāk, tas attiecas uz vācu muižniecības virskundzības laikiem). Vietu stāsti, kas pavada vietvārdus, kuros iekļauts vārds *kungs*, gandrīz nekad neliecina par pazemības un cieņas pilnu attieksmi, tie parasti vēsta par muižkungu nežēlību, pauž ļaužu attieksmi un sapni par sacelšanos pret netaisnību, piemēram: *Kunga sils*, mežs Baižkalnā, „barons bijis briesmīgi negants, līdis skatīties, kā kuļ rijas, ar pipkiņu uzdevis pa kaklu,

kas labi nestrādājis, tad kādreiz puīši ievilkusi viņu labībā un ar spriguļiem pussituši, teikdami, ka vells; viņš teicis, ka kungs; vēlējies, lai apglabā, kur gaili dziedot nedzird, apglabāts Kunga silā", LVVK; *Kunga pūreņš*, purvs Vidsmuižā, „purviņā augušas ogas, bet kungs dzinis lasītājus prom", LVVK; *Kundziņkalns* Dobelē, „tāds apaļš pie lieknes bija kalns, tur kungi esot strīdējušies", LVVK. Īpaši izceltas vietas (parasti ceļi), kur zemniekiem nav bijis ļauts uzturēties vai pārvietoties: *Kungu ceļi*, ceļi Braslavā, „barons licis ierīkot īpašu ceļu ar tiltiem, apstādījumiem utt., pa kuru zemniekiem nav bijis brīv staigāt", LVVK. Lai gan šādi vietvārdi nav nāvējošu notikumu liecinieki, tie rāda netaisnīgu attieksmi pret zemniekiem, izolējot viņus no pašu zemes.

Vietvārdos mēdz pieminēt arī dzīvnieku bojāeju, nosaukumā iekļaujot nogalinātas, zvēru saplosītas vai kā citādi bojā gājušas radības (visbiežāk zirga vai cita mājdzīvnieka) nosaukumu: *Kumeļu kols*, kalns Gaujienā, „200 gadu atpakaļ vilks nokodis tur pirmajam skolotājam kumeļu", LVVK; *Okona kokts*, bijusi pļava Barkavā, „agrāk tur zirgu Okonu vilks saplēsis, tāpēc tā nosaukta", LVVK; *Jāra purs*, purvs Alūksnē, „vilki aiznesuši un ēduši tur jērus", LVVK; *Gūskalliņš*, kalns Beļavā, „te nobeigusies laba gov", LVVK; *Kozys purs*, purvs, bij. pļava Aizkalnē, „savu nosaukumu dabūjusi no tā, ka senos kungu laikos tajā pļavā bija nobeigusies kaza", LVVK; *Sunskalns*, kalns Jaunlaicē, „13 traki suņi aprakti pēc nošaušanas", LVVK. Arī šajos vietvārdos izcelts cietējs. Piemēram, *Vilka apara*, pļava Praulienā, esot nosaukta tāpēc, ka tur „suņi nokoduši vilku" (LVVK), lai gan cittaute toponīmos šādi nosaukumi lielākoties stāsta par vietvārdā minētā dzīvnieka uzbrukumu (Stewart 1975, 208).

Par starpgadījumiem bieži vēsta arī vietvārdi, kas darināti no kāda sadzīviska priekšmeta nosaukuma: *Karītis otvars*, atvars Aknīstē, „tur ieskrējuši kungi ar visu karieti", LVVK; *Lielgabalu tilts*, tilts Daudzesē, „pār tiltu braucot, frančiem nogrimis lieligabals", LVVK. Visai bieži no saimniecisku priekšmetu nosaukumiem darināti vietvārdi tiek saistīti ar pavisam konkrētu notikumu, sniedzot precīzas ziņas (piemēram, *Bļūdu muorks*, dīķis Dricēnos, „podu taisītājs, no kalna braukdams, ar podu vezumu apgāzies, podi nokrituši no vezuma un iegāzušies mārķā, tai skaitā arī divas bļodas" (LVVK)), tomēr visdrīzāk tie saistāmi ar toponīmijas semantisko universāliju – vietai nosaukumu dot pēc ārējās līdzības ar attiecīgo priekšmetu.

Ir vietvārdi, kuros ietvertās leksēmas par notikumu nestāsta ne tiešā, ne pārnēstā veidā, un notikums izzināms tikai pēc papildu informācijas, kas vietējo ļaužu atmiņā ir neatraujama no paša nosaukuma. Tāds ir, piemēram, Baldones vietvārds *Grūslienes kalniņš*, kas darināts no vārda *grūslis* ‘grūslis’ (ME I 657), bet baidu notikumu liecības glabā tikai vietas stāstā – „tur kāds nosists vecos laikos, vienam sieva esot pakārusies", LVVK; tāds ir arī Bērzes

vietvārds *Grantskalniņš*, „kur esot rakta grants un arī daudz cilvēki nosisti, spokojoties vakaros un pusdienas laikos”, LVVK; kā arī Aiviekstes kalna vārds *Ķūģu kolns* (Jānis Endzelīns to saista ar lamu vārdu *ķūģis* (LVV 1961, 241)), kur, pēc vietas stāsta, „spokojies Vecais zaldāts, šad tad mēnesnīcā viņš pastaigājies pa kapu valni un saucis garāmgājējiem: „Stoi!” [no krievu valodas *cmoŭ* ‘stāt!’]”, LVVK.

Ar baisiem vietu stāstiem visbiežāk apvīti reljefa ģeogrāfiskie objekti – gan pazemināta reljefa objekti (visbiežāk bedres, ielejas, gravas, purvi, akači), gan – retāk – paaugstināta reljefa objekti (kalni, akmeņi). Tumšus un baigus stāstus slēpj arī lieli meži, atsevišķi koki un pļavu nostūri. Visvairāk šādi notikumvārdi saistīti ar nelieliem ģeogrāfiskiem objektiem – bedrēm un kokiem, kam citkārt īpaši nosaukumi netiek piešķirti, jo nav nepieciešams tos nošķirt no citiem tāda paša veida ģeogrāfiskiem objektiem, lai organizētu praktiskās ikdienas gaitas (kas tiek uzskatīta par vietvārda galveno funkciju). Tas nozīmē, ka izcelt vietas stāstu ir tikpat svarīgi kā nošķirt ikdienā nepieciešamos ģeogrāfiskos objektus.

Lai gan par notikumu autentiskumu bez pārliecinošām vēstures ziņām nekad nevarēs droši galvot, vietvārdi, kas saistīti ar nelaimi vai ko nepatīkamu, biedējošu, un ar to saistītie nostāsti ļauj ielūkoties latviešu tautas telpas izpratnē un uztverē. Daudzie stāsti, kas pavada vietas nosaukumu, rāda, ka vietvārds nav tikai leksiska un semantiska vienība, tas satur daudz vairāk informācijas, nekā vārds spēj izteikt. Tāpēc vietas nosaukums ir un vienmēr būs nesaraucjami saistīts ar vietas stāstu un gan vietvārds, gan arī tā stāsts, kaut arī neredzams un nedzirdams, uztverami par vienu veselumu. Kā liecina vietu stāsti, vietvārda lietotājam ir svarīgi motivēt, pamatot vietvārda skanējumu, pat ja tam nepieciešams izdomāts stāsts. Ar vietvārdiem ļaudis sakārto apkārtējo teritoriju, caur nosaukumiem nošķirot labo, saimniecībā noderīgo zemi un brīdinot par bīstamām, tumšām un neauglīgām vietām. Ar vietvārdiem tauta glabā savu sociālo, vēsturisko un kultūras atmiņu, atceroties un pieminot, un nosaukumos atbalstot zemākos un nicinot pārākos. Vietvārdi lielākoties ir brīdinoši, un šķiet, ka starpgadījumus nosaukumos atceras biežāk nekā skaistos brīžus. Taču nav jāaizmirst, ka mūsu zemē netrūkst arī *Zelta kalnu*, kur lopus laist leknās ganībās un ievākt bagātīgu ražu, nav maz arī *Naudas kalnu*, kur nedaudz parakties un atrast zelta mucas un kausus (tas nekas, ka dažreiz gan tam obligāti jāpatērē 12 nakšu), un ir arī *Dieva dārzi*, kur priecāties par krāšņajiem dabas skatiem.

1. Baker, Carmony 1975 – Baker, Ronald, Carmony, Marvin. *Indiana Place Names*. Bloomington : Indiana University Press, 1975.
2. Dambe 2012 – Dambe, Vallija. *Darbu izlase*. Sast. un zin. red. Ilga Jansone. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2012.
3. Laumane 1987 – Laumane, Benita. Dažas Lejaskurzemes toponīmu vārdarināšanas un semantikas īpatnības. *Onomastikas apcerējumi*. Rīga : Zinātne, 1987, 125.–169. lpp.
4. LVV 1961 – *Latvijas PSR vietvārdi*. I daļa, 2. sējums. Rīga : Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1961.
5. LVV 2013 – *Latvijas vietvārdu vārdnīca*. R. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2013.
6. ME – Milenbahs, Kārlis. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns, I–IV. Rīga, 1923–1932.
7. Russel 2009 – Russell, Bertrand. *Human Knowledge: Its Scope and Limits*. New York : Taylor&Francis Routledge, 2009.
8. Stewart 1975 – Stewart, R. George. *Names on the Globe*. New York : Oxford University Press, 1975.
9. Telt, Bar 2009 – Telt, Jan, Bar, David. Motivations for Naming: A Toponymic Typology [tiešsaiste]. ANPS [Australian National Placenames Survey] *Technical Paper*, No. 2, 2009 [skatīts 13.08.2017.]. Pieejams: <http://www.anps.org.au/documents/anpstechpaper2.pdf>
10. VPSV – *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga : Valsts valodas aģentūra, LU Latviešu valodas institūts, 2007.
11. Wahlberg 2005 – Wahlberg, Mats. Why do certain places get a name and others not? Motivations and linguistic choices. *Naming the World. From Common Nouns to Proper Names*. Proceedings from the international symposium, Zadar, September 1st–4th. Roma : Società Tipografica Romana, 2005, pp. 23–31.
12. Wilson – Wilson, John (ed.). *He Kōrero He Kōrero Pūrākau mo: Nga Taunahanahatanga a Nga Tūpuna. Place Names of the Ancestors: A Maori Oral History Atlas*. Wellington : New Zealand Geographic Board, [b. g.].
13. Березович 2009 – Березович, Елена. *Русская топонимия в этнолингвистическом аспекте: Пространство и человек*. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва : Книжный дом Либроком, 2009.
14. Матвеев 1987 – Матвеев, Александр. Топонимические древности. *Формирование и развитие топонимии*. Свердловск : Уральский Государственный университет, 1987, с. 4–28.
15. Топорова 1996 – Топорова, Татьяна. *Язык в зеркале культуры: древнегерманские двучленные имена собственные*. Москва : Школа „Языки русской культуры“, 1996.

Liene Markus-Narvila

Velns un tā sinonīmi latviešu valodā

Velns ir nozīmīgs latviešu kultūras tēls, kas pieminēts gan senajās raganu prāvās, gan visai plaši sastopams folklorā – pasakās, ticējumos, arī tautasdziesmās.

Atkarībā no tā, vai velns tiek uztverts no reliģiskā vai folkloras un mitoloģijas skatupunkta, to skaidro divējādi. Kristietībā un citās monoteistiskās reliģijās velns ir ‘Jaunais gars, Jauno garu valdnieks, ko vaino grēku, nelaimju radīšanā; sātans’, savukārt latviskajā dzīvesziņā tas uztverams dažādi: pirmkārt, velns ir Dieva līdzinieks pasaules radīšanas un iekārtošanas darbos – aktīvs materiālās pasaules objektu radītājs un pārveidotājs, arī Dieva kaimiņš, zemkopis, lopkopis; otrkārt, velns ir aktīvs līdzdalībnieks latviešu zemnieka ikdienas gaitās, taču arī te velna jaunums nav visaptverošs, cilvēks to var pārspēt ar atjautību un drosmi; treškārt, kristietības ietekmē arī velns pielīdzināts visaptveroša jaunuma iemiesojumam, kā pilnīgs pretstats Dievam (Drīzule 1986, 110–120; Mitol. enc. 1994, 222; MLVV; LLVV). Pēdējo aspektu īpaši izceļ arī Rita Drīzule: „Dēmonisks jaunums mitoloģiskajam Velnam tiek piedēvēts kristietisma ietekmē un latviešu folklorā izveidojies uz tās sabiedriski vēsturiskās cīņas pamata, kādu kristīgā garīdzniecība organizēja un veda pret latviešu senajām tradīcijām un tautas ticējumiem, jo īpaši nesaudzīgi 16. un 17. gadsimtā.” (Drīzule 1986, 120)

Latviešu kosmogoniskajās teikās velnam parasti ierādīta vieta blakus Dievam pasaules radīšanā: velns rada kalnus un akmeņus, jūras un upes, odus un peles, pa daļai sacenzdamies ar Dievu, pa daļai jaukdams viņa darbu. Tautas ticējumos viņi ir „spēkoti brāji”, kur Dievam labāk veicas zemkopībā, bet velnam – lopkopībā. Teikās un pasakās velns parasti nav kristīgās elles kungs, lai gan viņam pieder pazemes valsts. Viņa valstība ir alas, kalni, purvu akači, lieli akmeņi u. tml. Latviešu velns, pretstatā kristīgajam sātanam, kam piemīt dēmonisks, visaptverošs jaunums, ir diezgan labsirdīgs, lētticīgs, pat pamuļķis (Konv. XXII 47006–47009; Drīzule 1986, 110–120; Mitol. enc. 1994, 222–224). R. Drīzule, atsaucoties uz konkrētu teikšu un pasaku fragmentiem, min: „Teikšu un pasaku vairākumā, pēc tradicionālās domāšanas virzības, Velns arvien attēlots muļķīgāks par Dievu. Tā, piemēram, vairākās teikās vēstīts, ka Velnam vairāk materiāla pasaules izveidošanai, vairāk dūņu, ko iznes no jūras dibena virspusē, vairāk akmeņu u. tml., taču ar gudru viltību Dievs izdara tā, ka šo materiālu izmanto cilvēku labā tikai viņš, Velnu atstājot tukšā vai arī

atvēlot tam nepievilcīgāko darba daļu. [...] Arī zemkopības darbos Velns rādīts izveicīgāks par Dievu, tomēr Dievs tam arvien izmāna gan jaunus darbarīkus, piemēram, izkapti, gan zirgu, ko zemi apstrādāt, zirga vietā Velnam iedodot zaķi." (Drīzule 1986, 112, 113) Taču vēstītājā folklorā – pasakās, teikās, nostāstos – velnam piedēvētās īpašības nereti ir arī savstarpēji savijušās – tam raksturīgas gan latviešu folklorā tipiskās, gan kristīgajam velnam piemītošās īpašības: milzu spēks, kā arī vientiesība un muļķība vienā un tai pašā pasaku tipā nereti ir kopā ar spilgti izteiktu ļaunumu un viltību (Mitol. enc. 1994, 222).

Savukārt senajos prāvu materiālos velns attēlots visai baiss: „1614. g. prāvā minētais gars Pappisch purva malā atnāk ar 9 lāča galvām, 9 lāča nagiem kājām; roka ir kā lāča nagi. Ar 9 galvām velns ir arī lielajā sanāksmē Doma baznīcā 1912. gadā. Andres parādījies cilvēka izskatā, melnās drēbēs, ar suņa vai kaķa kājām (1614. g.)” (Straubergs 1941, 506–507) u. tml. Līdzīgi tas attēlots arī ticējumos: *Velns esot melns kā katls, tam esot ragi kā āžam, acis kā uguns, liels liks deguns kā vanagam, ar platām nāsīm, rikle kā prauls, liela gaŗa aste, viena lāča un otra gaiļa kāja* (LTT 32407); *Velnam esot ugunīgas acis, divi ragi pierē, viena zirga un otra gaiļa kāja un liela aste aiz muguras* (LTT 32413; par velna izskatu sk. arī Straubergs 1941, 508–513). Velna ciešo saikni ar dzīvniekiem, īpaši mājlopiem, apliecina arī pasakas. Piemēram, R. Drīzule minējusi, ka daudzās pasakās velnam ir govs vai zirga (dažkārt arī āža vai gaiļa) kājas, ragi pierē un vērsa aste, viņš nemitīgi spēj pārvērsties dažādu dzīvnieku izskatā – par melnu teļu, par aunu vai suni, kazu, kazlēnu, cūku, sivēnu, arī zaķi vai stirnu, taču it sevišķi cieša saikne tam ir ar zirgu, par kuru velns ne tikai pārvēršas, bet ar to arī jāj vai brauc (Drīzule 1986, 113).

Nereti velns tēlots arī vācu muižnieku izskatā. Senākais šāds fiksjums ir 1598. gadā Franča Nīenšteta (*Franz Nyenstaedt*) hronikā, kur „Bērzaunē redzēts velns staigājam pilskunga Jāņa fon Tīzenhauzena izskatā un viņa vislabākā apģērbā, lai gan Tīzenhauzens pats nemaz to brīdi mājā nebijis” (Straubergs 1941, 507), savukārt kādā 1691. gada prāvā „velns ir pēc vācieša, liela auguma, ar zābakiem un piešiem, melnās drēbēs, gaŗām kājām, gaŗām rokām un nagiem” (Straubergs 1941, 507) u. tml.

Velna attēlojums pēc vācu kunga, kas valkā melnas drēbes, baltu apkakli, dzīvo pilī, brauc kariatē u. tml., rādīts daļā tautasdziesmu un vēstītājā folklorā, taču domājams, ka šis motīvs ienācis folklorā visai vēlā vēstures posmā, kad feodālisma laika Latvijā muižnieki valdījuši pār dzimtcilvēkiem. Kopumā latviešu folklorā dažādos veidos (ar ceļojošo tirgotāju, svešzemju amatnieku, muižas kalpotāju starpniecību) ieplūst citu Eiropas tautu mitoloģiskie priekšstati (Konv. XXI 47007–47008; Mitol. enc. 1994, 223).

Šo motīvu atklāj, piemēram, šādas tautasdziesmas:

*Vācietim gaŗi lieli,
Vella šūti zābaciņi,
Tas vareja ellē brist
Līdz pašam dibenam.*
(LD 31889-0 Lielezerē)

*Vāciešam tievas kājas,
Vella šūti zābaciņi,
Tas vareja ellē lēkt
Pašā elles dibenā.*
(LD 31889-3 Nitaurē, Siguldā, Cēsis)

Latviešu vārds *velns* līdz ar lietuviešu *vēlinas* > **velinas* > *vėlnias* 'velns' ir tās pašas cilmes kā *velis*, atvasināts no šā vārda saknes (ME IV 533; LEV II 504). Arī Haralds Biezais secina, ka jau kopš 16. gs. latvieši un lietuvieši pazinuši no vienas saknes *vel-* atvasinātus divus patstāvīgus vārdus *velis* un *velns* (lietuviešu *velės*, *vėlys* 'velis' un *velnias* 'velns') (Biezais 1990, 7–28; Kokare 1999, 192).

Lai gan vārds *velns* tiek saistīts ar veļiem un veļu valstību, Elza Kokare norāda par tā samērā vēlu ienākšanu latviešu mītisko tēlu saimē, ko pierāda jau tautasdziesmas: tajās *velns* pārstāvēts tikai aptuveni 130 tekstos, kas „Latvju dainās” apvienoti 29 ceros. Taču, ja atzīst, ka *velns* ir arhaisks gaismas, dzīvības un to simbola Dieva galvenais pretnis, būtu gaidāms arī kaut cik līdzvērtīgs tā poētiskais īpatsvars (Kokare 1999, 194).

Piemēram, dažas no dainām, kurās minēts *velns*:

[..] *Valns pajem tovu naudu,
Tovu skaistu augumeņu!
Dažu vīnu tymsu nakti
Raudódama atstaigòju [..]*
(LD 33638-6 Ludzas apr.)

*Šuvu kreklu krunkainiti,
Velķenieša gaididama;
Vells uznesa malenieti,
Smalka krekla valkataju.*
(LD 7388 Veļķos)

*Šāedi tāedi klandarmaņi
Par pasouli vazājās;
Vallns iegrúda mūs' muizā
Pošā dorba laiciņā.*
(LD 14467 Lazdonā)

*Pirkstainišus vien adiju,
Amatnieka gaididama;
Velns atspēra kalpa puisī
Ar tiem darvas zābakiem.*
(LD 72920 Rendā)

Lai gan tautasdziesmās vārds *velns* samērā reti sastopams, tomēr tas plaši reģistrēts citos folkloras avotos, piemēram, sakāmvārdos: *Velns velnam bārdū neplēš* (1225, 1475); *Ar laipnību jau pat velnam vērdiņu izmānīsi* (1341, 26603); *lelaid velnu baznīcā, viņš kāpj uz kanceles* (941, 2065); *Velns velnu pazīst pēc rāgiem* (1011, 1249); *Kur velns nevar tikt galā, tur viņš aizsūta sievas* (759, 7659) u. c. (LSD). Tas sastopams arī pasakās (ar dažādiem fonētiskiem pārveidojumiem): *Dievs*,

kūtis celdams, Vellam atbildējis: „Te (kūti) mušas un dundurus sakrāšu!” (LPT XIII 136); *Vīnu reizi dzeivuoja uz šuos zemis Valns un Dīvs* (LPT XIII 137); *Kuodā reizā Dīvs ar Vallu bej apsājuši rudzu teirumu* (LPT XIII 160); *Visu citu Vells iztaisīš, bet tik dzīvības vie nevarēš vilkim ielikt* (LPT XIII 163); [...] *bet pašu lielāko nemiera cēlāju, Velnu, piekala ar milzīgām vaŗa vaŗām jūŗas dibenā* [...] (LPT XIV 12, 13); *Reiz lapsa nogājusi jūŗmalā. Tur esot bijis daudz velnu* (LPT XIV 13) u. tml.

Vārda *velns* stabilu lietojumu valodā apliecina tā fiksējumi vācu-latviešu un latviešu-vācu tulkojošajās 17.–19. gs. vārdnīcās, piemēram: Teuffel / *Wālls*³ ‘velns’ (Lettus 1638, 182); der Teuffel / *taß Wāllß* ‘velns’ (Phras. 1638, 228); *Welns*, Teuffel ‘velns’ (Langius 1685, 340); *welns*, Teuffel ‘velns’ (Fürecker 1685 I, 301; II, 522); *Wels tas*, der Teufel ‘velns’ (Lange 1773, 386); Teufel der, *tas wels* ‘velns’; *eelaid to wellu bafznižā, wiņfch kahpihs us kanželi* ‘ielaid to velnu baznīcā, viņš kāps uz kanceli’ (Lange 1777, 514); teuffel, *Welns* ‘velns’, *Wels* [...], *tas no wella* [...], *ta nihdeht, ko pařchu wellu* ‘velns’ [...], *tas no velna* [...], *tā nīdēt, kā pašu velnu*’ (Elvers 1748, 248); *wels, welns*, Teufel ‘velns’ (Stender 1789 I, 355); Teufel, *welns* ‘velns’, *wels* [...], *no wella apfehfts*, [...] *nu jau wellam darbs irr*, [...] *te jau teefscham welns klaht*, [...] *atrauj wiņņu wels*, [...] *ko wellam tu tē darri* ‘velns’ [...], *no velna apsēsts*, [...] *nu jau velnam darbs ir*, [...] *te jau tiešām velns klāt*, [...] *atrauj viņu velns*, [...] *ko velnam tu te dari*’ (Stender 1789 II, 583); *welns* = *wels*, -a [...] der Teufel ‘velns’, *welna mehnefis, laiks* = *weļu laiks* ‘velna mēnesis, laiks = veļu laiks’ (Ulmann 1872, 336); Дѣволъ и Діаволъ, *welns*, Teufel ‘velns’ (Valdemārs 1872, 133); *welns, wels*, der Teufel ‘velns’ (Brasche 1875, 189); Teufel [...] *wells, welns, ļaunais gārs, ļaunais, nelabais* [...], *rauj viņu wells* [...], *kur pee wella, kur elē* [...], *ka tevi vai lai tevi wells* [...], *řkreij pee wella, eij pee kahķa* [...], *ko pee wella vai kahda wella juhs tur plohfatees* ‘velns, velns ļaunais gars, ļaunais, nelabais [...], *rauj viņu velns* [...] *kur pie velna, kur ellē* [...], *ka tevi vai lai tevi velns* [...], *skrej pie velna, ej pie kāķa* [...], *ko pie velna vai kāda velna jūs tur plosāties*’ (Ulmann 1880, 688).

Vārds *velns* visai plaši lietots arī latviešu izlokšņu frazeoloģijā:

- izsaka neapmierinātību, sašutumu, dusmas (*Kāda velna pēc; Kāda velna; Kāds velns dīda* (kādu); *Velns un elle; Lai velns par stenderi paliek; arī vēļš lai paraū(j)!*⁴; *vēļš pa-rāvis; kāda vēļla pēc; ne pēc vēļla* Ērgemē);
- izsaka atraidījumu, pat vēl ko ļaunu (*Ļet (vākties, lasīties) pie velna; Kad tevi velns; Lai velns sasper; Kaut velns saspertu* (kādu, kaut ko); *Sūtīt pie velna; Triekt, dzīt pie velna; arī ej pie vēļla!; nu (arī gān) tu vēļlu redzēsi* Ērgemē; *redziēsi vālnu; vālnč lai atraūn; ai pi vālna* Kalupē);
- raksturo neprātīgu, kādas idejas apsēstu cilvēku (*Kā velna apsēsts*);

³ Te un turpmāk izmantota 17.–19. gs. vārdnīcu oriģinālrakstība.

⁴ Te un turpmāk izlokšņu pierakstos izmantota fonētiskā transkripcija, kāda tā ir oriģinālavotā.

- izsaka darbības intensitāti, ātrumu (*Kā velna plēsts; Kā velns ar vējlukturi; Kā velns pa dakstiņiem; arī ka vai vēļls neredzējis; uz vēļa paraūšanu Ērgemē; (iet) kā vēļls (demin. kā vēļļēns) Sinolē;*
- atklāj kādas dzīves grūtības (*Kā velns ar krupi; Kā velns ar krustu; Kā velns ar pestītāju;*
- lai paustu apņēmību ko izdarīt, paveikt, pat par spīti visam (*Lai velns par mazu puiku paliek; arī jaka (arī lāi) (vai) vēļls pa steņderi paliek Ērgemē;*
- izsaka bailes, izvairīšanos no kaut kā (*Kā velns no krusta; arī kā vēļls ar visu asti Sinolē;*
- lieto gadījumos, kad zina, ka nekas jauns nevar atgadīties (*kāds vēļls tevi raūs Ērgemē; vīsi vāļni guļ Kalupē*) (plašāk sk. LfV II 549–570; arī LLV; MLV; ĒIV III 698–699; KIV II 554; SISV 268–270).

Frazeoloģismos iekļautā semantika zināmā mērā sasaucas ar velna raksturojumu gan folkloristu darbos, kur tas attēlots kā izveicīgs, mazliet dumjš tēls, gan kristiānisma priekšstats, kur tas rādīts kā tēls, kam piemīt visaptverošs jaunums, saistot to ar tumsas priekšstatu (par to sk. iepriekš).

Līdzīgas *velna* tēlam piemītošas īpašības atklājas izlokšņu pierakstos, kur vārdam *velns* ir vairāki fonētiskie varianti, piemēram, *valls, valns, vēļc, vēļs*. Tā kā vārds ir gan folklorā lietots, gan arī literārās valodas vārds, tas plaši sastopams visos Latvijas dialektos, piemēram, *kādu vēļnu vārna brēca, / kādu vēļnu meita kliēdza? / vārna brēc sliktu laiku, / meita puīšus apmeļuoja Bārtā (LVDAM); bāg kai velns nu krysta Bērmuižā (Apv.); eļlē dzivuī vēļli, saīkani ūn meļli. / tūo vēļlu biš pūlka, muižā rijās gār siēnām šķīluši uguni. cilvēki jāu a vēļlim apraduši, vēļli saļmus nešuši meitām us šķūni. / vēcāistēs stāstija, ka vēļli pa riju gāši, ka ugunis iēspīdēšas. / vēļlām citām rāgi pierē biši, aste pakaļā, citām kājas kā guovim a šķēļtim nagim, cic akāl a zirga kāju [...] Ērgemē (ĒIV III 698); Vālc zi, kur kurs jir Kaldabruņā (Kancāns 1937, 63); āizguo Pīters da vālnām pār kōlpu. Pīters apšmucynōi vālna bārnc bōlc i tēirs Kalupē (KIV II 554); nešīs pe vēļ Laidzē (Apv.); vēļ(n)s pa-rāvis Naudītē (Apv.); tas siēviššs bi kā vēļs peīc maīnt Stradzē (Apv.); vai ta nu vēļnc viē visūr vainīks. / tas gān nu i iskārmējis, rij kā pac vēļc Vecpiebālgā (Apv.); kā vēļls pīl taišs. / kā vēļls treps kās Zlēkās (Paulu Līzbete 1927, 32) u. c. (par izplatību un lietojumu sk. arī ME IV 532–533), arī *valns, veļneņš* latgaliešu valodā (sk. Latgaliešu vārdn.).*

Vārds *velns* vai sakne *veln-* fiksēta arī Latvijas un Lietuvas vietvārdos. Kā minējusi Laimute Balode, Lietuvas toponīmijā ar sakni *veln-* fiksēts vairāk nekā 900 nosaukumu, tostarp apmēram 20 hidronīmu jeb vārdu, kas nosauc ūdenstilpes vai ūdensteces, piemēram, *Velniškis*, ezers Daugos (Alītus rajonā), *Vēlnežeris*, ezers Paģēģos (Šilutes rajonā), *Velniāravas*, upe Alantā (Molētu rajonā),

Vélnupis, upe Žemaiču Naumiestē (Šilutes rajonā), upe Šilalē, upe Žeimelē, *Vélnio upēlis*, strauts Čekšiškē (Kauņas rajonā), kā arī citi objekti – *Velnarāgē*, 6 pļavas Telšu rajonā, Šilales rajonā u. c., *Velnarāgis*, kalns Ķelmes rajonā, rags ezerā Telšu rajonā u. tml. *Velnio akis* ‘velna acs’, muklājs Ukmerģes rajonā u. c. Savukārt latviešu toponimijā velna vārds ir ļoti plaši izplatīts. Latviešu valodas institūta kartotēkā konstatēts ap 2000 nosaukumu kopā ar variantiem, kas atklāj:

- ap 40 ezeru (*Vella ezeriņš* Gaujienē, *Vēlla ežers* Ikšķilē, Rīgā, Skaistkalnē u. c.);
- 6 diķu (*Vēlla diķis* Garozā, *Vella diķis* Zantē u. c.);
- 3 upju (*Vēllupīte* Sēmē, Kārļos, *Velna alas strauts* Matkulē);
- 34 akaču un atvaru (*Velna atvars*, piemēram, Biržos, Koknesē, Lubejā, Mālpilī, Glūdā, Lielzavē, Zavē, Zālitē, *Velna akacis* Dzelzavā, Launkalnē, *Vella dzelme* Bikstos, Dobelē u. c.);
- 10 avotu (*Vellavots* Kabilē, *Velna avots* Virānē u. c.);
- 20 purvu (*Vēlla pods*, purvs Baldonē, *Vēlla rikle*, purvs Nīkrācē u. c.);
- 65 kalnu (*Vella kalve*, kalns Lubezerē, *Vēlna laiva*, kalns Vandzenē u. c.);
- 2 pļavu (*Vēlla vārti*, pļava Sērmūkšos, *Vella pirts*, pļava Valgundē);
- 2 mežu (piemēram, *Vella kalve*, mežs Lubezerē) nosaukumus;
- kā arī 39 *Velna alas*, kuras apzinājis Sandis Laime.

J. Urtāns savukārt norāda uz 7 apdzīvotām vietām, tostarp 3 krogiem, kuru nosaukumā ir vārds *velns*. Bet visvairāk ar vārdu *velns* saistīti akmeņi – vairāk nekā 100 (Balode 2008, 252–258).

Vairumā gadījumu Latvijā vārds *velns* lietots vietvārdos, kas tuvi ar pazemes vai zemes reljefu (Balode 2008, 258). Tas laikam saistīts ar mitoloģiskā velna dzīvesvietu, kas ir vai nu jūra, ezeri, upes, purvi, akači, vai arī objekti, kam ir saistība ar zemi, kas atrodas virs tās, tanī un zem tās (alas, koki, akmeņi u. tml.) (Drīzule 1986, 115; Drīzule 1988, 86–87; Mitol. enc. 1994, 222; Balode 2008, 257). L. Balode, apcerot lielo vietvārdu skaitu ar vārdu *velns*, vēl norāda, ka „mūsdienu mitologi tik lielu ar vārdu *velns* saistītu toponīmu skaitu Latvijā skaidro ar faktu, ka tie vietvārdi, kas bija saistīti ar pagāniskām dievībām, tika nomainīti pret onīmiem ar sakni *veln-*” (Balode 2008, 258).

Leksēmas *velns* sinonīmi latviešu valodā

Jau kopš senajām 16. un 17. gadsimta prāvām ir zināms, ka *velns* ne tikai ārēji dažādi attēlots, bet arī dažādi dēvēts. Piemēram, 1614. gada prāvā minēts „Hinrichs lepnās poļu zilās drēbēs (arī Heinrichs)”, 1691. gadā minēts „Jorencs, kam upurē aitu; purvā (Plocī), kur nauda liesmojas, bijis *velns* Viļums cilvēka izskatā”; 1697. gada prāvā minētais „Jozefs dzīvo ezerā, parādās melnā vācu

tērpā"; 1650. gada prāvā „minēts velns Marks (Marcg)”; 1647. gada „vilkaču prāvā minēti 3 velni: vienam apsūdzētam kungs saucas Pēteris, otram Kayser, trešajam Grants”; 1630. gadā „minēts velns Anseling, kas nācis āža izskatā ar lieliem ragiem” u. tml. (par to sk. Straubergs 1941, 546–547).

Viens no uzskatiem, kas laikam ir jaunāku laiku priekšstats un ienācis no citām Eiropas kultūrām, vēsta, ka, piesaucot velnu vārdā, to var piespiest nākt un klausīt. Iespējams, tieši tāpēc arī šāda tautasdziesma: *Es par velnu nebēdāju, / Es velnam vārdu zinu: / Velna tēvis Indriķītis, / Velna māte Mārgrietiņa* (LD 34119; par to arī Straubergs 1941, 546).

Taču to, ka velna vārds ir tabu, resp., ka velnu nedrīkst vārdā saukt, apliecina vairāki latviešu tautas ticējumi, piemēram, *Vārdu „velns” nevar pieminēt, jo citādi viņš var runātājam parādīties savā istā izskatā* (LTT 32420); *Kas grib, lai viņa mājā dzīvo labi gari, tam septiņi gadi nevajaga piesaukt vellu* (LTT 32459). Līdzīgi uzskati valdījuši arī 20. gs. izlokšņu teicēju priekšstats: *labāk saka jupis pa-rāvis – ta na u veļc jāsak* Vijciemā (Apv.).

Visticamāk, uz šāda veida ticējumu pamata latviešu valodā veidojušies arī dažādi citi vārdi velna apzīmēšanai, ko apliecina gan senās raganu prāvas, kurās lietots, piemēram, apzīmējums *resnajam, netīrajam*, kas ir izvairīšanās no velna minēšanas vārdā (Straubergs 1941, 547), gan ticējumi, kur līdzās leksēmai *velns* lietots kāds cits nosaukums, piemēram, *Velna nevajag pie vārda saukt, bet par nelabo jeb kā citādi* (LTT 23453); *Bērniem piekodina, ka neesot labi velnu pie vārda saukt, bet tas jāsaucot par ļauno jeb melno kungu* (LTT 23455); *Vella vietā lietoja vārdus: Jupis, spoks, sātans, nelabais u. c.* (LTT 32456).

Arī R. Drīzule minējusi: „Kā zināms no tautas frazeoloģijas, „tabu” ir piešķirts visiem tiem radījumiem, kuri apdraudēja senā zemkopja un lopkopja eksistenci, un, lai tos nepiesauktu savā tuvumā, tiem tika izdomāti īpaši apzīmējumi.” (Drīzule 1986, 117)

Jau minētie ticējumi atklāj dažus iespējamus velna vārdus, kas radušies gan ārējo pazīmju (piemēram, *melnais kungs*), gan dažādu velnam piedēvēto īpašību (piemēram, *ļaukais kungs, nelabais*) rezultātā.

Latviešu valodā un izloksnēs fiksēti dažādi velna nosaukumi. Lielāko nosaukumu daļu veido literārās valodas vārdi, kas pazīstami plašam latviešu valodas lietotāju lokam, piemēram, *jods, jupis, ļaukais gars, nelabais, sātans*. Savukārt daļa vārdu, kas nosauc velnu, pazīstami vien kādās atsevišķās izloksnēs vai izlokšņu grupās, piemēram, *bess, kur(r)ata, smuts* u. c.

Rakstā analizēti latviešu literārajā valodā un izloksnēs biežāk sastopamie velna vārdi, kā pamatavotus izmantojot dažādas latviešu valodas vārdnīcas, latviešu izlokšņu pierakstus, senās 17.–19. gs. vārdnīcas, arī sakāmvārdu, tautasdziesmu un frazeoloģijas materiālu.

Latviešu valodā lietotais vārds **bess** 'velns' aizgūts no krievu valodas vārda *бес* 'velns, nelabais; ļaunais gars' (Черных 1999 I, 87; KLV). Kā minējis Makss Fasmers, krievu *бес*, ukraiņu *біс*, senslāvu *брьсъ*, bulgāru *бесѣм*, serbu-horvātu *бѹјес* 'dusmas, niknums', slovēņu *bēs* 'ļaunais gars', čehu *běs*, poļu *bies* saistīti ar lietuviešu *baisà* 'bailes', *baisūs* 'nekrietns, riebigš, briesmīgs', latīņu *foedus* 'riebīgs' un grieķu *πίθηκος* 'pērtiķis', kas attiecināmi uz lietuviešu *baidyti* 'baidīt' un krievu *бояться* 'baidīties' (Фасмер 1986 I, 347–348).

Savukārt Pāvels Čerņihs norādījis, ka slāvu **бѣсь* radies no *bědsъ*, kas savukārt no indoeiropiešu *bhōidh*-(s)os, kas, visticamāk, ir substantīvējies īpašības vārds, kuram bijusi nozīme 'bailes izraisošs, briesmīgs' (Черных 1999 I, 87).

Vārds *bess* ar nozīmi 'velns, nelabais' reģistrēts arī vairākās augšzemnieku dialekta latgaliskajās izloksnēs, kur tas nereti lietots, izpaužot dusmas, neapmierinātību, piemēram, *bess tēvi tā gryūdā!* Kalupē (Apv.; KIV I 174); *ak tu bēs* Līvānos (Apv.); *bess jūo naraūs* Pildā (Apv.); *tūo bēsa vēļ nāu sātā* Stirnienē (Apv.), *bess* 'velns, nelabais' arī latgaliešu valodā (Lukaševičs 2011, 38; Latgaliešu vārdn.).

Latviešu valodā lietotais vārds **čorts** aizgūts no krievu *чѣрт* 'religijā – ļaunais gars, elles izdzimums; arī velns, sātans'. P. Čerņihs arī norāda, ka krievu *чѣрт* nereti saistīts ar sakni *(*в*)ker- [(*в*)kor-: *(*в*)kʀ] ar nozīmi 'griezt, apgriezt, isināt', kas saistīts ar priekšstatu, ka velnu vai sātanu bieži sauca par *klibo* vai *strupo*. Tās pašas saknes ir arī krievu valodas vārdi *короткий* 'īss', *корнать* 'izķēmot (apgriežot)' (Черных 1999 II, 384).

Savukārt M. Fasmers krievu *чѣрт* līdz ar ukraiņu, baltkrievu *черт*, serbu-horvātu *чрѣтуми*, *чрѣтум* 'noburt, nolādēt', slovēņu *črt* 'velns, naidis', črtiti 'ienīst, neieredzēt', čehu, slovāku *čert* 'velns', poļu *czart* saista ar pirmslāvu **čьrtъ*. Radniecīgs lietuviešu *kurėti* 'dusmoties', *jkūrti* 'just riebumu', *apkyrėti* 'apnikt', *jkūrūs* 'uzmācīgs, uzbāzīgs', *kerėti* 'noskaust, apburt' (Фасмер 1987 IV, 347).

Vārds *čorts* 'velns' un deminutīvs *čortalāni* 'velnēni' fiksēti latviešu valodas augšzemnieku dialekta izloksnēs, piemēram: *čorta bārnс* Baltinavā (Apv.); *čorc viņu zin, kas tūr iznūoks nū tūo vusa* Bejā (vec. p., Apv.); *čorc viņu zin, kas tūr nūkrita!* Kalnienā (Apv.); *jaūnuōkūs godūs pač apsažeņējās, a vacuōkūs čorc apžeņēi.* / *štuōda čorta es da šām vēļ naredžieju* Kalupē (Apv.; KIV I 226); *ak tu čorc!* Līvānos (Apv.); *tu es' čortu r'edziejs?* Preiļos (Apv.); *pūiša prūoto čorc aiz roga pa pasāul'i vyzyno!* Nautrēnos (Apv.); *čorc viņu zin, kūr palikuse tēi bruoļa viestule* Ziemeņi (vec. p., Apv.); *a jys t'iūl'eit' bārnus izgryūš ūorā i ār skrytul'i pūori, visus tūs čortalānus sabrāuc'ā.* / *a tys čorc sīvu i isvīd'ā upi* Zvirgzdenē (Apv.) u. c. (*čorts* arī Latgaliešu vārdn.).

Latviešu valodā lietoti arī darbības vārdi *čortāt*, *čortuoties* 'bārt; pelt; piesaukt velnu', piemēram, Ģeros (*kā vinč m̄n p̄irmik čortai, ka es nelaîd vîkt no m̄lksîel viduč âra m̄lk*, Apv.); Kalnienā (*viņa jau visuôdôs savi v̄eiru čortaja. / m̄n napatêik cilvaki, kas p̄ar kotru niku čortujâs*, Apv.); Mērsragā (*ta čorc viņ zina!* Apv.); Vainižos (*saîmeks čorta ga:n, ka negaîņ lāg guôus*, Apv.) u. c.

Leksēma *čorts* 'velns' un *čortalāni* 'velnēni' ar neitrālu konotāciju reģistrēti arī latviešu tautas pasakās, piemēram, *Īraudzēja čorti, ka suns nu jûs azara yudiņi dzer. Pots vacuokais čorts pavēlēja sovim čortalānim tiuleņ sagiut suni un atvilkt pi juo azara dziļumā. Čortalāni tiuleņ izpilda pavēli sova vacuokuo čorta* (LPT XIV 101), un tautasdziesmās:

<i>P̄rstiņeicys vîn adeju,</i>	<i>Nadúđ, Dîvs, taida svôta,</i>
<i>Kunga dála gaideidama;</i>	<i>Ni čortam taida bròļa:</i>
<i>Oi, Dîveņ, kù dareišu,</i>	<i>Ka jis beja svòteņûs,</i>
<i>Čorts atróve Maltaniti.</i>	<i>Jis myus bodu nùslópèj.</i>
(LD 7293-2 Rēzeknes apr.)	(LD 19204-3 Sakstagalā)

Vārds sastopams arī mūsdienu literāros avotos, kur tas izmantots izteiksmes spilgtināšanai, piemēram, *lerakstis progulu, nu i k čortu; Ziniet, nu tad čortu!* (P. Bankovskis „Sekreti” LVK 2013⁵); *Gailis ir uzvilks, tūlīt ies vaļā, ja tu nelasisies pie visiem velna čortiem un neatstāsi manu māju mierā!* (I. Ābele „Tumšie brieži” LVK 2013).

Latviešu valodas vārda **jods** izcelsme ir neskaidra: 1) formas un nozīmes ziņā vārds saistīts ar senindiešu *yādas* 'jūras nezvērs'; ide. **īād-* : **īōd-* > baltu **īuod-*. Semantiski tuvāks gan ir senindiešu *yātúh* 'buršana, burvības; kāds ļaunais gars, dēmons', kas laikam vienas cilmes ar *yātá* 'atriebējs, sekotājs' (laikam no ide. *īā-*, no kā arī *jāt*); 2) vārds saistāms ar apvidvārdu *īls* 'galīgi tumšs' vai ar apvidvārdu *jaudit* 'kustināt', *jūdit* 'lēni dzīt', kas ir tās pašas cilmes kā *jauda* (LEV I 357; arī EH I 570).

R. Drīzule, aplūkojot vārdu *jods*, to vairāk saista ar tabu nozīmi: „Vārdam Jods savukārt kopīga sakne ar lietuviešu valodas adjektīvu „juodas” – melns [...]. Arī latviešiem velna tēls jau izsenis ir saistīts ar tumsas priekšstatu; dažkārt velnam tautas frazeoloģijā piešķirts epitets „melnais”. Tomēr tas nav iemesls, lai latviešu velnu dēvētu par Jodu. Domāju, ka apzīmējums Jods radies jau sen un tam lielākoties ir tikai „tabu” nozīme.” (Drīzule 1986, 116–117)

⁵ Te un turpmāk lielākā daļa literāro piemēru, ja nav norādīts konkrēts avots, atlasīti, izmantojot Līdzsvaroto mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusu (LVK 2013), tekstā sniedzot atsauci uz šo avotu, kā arī norādot literārā darba autoru un nosaukumu.

Semantiski gan, šķiet, var piekrist Jāņa Endzelīna un Konstantīna Karuļa izvirzītajai tēzei, ka vārds saistīts ar senindiešu *yādas* 'jūras nezvērs' (EH I 570; LEV I 357), resp., kāda pārdabiska būtne, ko apliecina arī tā atspoguļojums nozīmīgākajās 17.–19. gs. vārdnīcās, kur tam visbiežāk dotas nozīmes 'meža velns' ('Waldteufel') vai 'tīruma velns' ('Feldteufel'), retumis – 'ļaunais gars' ('böser Geist'), piemēram, *Feldteuffel* 'tīruma velns' [...] *Johds* 'jods' (Evers 1748, 248); *Johds* 'jods', ein *Waldteufel* 'meža velns' (Lange 1773, 132); *Feldteufel* 'tīruma velns', *tas iohds* 'tas jods' (Lange 1777, 235); *johds* 'jods', *Feldteufel*, *Waldteufel*, *Geſpenſt* 'tīruma velns, meža velns, spoks, rēgs' (Stender 1789 I, 89); *Feldteufel* 'tīruma velns', *johds* 'jods'; *Waldteufel* 'meža velns', *meſcha johds* 'meža jods' (Stender 1789 II, 236, 583, 679); *johds*, -a 'jods, -a' [...], ein *böfer Geiſt*, ein *Waldteufel* 'ļaunais rags, meža velns' (Ulmann 1872, 93); *Waldteufel* 'meža velns', [...] *meſcha wels* 'meža velns' vai *meſcha johds* 'meža jods' (*ſawahds ahpis* 'savāds āpis') (Ulmann 1880, 754; sal. *Ahpis* 'āpis', der Affe 'pērtiķis' (Ulmann 1872, 2)); Дьяволъ и Діаволь 'sātans, velns', [...] *jods* 'jods', Teufel 'velns' (Valdemārs 1872, 133); *johds* 'jods', der *böfer Geiſt*, aus der Heidenzeit 'ļaunaižs gars no pagānu laikiem', *Skreij pee johda* 'skrej pie joda' (Brasche 1875, 74).

Līdzīgi kā frazeoloģismi ar vārdu *velns*, arī frazeoloģismi, kuros konstatēts vārds *jods* ir semantiski dažādi. Galvenokārt frazeoloģismi izmantoti, lai izteiktu neapmierinātību, dusmas, pat – vēlētu ļaunu, nolādējot, piemēram, *let pie joda*; *Jods parāvis* (rāvis); *Parauj* (rauj) *jods*; *Kaut jods parautu*; *Pie joda*; *Sasper jods*; *Triekt* (aiztriekt) *pie joda*; (*Lai*) *jods rauj* (*parauj*); (*Kaut*) *jods būtu rāvis* (*parāvis*) (*kaut ko, kādu*); *Lai jods sasper* (*kaut ko, kādu*), arī paužot neziņu, neizpratni, piemēram, *Jods* (*viņu*) *zin* (*zina*; *sazina*, *sazin*); reti *Jods lai* (*viņu*) *zin* (*zina*, *sazina*, *sazin*), vai izsakot vienaldzību, negribīgu samierināšanos, piemēram, *Jods ar* (*kādu, kaut ko*), kā arī norādot, ka nekas ļauns neatgadīsies: *Jods neraus* (*kādu*) (LFV I 431–436).

Vārds *juods* plaši lietots arī vidus un libiskā dialekta izloksnēs, piemēram, *juōds* Āraišos, Bārtā (*mazās bēdza muļķībā, kāda juōda liēlās bēdza?* Apv.), Dundagā, Dunikā, Jaunpilī, Matkulē, Nīcā (*jūrmālnīeki viņu* [vērmeli (*Artemisia absinthium*)] *saūc pa cūku buſkānu, uſ mēs viņu saūcaſm vērmelenes. jā, viš rūkc ta ka juōc*, NIV 2017), Nīgrandē, Rucavā (*atjāja svainītis / aſ viēnu ūžu* ['biksēm viena stara']. / *nāc, svaini, plānājā, / mērisiſm ūōtru! / piēci juōdi nezināja, / kuſ tuō ķili griēzisiſm* [...] RIT 2007, 419; *tas veikala kreims jaū ne juōdām nedeē, raūsis nesanāk.*), Strazdē (*juōc teū paraūi*, Apv.), Tāšos (*smuks, sārkanis abuōlinis, / tārpiſns vidu rubināja, / smuks, ražēnis tēva dēlis, / juōc ziſ tavu tikuminu*, Apv.) u. c. (ME II 125; Apv.); *juōds* Lielsalacā, Rūjiēnā u. c. (ME II 125).

Vārds *jods* ar nozīmi 'velns, nelabais' reģistrēts arī sakāmvardā: *Lai jods tevi parauj!* (1724 1921) (sk. LSD), pasakās, piemēram, *Vienreiz jodam laimējies klēpi smilkts atnest, bet līdz otru reiz gājis, nakts vidū sācis gailis dziedāt un jods nosviedis savu smilkšu klēpi zemē un aizgājis savu ceļu, darbu neizdarījis* (LPT XIV 34); *Pērkonam bijis ienaidnieks Jods. Jods no viņa baidījies un tā visur slapstījies [...]* (LPT XIV 185), tautasdziesmās, apliecinot tā plašo lietojumu latviešu valodā:

*Tumsā braucu vakarā,
No Dieviņa ratus pirku;
Dieva rati nečiksteja,
Joda suņi nedzirdeja.*
(LD 34142-2 Sinolē)

*Ganiņš gana ceļmalī,
Dievpalīgu gaidīdams;
Brauc ar jodu, ceļa vīrs,
Kad nedevis dievpalīg!*
(LD 29556-4 Cīravā)

Vārds *jods* reģistrēts arī mūsdienu literārajos avotos, piemēram, *Taču tā nebija purva dūkstis, kas pagrieza Pāvelu uz mājām, nedz arī vilkatis tālumā zem koka saknes vai jods ar stabuli aiz auss, nedz arī purva rāvā uzpeldējis mironis* (Ulberga 2017, 13), kur tas vairāk saistīts ar folklorā lietoto velna tēlu.

Latviešu valodas vārds **jupis** 'velns, nelabais' laikam aizgūts no ig. *jube*, *jupe* 'baigs, šausmīgs, briesmīgs' vai no atbilstošas lībiešu valodas formas (ME II 120; LEV I 362).

Jupis 'ļunais gars, velns' fiksēts jau dažās 17.–19. gs. vārdnīcās, piemēram, *juppis* 'jupis', Teufel 'velns, nelabais' (Stender 1789 I, 91, ar atsauci uz Kaspara Elversa vārdnīcu); *jupis*, -a 'jupis, -a', ein Gespenst, Teufel 'spoks, rēgs; velns, nelabais' [...] *Kur jupis winfch palika* 'kur jupis viņš palika' [...], *Kur jupē winfch irr* 'kur jupē viņš ir' (Ulmann 1872, 95); Teufel 'velns, nelabais' [...] *jupis* 'jupis' (Ulmann 1880, 688); *juppis* 'jupis', der böfer Geift (aus der Heidenzeit) 'ļunais gars (no pagānu laikiem)', *Rauj tevi juppis!* 'rauj tevi jupis' (Brasche 1875, 75).

Lai izteiktu nepatiku, neapmierinātību, sašutumu u. tml. emocijas, arī lādējot kādu, vārds *jupis* iekļauts frazeoloģismos: *Jupis parāvis* (rāvis); *Rauj viņu* (tevi) *jupis*; *Lai jupis parauj* (rauj); (*Lai*) *jupis parauj* (rauj); (*Kaut*) *jupis parautu* (rautu) (kādu, kaut ko); *Kad* (*kaut, ka*) *tevi* (*viņu*) *jupis*. Reizēm šie frazeoloģismi izsaka arī neziņu, neizpratni, piemēram, *Jupis* (*viņu*) *zin* (*zina; sazina, sazin*) (kaut ko), vai pārliecību, ka nekas ļauns nevar notikt: *Jupis neraus* (LFV I 439–441).

Vārds *jupis* ar nozīmēm 'spoks, rēgs, ļunais gars, velns' iekļauts arī Kārļa Milenbaha, Jāņa Endzelīna un Edītes Hauzenbergas-Šturmas „Latviešu valodas vārdnīcā” ar norādi, ka 20. gs. vidū tas lietots galvenokārt vairs tikai

divās nozīmēs: a) nolādējot kādu – *rauj, parauj, rij tevi jupis! kad tevi jupis!*; b) izsaučienā *pie velna: kad tevi jupis laukā! kas jupis tā par pūrvietu! sazin tevi jupis! kas jupis visu atmin!* (ME II 119–120 ar norādītajiem avotiem; EH I 567), kas lielā mērā saskan ar frazeoloģijā sastopamajiem piemēriem.

Līdzīga semantika vērojama arī 20. gs. apvidvārdu vākumos. Tā kā vārds *jupis* uzskatāms par aizguvumu no igauņu vai lībiešu valodas, tas plaši konstatēts lībiskā dialekta izloksnēs (*ta jups viņ zin. / ak tu jups!* Ancē (Apv.); *kaūt tēu jups parout!* Puzē (Apv.); *māt teic: raū teu jups!* Vainižos (Apv.), arī Ģipkā, Idū, Kolkā, Laucienē, Lībagos, Pitragā u. c. (Apv.)) vai arī vidus dialekta izloksnēs (*lāi jupis tevi paraūtu! / ak tu jupis ārā! / bet es nezīnu, kūo nūozīmē, tāt kā lamuvārc. ka kas neiznāk, ta saka – ak tu jupis parāvis!* Ērgemē (ĒIV II 24); *ak tu jupis ārā!* Lestenē (Apv.); arī Vijciemā u. c. (Apv.)), kā arī augšzemnieku dialektā (*lai jupis tevi parauj* Aiviekstē (Apv.); *lāi raūn tevi jupis* Alsviķos (Apv.); *kod viēl kuōdam kū sliktu, tod soka: lāi tevi jupis paraūn!* Mārkalnē (Apv.), arī Annā, Alūksnē, Bejā, Jaunrozē, Karvā, Sinolē u. c. (Apv.)), it īpaši izloksnēs, kas atrodas Ziemeļlatvijā, Igaunijas robežas tuvumā, piemēram, *jupis* 't. p.' Ziemeļaustrumvidzemē: *jupis ruovis tūs uzbuozīgūs ūdus* (Markus, Raipulis 2010, 158).

Vārds fiksēts arī sakāmvārdos, visbiežāk, nolādējot kādu: *Ka tevi jupis parautu* (1225 29836); *Lai jupis tevi parauj!* (1724 1917); *Lai Jupis tevi parauj!* (10 4034); *Atsper jupi tos, kas man priekšā tačus taisa* (918 496); *Rauj viņu jupis, ka tik pašam labi* (556 6117); *Ak tu jupis!* (1429 598) (sk. LSD), kā arī dažās tautasdziesmās:

<i>Rauj tev jupis, meža sargs,</i>	<i>Kādu jupi tautiets lūdza</i>
<i>Es par tevi nebēdāju;</i>	<i>No tās manas māmuliņas?</i>
<i>Es nocirtu šūpļa kārti</i>	<i>Noņēmies cepuriti,</i>
<i>Pašā dienas vidiņā.</i>	<i>Līdz zemiti klanijās.</i>
(LD 1685-1 Vestienā)	(LD 14921 Nītaurē, Siguldā, Cēsīs)

Vārds *jupis* pamanīts arī mūsdienu literatūrā: *Tava māte jau te visu uzšūpoja, metās tēvam, man virsū kā tāds jupis* (G. Repše „Stāsti par mācekļiem” LVK 2013).

Valodniece Elga Kagaine norāda, ka „par neapšaubāmu aizguvumu no igauņu valodas ir uzlūkojams Igaunijas pierobežas izloksnēs reģistrētais **kur(r)ata** (ig. *kurat* (ģen. *kuradi*) ‘velns’). [...] Saskaņā ar igauņiem šis vārds tika bieži dzirdēts, un latvieši to uztvēra kā igauņu valodai raksturīgu: *ka igauņ runajas, ta biēž dziīrd kuīrat vārd Jeros; igouņim i kuīrats, mums jaū iēt veļls* Ķoņos; *igouņim i kuīrata, mēs sak – ak tu veļls, ka [kas] neizduōdas* Rozēnos. Pierobežas izloksnēs nereti arī latvieši savā runā iesprauž kādu igauņu teicienu,

kurā ir vārds *kurat*, piemēram, Valkā – *lai viņč iēt kur kuradi* ‘lai iet, vienalga kur, kur tik grib’ (Kagaine 2004, 97–98). Jāmin, ka arī citās libiskā dialekta izloksnēs (piemēram, *igoūņim* i *kuŗrata*. *mēs sak, ak tu veļls* Rozēnos (Apv.); *igoūņ runa: kurati, pŗrati!* Vainižos (Apv.), Viļķenē (Apv.); *kuŗrat jāū zin visi. ka jāruna a igāūņim, ta es ari kād reiz tā pasak pa juōkām. / kuŗrat jāū nu biēži sak, ka iŗ sīŗdigi* Svētcimā (Apv.)) vai izloksnēs, kas atrodas ģeogrāfiski netālu no Igaunijas (piemēram, *godās viēl dziedrēt ari kūrmeta vūordu, tis nūzēmē pašu vāllu, nalobū* Bejā (Apv.); *kuŗrata – tas i veļc. viņi* [igaunij] *jāū viē-nādi tūo vādu – kuŗrata – saka; kad kuopā ar igauņiem: vana kurrat pois* Ērgemē (ĒIV II 152; Apv.); *soka gōn kūrmeta ār, bet moz, sūtāns ūn vāls soka vāiruōk* Karvā (Apv.); *ak tu, kūrmeta, cik nōu dumi izgūojs* Mārkalnē (Apv.); *kuŗrata i veļc latviešu valuodā* Mazsalacā (Apv.); *igoūņim i kuŗrata. mēs sak, ak tu veļls. kuratu viciemiēšuōs nezinaja. mānc tŗs drusku mācēja* [igauniski], *caūri varēja tikt* Vijciemā (Apv.); *paŗ igoūņim sak: iēt kurat-pŗrati! kad saskaituŗes* (Apv.)) lietots vārds *kur(r)ata*, turklāt pēc apkopotā izloksņu materiāla secināms, ka runātāji apzinās šī vārda igauņisko izcelsmi.

Leksēma *kurati* ‘velns’ fiksēta arī pasakās, piemēram, *Nu saimnieks veikli klā pie durim un duris cie un tā nu tik vē nokliedzis: „Ak tu, kurati jenes!”* („Ak tu vella zaķi!”) (LPT XIV 101), kur arī vārdam tiek dota norāde par igauņu valodas ietekmi, blakus sniedzot latvisko skaidrojumu.

Aprakstošais velna apzīmējums ***melnaiss kungs*** (retumis arī ***melnaiss vīrs*** vai tikai ***melnaiss***) parādās pasakās, piemēram, *Vīrs skaider redz: div mell zirg, mell rat, mells kučers seid priekšē un mells kungs ratēs ieksē* (LPT XIV 16); *Nu braucējs nopratis, ka melnaiss kungs ir pats velns, un sācis tēva reizi skaitīt; bet melnaiss neļāvis skaitīt un jaucies pulkā. [...] Beidzot tomēr izskaitījis un nu melnaiss par melnu muskuli izvēlies no ratiem* (LPT XIV 18–19); *Malnaiss kungs apstuoja uz vaicoj uz zemņiku, kū jī vad. [...] Malnaiss kungs pascēja: „Es pajumšu nu jyusu vysus auzus un labi jums izmoksuošu”* (LPT XIV 54); *Pie krustceļiem vīrs saticis melnu vīru. Melnaiss vīrs uzprasījis: „Kur iedams?” Muižkungs bargi atbildējis: „Velns viņu zina!” Melnaiss vīrs sacījis: „Es pats esmu velns; ja gribi ar mani mieru derēt, tad ies labi!”* (LPT XIV 109).

Kā minējusi Anitra Roze, piemēram, salīdzinājuma *melns kā velns* pamatā ir gan norāde uz tradicionāli folklorā piedēvēto melno ķermeņa krāsu, gan uz īpašības vārda *melns* pārnesto nozīmi ‘slikts, ļauns’ (Roze 2015, 77), kas, visticamāk, varētu būt arī eifēmiska *melnaiss kungs* ‘velns, nelabais’ pamatā. Janīna Kursīte akcentē, ka velna saistība ar melno krāsu varētu būt saistīta ar pirmatnējo haosu un ārdošo sākotni, norādot, ka „ārdošās sākotnes reprezentanti saistībā ar melno krāsu latviešu folklorā ir Jodu māte/Velna māte, Veļu māte, Velns” (Kursīte 1996, 57).

Līdzīgs eifēmisms arī krievu valodā, piemēram, M. Fasmers, aplūkojot krievu valodas vārdu *чѣрм* 'velns', norāda, ka par vārda *velns* eifēmismu uzskatāms krievu *чѣрный* 'melns', kā arī *чѣрное слово* 'melns vārds' – par lamāšanos, pieminot velnu (Фасмер 1987 IV, 347).

Lietvārds **nelabais** 'velns' konversijas ceļā radies no īpašības vārda *nelabs* vai īpašības vārda noteiktās formas *nelabais* (sal. arī liet. *nelabāsis* '1. ļaunais gars, velns, jods, jupis', LKŽ).

Vārds *nelabais* minēts jau 19. gs. Karla Kristiana Ulmaņa vārdnīcā: Teufel 'velns, nelabais', *wells, welns* [...] *nelabais* 'velns [...] nelabais' (Ulmann 1880, 688).

Negatīvā konotācija fiksējama arī frazeoloģijā, kur vārdu *nelabais* lieto, lai paustu sašutumu, neapmierinātību (*Kāds nelabais dīda; Kad tevi nelabais*), lai izteiktu izvairīšanos no kāda, arī bailes (*Kā no nelabā; Kā nelabais no krusta*), lai raksturotu lielu darbības intensitāti (*Kā nelabā plēsts; Kā nelabā trenkts (dzīts); Kā pats nelabais*), paužot neveiksmi, pat apsēstību ar kādu ideju, domu (*Kā nelabā apsēsts; Nelabais apsēdis*) (LFV II 50–53).

Arī izlokšņu pierakstos vārdam *velns* bieži ir negatīva konotācija, tā semantika nereti saskan ar frazeoloģijā esošo, piemēram, *speķ uñ iēt tā kā nelabāis* Džūkstē (Apv.); *nelabāis i vēļc. agrāk tūo vēļļu sāuca pa nelabuō. / vāi kāk nelabāis apsēdis vāi, kā brāuc, tā mājāi garām Ērgemē* (ĒIV II 362–363); *kas ūtram dora sliktu, tām pošam vār pisistīs nalobis* Kalnienā (Apv.); *ka fēvi nalobāis nūraūtu! / švieētie sātu i džēiņa nalobū ūoriē* Kalupē (KIV II 17, ar norādi eifēmisms); *liž ac'ēs kā pac nelab'ēs* Puzē (Apv.); *plijas virsū kā nelabais* Stendē (Apv.); *viš nedēv ne-viēnam miēr, gāj apkārt kā nelabeis* Strazdē (Apv.); *bēn joū viēn-mēř tītas, nekloūs, guļ zeme uñ a' kāj kārņ, uñ brēc pec nelabo, ka neizdar' kuō pec prāt* Vainižos (Apv.); *ak tu nalobais!* Varakļānos (Apv.).

Savukārt ar vārdu savienojumu *kā nelabais* mēdz būt izteikta divējāda nozīme. Pirmkārt, tas raksturo personu, kam piemīt liela darba intensitāte, arī nesavaldīgu, trokšņainu personu, piemēram, *kāk briēsmīgi ātri kādu darbu dara, ta saka – kārņās tā kā nelabāis. / strādā kā nelabāis. / [kaimiņiene] acskrēsi bi ūn vēkšēja kā nelabā. / viņč tak streb kā nelabāis tuōs kamus. / us kustuōni jāu saka – iēt kā nelabāis. [govs] iēt kā nelabā, liđzi netiek. / sivēni jāu kviec kā nelabiē* Ērgemē (ĒIV II 362–363); *silis iebrēcēs k'ā nalobāis: ķēř! ķēř! ķēř! – t'ā viņi ķārc. / siļi ķārc k'ā nalobie. / kūovārņi mēlni, viņš jōu duō sovu bōlsu, ka iēt ķārkst k'ā nalobāis. pie Valānas baznīcas tūr tajās cāurajās priedēs viņi pirinās. / pereniča čārkst k'ā nalobāis, ka ceļ nuō pērķļa. / zemes vēzis uřķšņā, tařkš k'ā nalobāis. / navarē ar gl'āptiēs, šie [bērni] dāuzijās k'ā nalobiie. / dāš [dzērājs] sazēriēs aizgoā gulēt, daš ārdijās k'ā nalobāis : bārnus bōr, nu sieva vār izdarīt pa pr'ātām* Sinolē (SISV 154–155). Otrkārt, to lieto gadījumos, ja kas notiek,

norit ļoti spēcīgi, skaļi, trokšņaini, arī nevēlami ātri: *tas* [tvaiks] *krāc kā nelabais, cēpure skrēja aūkšā. / mātē, vai tu viņu vari iznicināt, aūg kā nelabais* Ērgemē (ĒIV II 362–363); *izdilis ratiņš rūc rā nalobāis. / stēlles klab kuā nalobie, rā klabani* Sinolē (SISV 155).

Analizējamais vārds reģistrēts arī latviešu folklorā. Tas sastopams pasakās, piemēram, *Saimniece* [...] *sapratusi, ka runātājs bijis pats nelabais* (LPT XIV 20); *Idus pagasta Melkus māju saimnieks bijis ar nelabo draugos. [...] Ceļā uz māju tam piesitīs nelabais* [...] (LPT XIV 73).

Pārsvārā no pasaku materiāliem šo vārdu minējis arī K. Milēnbahs: *nelabais* 'eifēmisks velna apzīmējums' (euphemistische Bezeichnung des Teufels): *kad tevi pats nelabais! / bļauj, ēdas, iet kā pats nelabais. / kas nelabais tevi dīda?* u. tml., minot arī sieviešu dzimtes formu *nelabā: meita kā pati nelabā sāks ārdīties pa baznīcu* (ME II 719).

Vārds *nelabais* 'velns' fiksēts arī mūsdienu literārajos darbos, piemēram, [...] *kārdinātā balsī čukstēja Žanpjerī, kaut nelabais to parautu* (L. Muktupāvela „Ducis” LVK 2013); [...] *neviens šim nedrīkstēja roku likt klāt – šņāca un skrāpēja kā nelabais* (D. Dreika „Vēja smieklī” LVK 2013).

Par velna eifēmismu varētu uzlūkot vārdu *piķis*. Kā norāda Konstantīns Karulis, *piķis* 'jods, jupis' ir tās pašas cilmes kā latviešu *piķts*, kam līdz ar lietuviešu *piktas* 'dusmīgs, ļauns' pamatā ide. **peik-* / **peiġ-* 'naidīgi noskaņots (gan aktīvi, gan pasīvi, arī izrādot muļķību)'. No saknes paralēlformas ar -*k-* vai no kāda dialekta baltu **peik-* : **pīk-*, no kā latviešu verbs *pīkt*, apvidvārds *pīkt* (lietuviešu *pýkti*). Verba senākā forma laikam *pīkt*, un īpašības vārds *pīkts* ir bijis šā verba pagātnes pasīvais divdabis (LEV II 47, 48).

Vārds pieminēts arī atsevišķās 19. gs. vārdnīcās: *piķķis*, das Pech 'piķis; arī neveiksme, nelaime'; 'arī tāpēc, ka lipīgs un no tā grūti atbrīvoties, līdzinās vācu valodas vārdam *Pech* 'piķis', apzīmējot ļaunumu, arī velnu, nelabo' (Auch, weil klebrig und nicht los zu werden, gleich dem deutschen Pech, für das Böfe, der Böfe, d. Teufel), *Rauj tevi piķķis* 'rauj tevi piķis' (Brasche 1875, 126); *piķis*, 'latviešu vārds lāsta izteikšanai, kam laikam pamatā lietuviešu vārds *pīklis* ar nozīmi velns, nelabais' (ein lettisches Fluchwort, dem wohl die Bedeutung des Littjauifsches *pīklis*, der Böfe, der Teufel, zum Grunde liegen muß), *Rauj tevi piķis* 'rauj tevi piķis', [...] *Kur piķis viņfch palizis* 'kur piķis viņš palicis' (Ulmann 1872, 200; Teufel 'velns, nelabais' [...] *piķis* arī Ulmann 1880, 688).

Vārds *piķis* fiksēts arī frazeoloģijā, kur tas minēts, galvenokārt paužot sašutumu, nepatiku, neapmierinātību, piemēram, *Kad (ka) tevi piķis; Lai piķis parauj (rauj); Raj (parauj) piķis* (kaut ko, kādu); *Piķis* (arī velns) *ar ārā; Raj (viņu) piķis; Piķis parāvis; Lai piķis parauj*, arī paužot vienalīdzību: *Piķis ar* (kādu, kaut ko), vai neziņu: *Piķis viņu zin (zina, sazina, sazin)* (plašāk sk. LLVV; LfV II).

Diemžēl nevar droši atbildēt, vai latviešu valodas frazeoloģijā vārdam *piķis* mūsdienās piemīt nozīme 'jods, jupis; velns' vai tas skaidrojams plašāk kā 'nelaime, neveiksme, neizdošanās' u. tml. Iespējams, viena no vārda sākotnējām nozīmēm 'jods, jupis; velns' vēlākā valodas attīstības periodā zudusi, saglabājot vien vispārināto nozīmi – saistību ar neveiksmi, sašutumu, izbrīnu, neapmierinātību. Taču par to, ka vārds *piķis* frazeoloģijā, iespējams, būtu bijis saistāms arī ar velna vārdu, liecina vairāki avoti, piemēram, jau 19. gs. G. Bražes un K. Ulmaņa vārdnīca, kur šķirkļos iekļauti tādi frazeoloģismi kā *Rauj tevi piķķis*; *Kur piķis viņfch palizis*, kas tikuši saistīti ar lietuviešu vārdu *piklis* 'velns, nelabais' (par to sk. iepriekš). Uz vārda *piķis* saistību ar velnu norādījis arī etimologs K. Karulis, minot, ka tās pašas cilmes kā *pikts* ir arī 'mitoloģiskā būtne *Pikuls*, *Pikals* 'velns' (liet. *pikūlas*, pr. *pickūlas* 't. p.'), arī *piķis* 'jods, jupis' (sal.: „rauj tevi piķis!” ar var. „jupis”, „velns”, „jods”). [...] Vārda *piķis* formu varēja iespaidot aizg. *piķis* 'darvas produkts' (LEV II 47). Uz vārdu *piķis* un *velns* saistību norādīts arī „Latviešu literārās valodas vārdnīcas” frazeoloģismā *Piķis* (arī *velns*) *ar ārā!* (sk. LLVV šķirkli *piķis*).

Latviešu valodas izloksnēs ar vārdu *piķis*, kas nereti tiek skaidrots ar nozīmi 'velns, nelabais; arī ļauns gars', pausta frazeoloģismiem līdzīga semantika: sašutums, neapmierinātība, izbrīns u. tml. emocijas, piemēram, *Alsviķos* (*ak tu piķis, kuō dīzmiērsīs. / lāi tevi rāun piķis*, Apv.); *Aucē* (*ak tu piķis tāt! / ka tevi piķis parāutu!*); *Bejā* (*ak, piķis, kuō ōis(a)miērsīs, kuōds da viņāi beja tis uzvūords*, Apv.); *Džūkstē* (*raū viņu piķis, kas tuŗ nu būs, būs! / piķis viņu ziņ!* Apv.); *Jaunrozē* (*kaūt tevi piķis!* Apv.); *Kaivā* (*raū viņu piķis*, Apv.); *Laucienā* (*piķis lāi viņ zin. / piķis lāi tūo raūj*, Apv.); *Limbažos* (*ak tu piķs, ka piēmiŗs noūd māja!* Apv.); *Mazsalacā* (*ak tu piķis pa-roū*, Apv.); *Pitragā* (*piķs teū parāūus*, Apv.); *Skaistkalnē* (*piķis pa-rāvis! – tā jau sacija. vēls pa-rāvis!* Apv.); *Strazdē* (*piķs parāūus*, Apv.); *Svētciemā* (*piķs duōmac kâ tāt nelaps gaŗs. ka tu vēc piķs!* Apv.); *Vainižos* (*piķis pa-rāvis*, arī *piķis tevi paraūtu!* – izsauca dusmās, sašutumā, arī izbrīnā, neizpratnē; *piķis viņu ziņ* – saka, ja ko nezina, nespēj saprast, aptvert; *ak tu piķis!* – izsauca pārsteigumā, izbrīnā, VIV II 171).

Iepriekš minēto frazeoloģisko izsaucienu atspoguļojums redzams arī latviešu daiļliteratūrā, piemēram, *Viņai blakus stāvēja Angulemas hercogs – ka tevi piķis, šim augstmanim taču vajadzēja stāvēt blakus princesei Marijai Terēzijai Šarlotei* [...] (D. Dreika „Vēja smieklis” LVK 2013); *Piķis viņus rāvis! Gan kaimiņus, gan kārnos zildegūnus.* (A. Lāce prozas lasījumos LVK 2013).

Kristietības iespaidā latviešu valodā kļuvis pazīstams arī vārds **sātans** 'dēmonu valdnieks, kritušais eņģelis, kurš ir sacēlies pret Dievu un ir Dieva ienaidnieks, augstākais ļaunuma spēku iemiesojums, kurš grūž cilvēkus uz garīgu iznīcību; velns' (MLVV; arī LLVV). H. Biezais izvirzījis pieļāvumu, ka sākotnēji „baltiem trūka priekšstata par elli pazemē un tur dzīvojošo Sātanu. Taču jaunā kristīgā mācība, tās sistēma prasīja, lai būtu arī sava vieta Sātanam. Un te varēja iedarboties divi apstākļi. Veļu uzturēšanās vieta bija pazeme, kas it labi atbilda Sātana uzturēšanās vietai. Pirmskristiānisma baltu tradīcija – mirušo mielasts – baznīcas reprezentantiem likās paša velna darbs, tādēļ pazemē mītošo būtņu vārds *veļi* no valodas psiholoģijas viedokļa it labi bija piemērots Sātana apzīmēšanai iedzimto valodā” (Biezais 1990, 25).

Kā rāda iepriekš minētais vārda skaidrojums dažādās latviešu valodas vārdnīcās, *sātanam* piemīt visaptverošā ļaunuma nozīme, ko pazīst kopš kristietības laikiem, tam nepiemīt pirmskristiāniskā izpratne par izveicīgo, bet mazliet dumjo velnu – Dieva kaimiņu (par to sk. iepriekš velna aprakstā).

Vārds *sātans* aizgūts no grieķu valodas vārda *σατανᾶς*, kas savukārt no senebreju *sātān* 'pretinieks'. Savukārt no grieķu valodas ar latīņu valodas starpniecību tas aizgūts arī citās Eiropas valodās, piemēram, franču *satán*, vācu *Satan*, angļu *satán* u. c., arī latviešu *sātans* (Фасмер 1987 III, 565; Черных 1999 II, 141).

Latviešu valodā vārds *sātans* fiksēts jau kopš 17. gs., tas pierakstīts gan kristīgos tekstos, piemēram, *Ja nu tas fatans zeļļahs / prett few pafchu un fchkeļļahs / tad ne warr wiņfch pafthahweht / bet wiņņa Gals irr klaht* (JT 1685, Mk, 3, 26), gan arī 18. un 19. gs. vārdnīcās: *Sahtans* 'sātans', der Satan 'sātans' (Lange 1773, 261); *fahtans*, -a 'sātans, -a', der Satan 'sātans' (Ulmann 1872, 245); Satan 'sātans', *fahtans* 'sātans' (Ulmann 1880, 613).

Sātana vārds fiksēts arī frazeoloģismā *Kā sāтана* (arī *velna, nelabā*) *apsēsts*, kas raksturo cilvēku, kurš bieži cieš neveiksmes, kam bieži atgadās kas nevēlams; vai arī kādu, ko pilnīgi pārņēmusi un savā varā tur kāda doma, ideja, darbība. Savukārt Grobiņā pierakstīts izteiciens *kā sātans brunčos*, ko saka par bargu, arī naidīgu, ļaunu sievieti.

Ar nozīmi 'dēmonu valdnieks; arī velns' tas sastopams visos latviešu valodas dialektos, piemēram, Grobiņā (*ak, tu sātañs tāt!*); Jasmuižā (*ar virdim eņģeļs, ar dorbim satans*, Apv.); Kalnienā (*uz zīrgīm jāu gòn sacija: vāi tu, sātān, īsi vāi nā! sātān, cēl kūoju!* Apv.); Rozēnos (*vēļs, sātañs. / sātañs a sak. iēt tā ka sātañs*, Apv.), *sātans* 't. p.' arī Dzirciemā, Galgauskā, Lizumā, Saikavā; fonētiskie varianti *sātāns* Raunā, Valmierā; *sātēns* Aizputes pusē, Īvandē, kā arī Nicas pasakā, *sātēns* Bauskā, *sātins* Biržos (ME III 808). Biržos pierakstīts vārds *sātānīca*, kas uzlūkots par sievietes lamu vārdu (EH II 473).

Vārds *sātans* reģistrēts arī pasakās, kur tam vairāk piemīt nevis tradicionālā latviešu velna, bet drīzāk kristietismā pazīstamā visaptverošā ļaunuma nozīme, piemēram, *Tikai tad, kad gājēji dūsmās uzsaukuši: „Nebrauciet, kungs, cilvēkam virsū!” jeb: „Sātāns grib cilvēku sabraukt!”, tad trakulis pārvērties acumirkļi par viesuli un ieskrējis purvā [...]* (LPT XIV 457).

Leksēma *sātans* plaši fiksēta arī daiļliteratūrā, kur tā sasauca gan ar raksturojumu dēmonu valdnieks, piemēram, *Tavi bērni nomirst tevī, tā tas bijis un būs, kamēr Dievs debesīs, kamēr sātans ellē* (I. Ābele „Sniega laika piezīmes” LVK 2013); *Tāds, ka visiem likās – tajā lopā iemiesojies Sātans, vismaz kāds dēmons noteikti* (D. Dreika „Vēja smiekli” LVK 2013), gan var tikt uztverts kā sinonīms vārdam *velns*: *Un tas lielais pūķis, tā vecā čūska, ko dēvē par vellu un sātanu, kas visu pasauli pievil; tas ir nomests uz zemi* (P. Bankovskis „Sekreti” LVK 2013).

Augšzemnieku dialektā pierakstīts vārds **smuts** ‘nelabais; velns’, piemēram, Kalupē (*pār smutīm kuō sarunōi vokorā, tuō nakīi baīšt paīk, navār nūgūlēt*, KIV II 420, vecākās paaudzes valodā); Nautrēnos (*ak tu, pūika, smuta bārnc, tovu skāistu dzīduōšonu. / mālnc kei smutēņč*, Apv.); *smuts* ‘nelabais; velns’ (Lukaševičs 2011, 161; Latgaliešu vārdn.).

Vārda cilme ir neskaidra. J. Endzelīns vārdu *smuts* ‘pūķis’ Liksnā, Zaļmuižā u. c. un ‘velns’ (no literāra avota) nedroši (ar jautājuma zīmi) minējis kā aizguvumu no krievu *смуѣ* ‘не доброе дѣло’ (ME III 970). Taču ne M. Fasmers, ne arī P. Černihs attiecīgu vārdu neanalizē. Krievu valodas vārds *смуѣ* iekļauts Vladimira Dāla skaidrojošajā vārdnīcā šķirkli *смуѣать, смуѣуть* ‘samusināt, sakūdīt sadumpot’: **Смуѣ** *недоброе дело* ‘jauni darbi’ (Даль 2001 IV, 104).

Savukārt M. Fasmers savā vārdnīcā iekļāvis krievu valodas vārdus *смѣѣ* ‘jukas’, *смѣѣуть* ‘musināt, kūdīt’, iteratīvs *смѣѣать* ‘1. mulsināt; 2. musināt, kūdīt’ (aizgūts no baznīcslāvu valodas). Radies no *смѣѣуть* ‘duļķot’. Salīdzināms ar senslāvu *съмѣѣтѣти*, no kā radies *смѣѣѣн* ‘musinātājs, kūdītājs’ (Фасмер 1987 III, 694).

Latviešu valodā vārds *smuts* lietots, arī nosaucot lēnu, nevižīgu cilvēku: *smutām nadūt’ lobu doību* Varakļānos (Apv.).

Smuts kā *velna* sinonīms minēts arī latviešu tautas ticējumos, piemēram, *Velns jeb smuts ir melns virs ar govš kājām un ar gaījem nagiem pie rokām [...]* (LTT 32411); *Velni jeb smuti klejo apkārt pa pasauli un pastāvīgi grib ievest cilvēkus kādā nelaimē* (LTT 32448).

Velna vārdi, kas lietoti latviešu valodā, ir ļoti daudzveidīgi un vienā publikācijā tos nav iespējams aptvert, tāpēc te pievērsta uzmanība tikai biežāk lietotajiem un, autoresprāt, arī dažiem interesantākajiem *velna* vārdiem

latviešu valodā. Šoreiz ārpus raksta robežām palikuši daži retāk sastopamie *velna* vārdi, kas nereti fiksēti izlokšņu u. c. materiālos, piemēram, *elles kungs* tautasdziesmās: *Velna kungs, elles kungs, / Nekul mana bāleniņa! / Sapūs tava muguriņa / Virs zemiņas dzīvojot* (LD 31369); *Jaunais, Jaunais gars* (Ulmann 1880, 688); *pagaiņš, sprāgoņš* Rozēnos (Apv.); *lietuvēns* Vildogā (Apv.); *piktie: Piktie tur melnus švarkus un cilinder gāl*, ko teicis Maksis Laucinieks Preiļos (Šmits 1933, 38) u. tml. Netiek aplūkoti arī vietvārdi un uzvārdi, kas darināti no leksēmas *velns* un tās sinonīmiem, jo tas ir atsevišķa pētījuma vērts materiāls.

Secinājumi

Lai ikdienā pēc iespējas mazāk būtu jāpiesauc *velna* vārds, kas latviešiem daļēji uzskatāms par tabu vārdu, kā to apliecina folkloras materiāls, *velna* apzīmēšanai latviešu valodā un izloksnēs izmantotas vēl dažādas citas leksēmas gan cilmes, gan semantiskā aspektā.

Daļa vārdu, kas nosauc velnu, ir mantoti, piemēram, *jods, piķis, velns*. Savukārt daļa leksēmu ir aizgūtas, piemēram, *jupis, kur(r)ata, bess, čorts*. Aizgūtās leksēmas fiksētas galvenokārt attiecīgajā pierobežas areālā – leksēmas *bess, čorts* biežāk sastopamas augšzemnieku dialekta izloksnēs (pierakstītas Kalupē, Līvānos, Nautrēnos u. c.), lai gan mūsdienās krievu valodas ietekmē lietvārds *čorts* un darbības vārds *čortāt* fiksēts arī citur Latvijā (piemēram, Jeros, Mērsragā, Vainižos), kā arī daiļliteratūras tekstos, savukārt leksēma *kur(r)ata* reģistrēta galvenokārt Ziemeļvidzemē.

Analizētais materiāls rāda, ka daļa leksēmu – galvenokārt literārajā valodā fiksētās (sal. leksēmas *juods, Jupis, Jaunais gars, sātans*) – ir plaši izplatītas, tās pazīstamas lielākajai daļai latviešu valodas lietotāju, neatkarīgi no novada, kurā cilvēks dzīvo. Savukārt daļas, resp., dialektālo, leksēmu lietojuma areāls ir daudz šaurāks (sal. leksēmas *bess, kur(r)ata, smuts*), tās lietotas kādā noteiktā apvidū, pazīstamas vien konkrēto izlokšņu lietotājiem un kaimiņpagastu ļaudīm.

Daļa sporādiski izplatīto leksēmu (piemēram, *melnais kungs*) fiksētas galvenokārt folkloras avotos – tautasdziesmās, pasakās – vai frazeoloģijā.

Kā rāda frazeoloģijas un arī cits valodnieciskais materiāls, ar vārdu *velns* un tā sinonīmiem izteikta līdzīga semantika: parasti tie lietoti, lai raksturotu ko nevēlamu, nepatīkamu (*Jods (viņu) zin (zina; sazina, sazin), Kāds nelabais dīda*), lai paustu neapmierinātību, dusmas un sašutumu (*Kāds velns dīda (kādu), Lai velns par stenderi paliek*) vai tamlidzīgas emocijas. Nereti *velna* vārds piesaukts, kādu nolādējot, piemēram, *Lai jods sasper* (kaut ko, kādu).

1. Apv. – LU Latviešu valodas institūta apvidvārdu kartotēka.
2. Balode 2008 – Balode, Laimute. *Dievs un Velns* Latvijas un Lietuvas toponimijā. *Letonikas otrais kongress. Valodniecības raksti – 1*. Sast. B. Bušmane. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2008, 252.–266. lpp. Pieejams arī tiešsaistē: http://epupa.valoda.lv/upload/static/16/pdf/L.Balode_Dievs_un_velns_Latvijas_un_Lietuvas_toponimija.pdf
3. Biezais 1990 – Biezais, Haralds. Vēsture un struktūra baltu un slāvu folkloras un reliģijas pētniecībā. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1990. Nr. 10, 7.–28. lpp.
4. Brasche 1875 – *Allererfte Anleitung zum Gebrauch der lettijchen Sprache für Deutfche von G. Brasche*. I. Abteilung: Grammatik, II. Abteilung: Lettijch-Deutfches Lexikon, III. Abteilung Deutfch-Lettijches Lexikon, IV. Abteilung: Gefspräche. Libau : Verlag von G. I. Zimmermann, 1875.
5. Drīzule 1986 – Drīzule, Rita. Dieva un Velna mitoloģiskie personificējumi latviešu folklorā. *Varavīksne 1986*. Rīga : Liesma, 1986, 92.–120. lpp.
6. Drīzule 1988 – Drīzule, Rita. Dieva un Velna mitoloģiskie personificējumi latviešu folklorā. *Pasaules skatījuma poētiskā atveide folklorā*. Rīga : Zinātne, 1988, 71.–90. lpp.
7. EH I, II – Endzelins, Jānis, Hauzenberga, Edīte. *Papildinājumi un labojumi K. Milenbaha Latviešu valodas vārdnīcai*. 1.–2. sējums. Rīga, 1934–1946.
8. ĒIV II–III – Kagaine, Elga, Raģe, Silvija. *Ērģemes izloknes vārdnīca*. 1.–3. sējums. Rīga : Zinātne, 1977–1983.
9. Elvers 1748 – Elvers, Caspar. *Liber memorialis letticus*. Rīga : Samuel Lorenz Frölich, 1748.
10. Fürecker 1685 I – Lettisches und Teutsches Wörterbuch zusahmen geschrieben und mit fleiß gesamlet Von Christopher Fürecker. Trevor G. Fennell. *Fürecker's dictionary: the first manuscript*. Rīga : Latvijas Akadēmiskā bibliotēka, 1997 [1685].
11. Fürecker 1685 II – Christoph Füreckers Candidat des Predigtamts in Kurland lettisch-deutschen Wörterbuchs erster theil A–P, zweyter Theil R–Z. Trevor G. Fennell. *Fürecker's dictionary: the second manuscript*. Rīga : Latvijas Akadēmiskā bibliotēka, 1998 [1685].
12. JT 1685 – *Tas Jauns Tejtaments Muhfu KUNGA JESUS KRISTUS/ Jeb Deewa Swehtajs Wahrs/ Kas Pehz ta KUNGA JESUS KRISTUS Peedjīmchanas no teem Swehteem Preezas// Mahzitajeem un Apuftuleem usrakjtihis* [tiešsaiste]. RIGA / Gedruckt durch Johann Georg Wilcken/Königl. Buchdr : Im Jahr MDCLXXXV [1685] [skatīts 10.10.2017.]. Pieejams: <http://www.korpuss.lv/senie/source.jsp?codificator=JT1685>
13. Kancāns 1937 – Kancāns, Voldemārs. Kaldabruniešu izloknsne. *Filologu biedrības raksti*. XVII sējums. Rīga : Latviešu Filologu biedrības izdevums, 1937, 43.–75. lpp.
14. Kagaine 2004 – Kagaine, Elga. *Lokālie somugrismi latviešu valodas Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2004.
15. KIV I–II – Reķēna, A. *Kalupes izloknes vārdnīca*. 1.–2. sējums. Rīga : Latviešu valodas institūts, 1998.

16. KLV – *Krievu-latviešu vārdnīca* [tiešsaiste]. Autoru kolektīvs: I. Celmiņa, M. Grīnfelde, P. Kļaviņš et al., 1959 [skatīts 08.09.2017.]. Pieejams: <http://letonika.lv/groups/default.aspx?g=2&r=10491062>
17. Kokare 1999 – Kokare, Elza. *Latviešu galvenie mitoloģiskie tēli folkloras atveidē*. Rīga : SIA „Mācību apgāds NT”, 1999.
18. Konv. XXI – *Latviešu konversācijas vārdnīca*. XXI sējums. Galv. red. A. Švābe, A. Būmanis, K. Dišlers. Rīga : A. Gulbis, 1940.
19. Konv. XXII – *Latviešu konversācijas vārdnīca*. XXII sējums. Galv. red. A. Švābe, A. Būmanis, K. Dišlers. Rīga : Antēra, 2004.
20. Kursīte 1996 – Kursīte, Janīna. *Latviešu folkloras mītu spoguļi*. Rīga : Zinātne, 1996.
21. Lange 1773 – *Lettsch-Deutscher Theil des vollständigen Lettschen Lexici, darinnen nicht nur sämtliche Stammwörter dieser Sprache samt ihren Abtäcklingen, sondern auch die feltene, nur in gewissen Gegenden gebrückliche Wörter, zum Nachschlagen, angezeigt werden*. Schloß Ober//Pahlen, 1773.
22. Lange 1777 – *Vollftäckiges deutschlettsches und lettschdeutsches Lexicon, nach den Hauptdialekten in Lief= und Curland ausgefertigt von Jacob Lange, Generalsuperintendenten der Herzogthums Liefeland*. Mitau, gedruckt bey I. Fr. Steffenhagen, Hochfürtl. Hofdrucker.
23. Langjūs 1685 – *Lettsch-Deutsches Lexicon worinnen Der Lettschen Sprachen Gründe, Wörter, Bedeutung vnd Gebrauch in deutscher Sprachen gezeigt vnd erklärt werden*. Sampt einer kurtzen Grammatica, wodurch Den Außländern ein richtiger Weg gewiesen wird zur Erlernung der Lettschen Sprachen leichtlich zukommen, geftellet vnd außgegeben von Johanne Langjo, Paftoren zur Ober vnd Nieder = Bartaw in Curland. *Nicas un Bārtas mācītāja Jāņa Langjija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku*. Pēc manuskripta fotokōpijas izdevis un ar īsu apcerējumu par Langjija dzīvi, rakstību un valodu papildinājis E. Blese, Rīga : Latvijas Universitāte, 1936.
24. Latgaliešu vārdn. – *Lietuviešu-latviešu-latgaliešu vārdnīca* [tiešsaiste] [skatīts 10.10.2017.]. Pieejams: <http://hipilatlit.ru.lv/dictionary/lv/dictionary.html>
25. LD – Krišjānis Barons, Henrijs Visendorfs. *Latvju dainas*. 1.–6. sēj. Jelgava, Sanktpēterburga, 1894.–1915.
26. Lettus 1638 – *LETTUS, Das ijt Wortbuch / Sampt angehegtem täglichem Gebrauch der Lettschen Sprache; / Allen vnd jeden Außheimjchen / die in Churland / Semgallen vnd Lettschem Lieflande bleiben / vnd sich redlich nehren wollen / zu Nutze verfertigt / Durch / GEORGIVM MANCELIVM Semgall. der H. Schrifft Licentiatum &c. Erster Theil*. Gedruckt vnnnd verlegt zu Riga / durch Gerhard Schröder / Anno M. DC XXXVIII [1638].
27. LEV I–II – Karulis, Konstantīns. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*, 1–2. Rīga : Avots, 1992.
28. LfV I–II – Laua, Alise, Ezeriņa, Aija, Veinberga, Silvija. *Latviešu frazeoloģijas vārdnīca*. I sējums A–M, II sējums N–Ž. Rīga : Avots, 1996.
29. LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*. Pieejams: www.lkz.lt

ĪPAŠI VĀRDI ĪPAŠĀ LIETOJUMĀ

30. LLVV – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. Pieejams: www.tezaurs.lv/llvv
31. LSD – *Latviešu sakāmvārdu datorfonds*. Pieejams: <http://valoda.ailab.lv/folkloras/sakamvardi/>
32. LPT XIII – *Latviešu pasakas un teikas*. XIII. sējums. Pēc Anša Lercha-Puškaiša un citiem avotiem sakopojis un rediģējis prof. P. Šmits. Rīga : Valtera un Rapas akc. sab. apgāds, 1936.
33. LPT XIV – *Latviešu pasakas un teikas*. XIV. sējums. Pēc Anša Lercha-Puškaiša un citiem avotiem sakopojis un rediģējis prof. P. Šmits. Rīga : Valtera un Rapas akc. sab. apgāds, 1936.
34. LTT – *Latviešu tautas ticējumi*. 1.–4. sējums. Sakrājis un sakārtojais P. Šmits. Rīga : Latviešu folkloras krātuve, 1940–1941.
35. Lukaševičs 2011 – Lukaševičs, Valentīns. *Latgaliešu-latviešu vārdnīca*. Vīna cylvāka specvuorduojs. Daugavpils : Daugavpils Universitātes akadēmiskais apgāds „Saule”, 2011.
36. LVDAm – *Latviešu valodas dialektoloģijas atlanta vākšanas programmas materiāli*. Rokraksti glabājas Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūtā.
37. LVK 2013 – *Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpuss*, 2013.
38. Markus, Raipulis 2010 – Markus, Dace, Raipulis, Jēkabs. *Radošie malēnieši un viņu valoda*. Rīga : Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 2010.
39. ME I–IV – Kārlis Milenbahs. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis Jānis Endzelīns. 1.–4. sējums. Rīga, 1923.–1932.
40. Mitol. enc. 1994 – *Mitoloģijas enciklopēdija*. 2. sējums. Atb. red. Astrīda Iltnere. Red. kolēģija: R. Akmentiņš, E. Katalajs, E. Kokare et al. Rīga : Latvijas enciklopēdija, 1994.
41. MLVV – *Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca*. Pieejams: <http://tezaurs.lv/mlvv/>
42. NIV 2017 – Bušmane, Brigita. *Nīcas izloknes vārdnīca*. Manuskripts. Pieejams LU Latviešu valodas institūtā.
43. Paulu Līzbete 1927 – Paulu Līzbete. Zlēku izlokne. *Filologu biedrības raksti*. VII sējums. Rīga : Latviešu Filologu biedrības izdevums, 1927, 31.–55. lpp.
44. Phras. 1638 – *PHRASEOLOGIA LETTICA*, Das iſt: Täglicher Gebrauch der Lettiſchen Sprache. Verfertigt / durch GEORGIUM MANCELIUM, Semgallum, der H. Schrifft Licentiatum &c. Ander Theil. Dieſem iſt beygefüget das Spruchbuch Salamonis. Zu Riga Gedruckt vnnd Verlegt durch Gerhard Schröder, 1638.
45. Roze 2015 – Roze, Anitra. *Caur krāsu logu. Par krāsu nosaukumiem latviešu valodā*. Zinātniskie redaktori: Ilga Jansone, Ojārs Bušs. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2015.
46. RIT 2007 – Rucavas izloknes teksti. *Rucavā, tur Paurupē...* Liepāja : LiepU, 2007, 401.–469. lpp.

47. SISV – Putniņa, Maiga, Timuška, Agris. *Sinoles izlokšnes salīdzinājumu vārdnīca*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2001.
48. SLG – Bušs, Ojārs, Ernstsone, Vineta. *Latviešu valodas slenga vārdnīca*. Rīga : Norden AB, 2006.
49. Stender 1789 I–II – *Lettisches Lexikon*. In zween Theilen abgefasst, und den Liebhabern der lettischen Litteratur gewidmet von Gotthard Friedrich Stender, Präpo/itus emeritus zu Selburg, Pa/for zu Selburg und Sonnaxt, und der k. d. G. zu Göttingen M. Mitau, gedruckt bey I. f. Steffenhagen, Hochfür/tl. Hofbuchdrucker [1789].
50. Straubergs 1941 – Straubergs, Kārlis. *Latviešu buramie vārdi II*. Kaitēšana un dziedināšana. Latviešu folkloras krātuves materiāli. Rīga : Latviešu folkloras krātuves izdevums, 1941.
51. Šmits 1933 – *Kuršu kāpu folklorā*. Latviešu folkloras krātuves materiāli. Prof. P. Šmita redakcijā. Rīga : A. S. „Rota”, 1933.
52. Ulberga 2017 – Ulberga, Kristīne. *Tur*. Rīga : Dienas Grāmata, 2017.
53. Ulmann 1872 – *Lettifches Wörterbuch*. Erfter Theil. Lettifch-deutfches Wörterbuch von Bi/fchof draudze Carl Chriftian Ulmann, Riga, 1872.
54. Ulmann 1880 – *Lettifches Wörterbuch von Ulmann und Bra/fche*. Zweiter Theil. Deutfch-lettifches Wörterbuch mit Zugrundelegung des von Bi/fchof draudze Carl Chriftian Ulmann zurückgelaffenen Manuscriptes bearbeitet von Gu/ftav Bra/fche, Pa/for emer., Riga u Leipzig, 1880.
55. Valdemārs 1872 – Valdemārs, Krišjānis. *Krievu-latviešu-vācu vārdnīca* [tiešsaiste]. Maskava, 1872 [skatīts 12.10.2017.]. Pieejams: http://www.tezaurs.lv/pdf/Vardnica_RU-LV-DE_1872.pdf
56. Даль 2001 IV – Даль, Владимир. *Толковый словарь живого великорусского языка*. В 4 т. Т. 4: С–V. Москва : Олма-пресс, 2001.
57. Фасмер 1986 I–II – Фасмер, Макс. *Этимологический словарь русского языка*, 1–4. Москва : Прогресс, 1986–1987.
58. Черных 1999 I–II – Черных, Павел Я. *Историко-этимологический словарь современного русского языка*, 1–2. Москва : Русский язык, 1999.

Ilmārs Šlāpins

Tas, ko nesaucam vārdā: disfēmismi un ķengu vārdi

Disfēmismi un ķengu vārdi pilda svarīgu lomu sabiedrībā, dodot iespēju valodas lietotājiem precīzāk vai niansētāk izteikties brīžos, kad izteikumam nepieciešams piešķirt papildu funkciju – pozicionēt sevi, norādīt sarunā minētajam objektam tā „īsto vietu”, pazemot otru vai vienoties ar sarunbiedriem par kopīgu tēmas izpratni. Mūsdienu valodas lietošanas jomās, kad sarunas žanrs nereti tiek izmantots arī rakstu valodā – interneta tērzētavās, komentāros, sociālajos tīklos, publicistiskos tekstos –, disfēmismi tiek izmantoti aizvien biežāk. Tas liek pievērst uzmanību disfēmismu rašanās, lietošanas, transformācijas un bojāejas apstākļiem, kas atklāj ne tikai valodas funkcionēšanas īpatnības, bet arī interesantus sociālās komunikācijas un sociālās psiholoģijas aspektus.

Mūsdienu latviešu sarunvalodā biežāk izmantotie ķengu vārdi ir aizguvumi vai jaundarinājumi. Tie tradicionāli tiek aizgūti no krievu vai angļu valodas – atkarībā no runātāja vēsturiskās pieredzes, kontaktu kopuma un saziņas prakses. Pat jaunveidoti ķengu vārdi (*sorosīts*, *liberasts* u. tml.) tiek darināti, izmantojot svešvārdu elementus, un ārēji atgādina aizguvumus, kas piešķir tiem papildu leģitimitāti.

Gluži tāpat kā eifēmismiem, arī disfēmismu dzīves ilgums ir ierobežots – ar laiku vārdu nozīmes noplicinās, zaudē spēku un iegūst jaunu, transformētu lietojumu. Klasisks piemērs, kā ķengu vārdi tiek pārtverti un lietoti apvērsta nozīmē, ir rasistiski vai homofobiski apzīmējumi, kas sākotnēji funkcionējuši noķengājošā nozīmē, taču, pārņemti attiecīgās grupas leksikā, kļuvuši par tās pašapziņu veidojošiem, apvienojošiem terminiem. Tā ir noticis ar vārdiem *nigger* un *queer* angļu valodā, līdzīgs process šobrīd vērojams ar latviešu valodā izmantoto apzīmējumu *zilie*, kas ieguvis paliekošu vietu arī akadēmiskos tekstos (*zilo teorija* u. c.) (Briedis 2009, Vērdiršs 2013). Internetā lietotā slenga dzīves ilgums mēdz būt vēl īsāks, un tas ļauj vērot vārdu lietojuma transformāciju pat pāris gadu laikā, un te ne vienmēr strādā normatīvi regulējumi vai valodnieku ieteikumi.

Man ne reizi vien ir nācies tulkot dramaturģiskus tekstus, kuros cilvēki lamājas, tāpēc esmu pievērsis pastiprinātu uzmanību tam, kādas problēmas rodas tulkotājam vai kādas interesantas situācijas izveidojas tulkotāja galvā tajā brīdī, kad viņš mēģina atrast piemērotu vārdu, lai atveidotu svešvalodas

disfēmismus latviešu valodā. Viena no problēmām bieži vien ir nupat pieminētā – necenzētajai leksikai lietojuma gaitā nodilst nozīmes un daudzi vārdi saglabā tikai teksta ritmizācijas funkciju, it īpaši tajos gadījumos, kad šis vārds ir aizgūts, pārgājis no citas valodas vai citas valodas lietojuma vides. Salīdzinājumā ar to, ko dara angļi un vairāk pat amerikāņi ar vārdu *fuck*, spraužot to tekstā, kur vien pagadās, latviešu valodas lietotājam atbilstošu vārdu, izņemot krievu *блađ*, īsti nav. Savukārt šim krievu vārdam joprojām nāk līdzī pamatnozīme ‘vieglas uzvedības sievietē’, tiesa, lietotājs to bieži vairs neatceras, it īpaši latviešu aizgūvumā, taču tie, kuri saprot krievu valodu, tā jēgu ļoti labi apzinās. Tas izraisa divu veidu situācijas – viena ir tāda, ka cilvēks lieto lamu vārdu, nezinot tā nozīmi, un iekuļas nepatīkšanās saziņā ar tiem, kuri šo nozīmi labi zina. Tā ir situācija, par kuru vecāki brīdina bērnus, sakot: „Vai tu vispār saproti, ko runā!”, un tad bērnam vajadzētu apjēgt, ka viņš nesaprot vis, un pārstāt tā runāt. Bet otra situācija ir tieši pretēja, kad cilvēks domā, ka viņš šī vārda nozīmi saprot, un tāpēc izvairās to teikt vai tieši tāpēc pasaka, savukārt tas, ar ko viņš sarunājas, vai tā vide, kurā viņš runā, sen jau šo nozīmi ir aizmirsusi un uztver vārdu tikai kā tādu izsaucienu, piemēram, kā *Velns parāvis!*

Vēl viens diezgan svarīgs lamu vārdu lietošanas mērķis, kas tiek izmantots ļoti bieži un samērā nevainīgās situācijās, ir joka, sarkasma vai ironijas pastiprināšana. Nereti tas pat ir viens no joka uzbūves elementiem. Stāstot anekdoti, tajā tiek iepīts rupjš vārds, kas lietots, lai izraisītu neadekvātu smieklu reakciju no klausītāju puses. Klasisks gadījums bija televīzijas seriāla „Alija Makbīla” 1. sezonas 13. sērijā, kad Alija ar savu draudzeni sader, ka abas izstāstīs pa rupjai anekdotei publikas priekšā un uzvarēs tā, par kuras anekdoti cilvēki smiesies. Viņu strīds bija par to, kāpēc vīrieši vispār smejas par rupjām anekdotēm, jo tajās taču nav nekā smieklīga. Alijas Makbīlas draudzene izstāsta rupju anekdoti publikas priekšā, un visi smejas kā kutināti, savukārt Alija izstāsta smieklīgu anekdoti, kurā nav rupju vārdu, bet ir mājieni, un cilvēki samulst un nesmejas. Viens no psiholoģiskiem mehānismiem, kāpēc cilvēki smejas par rupju joku, ir tāds, ka rupjība viņus vienkārši „sakutina”. Cilvēks mēģina paslēpt savu mulsumu vai nosarkšanu aiz smieklīem. Savukārt, smejojoties par mājienu, cilvēks sevi atmasko, viņš ir sekojis līdzī domu gaitai, ir sapratis paslēpto joku, un tas sabiedrībā viņam liek justies nepatīkami atkailinoši.

Primitīvāks lamu vārdu vai rupjību lietojums izpaužas seksuālā kontekstā, kad, lietojot rupjus lamu vārdus, kas attiecas uz dzimumorgāniem, seksuālām darbībām, cilvēks noteiktā sarunu biedru vidē var atļauties vienkārši runāt par lietām, kuru kontekstā viņš nevar lietot literāru valodu, jo tas nozīmētu,

ka viņš runā pilnā nopietnībā, saka ko intīmu, publiski atklājas. Lietojot rupjus vārdus, viņš ar tiem it kā piesedzas un šādā veidā tomēr var parunāt arī par seksu.

Vēl viens interesants necenzētas leksikas lietojuma mērķis ir valodas poetizācija. Tas bijis ļoti svarīgs tieši kriminālajā žargonā – daudziem vārdiem tika doti metaforiski apzīmējumi, faktiski tie kļuvuši par eifēmismiem, kas piešķīra romantisku pieskaņu tam, kas patiesībā aiz tiem slēpjas. Piemēram, sazagtā nauda tikusi dēvēta par *zvirbulēniem*, bet nazītis, ar ko nodur cilvēku, saukts par *spalviņu* – *pero*. Tas nāk no spalvu nazīša nosaukuma, taču šī nozīme jau sen aizmirsta un palicis tikai *pero*, kas patiesībā ir diezgan romantisks apzīmējums – *putna spalva* (Черных 1999).

No tulkotāju viedokļa tas ir ļoti svarīgs šī leksikas slāņa lietojums. Rupjības un necenzētie vārdi principā paši par sevi paredz diezgan lielu radošu brīvību. Lai gan viena no žargona funkcijām ir sava veida paroles lietojums noteiktā vidē. Tas ir diezgan konservatīvs valodas slānis, – tiklīdz kaut ko sajauksi, vari iekulties nepatīkšanās. Tam paralēli pastāv arī otrs slānis, kas sniedz diezgan augstu radošo brīvību. Tas jau ir tāds valodas līmenis, kas paredz, pieprasa no lietotāja to, ka viņš izdomā šo vārdu tieši šeit un tagad, lieto to pirmo reizi un varbūt – arī pēdējo. Tieši tajā ir šī vārda vērtība.

Vēl viens gadījums ķēngu vārdu funkciju uzskaitījumā varētu būt emocionālā afekta izpausme ar runu ritimizējošu funkciju vai bez tās – katrā teikumā sakot *fak, fak, fak*, runātājs ne vienmēr pauž konkrētas emocijas. No otras puses – emocionāla afekta izpausmei tiek izmantota tādu vārdu lietošana, kas aizvieto visus citus iespējamus vārdus.

Lai spētu saprast vārda lietojuma funkciju katrā konkrētajā kontekstā (ikdienā bieži vien mēs to nevaram darīt, jo runāšanas gaitā to vienkārši nevar paspēt), tulkotājam ir jāmeklē vārda nozīmes dažādās vārdnīcās, jāmēģina saprast, kas ar to ir domāts konkrētajā situācijā, kāpēc ir ticis lietots tieši šis vārds. Viens no palīgiem, kas ļauj analizēt necenzēto leksiku, ir tas leksikas slānis, kas šobrīd ir viens no vislabāk izpētītajiem, – zagļu vai kriminālais argo krievu valodā. Tā ir pietiekami noslēgta leksiska grupa, kas aplūkota gan specializētās un zinātniskās, gan vidusmēra lasītājam domātās vārdnīcās (Черных 1999). Krievu kriminālajam argo fiksētos avotos ir vismaz pusotru gadsimtu senas tradīcijas, tās ir pietiekami nepārtrauktas un rūpīgi fiksētas (Рубцов 2007). Kriminālajā argo var atrast noteiktus lietojuma modeļus, kuros šie vārdi dažādās situācijās tiek lietoti, kāpēc tiek izvēlēts tas vai cits necenzēts vārds. To var mēģināt attiecināt arī uz citām leksiskām grupām, piemēram, skolēnu slengu, profesionālo žargonu, politisko žargonu, arī uz interneta lietotāju valodu.

Viens no motīviem, kas noteikti jāņem vērā, ir necenzēto vārdu lietojums savas identitātes uzsvēršanai vai pat drīzāk – šīs identitātes izvēlēšanās. Kāpēc to dara mazi bērni, kāpēc to dara skolēni, kāpēc to dara cilvēki, kas nonāk cietumā? Viņi vēlas iekļauties noteiktā cilvēku grupā, vēlas identificēt sevi ar šo grupu, tāpēc pieņem noteiktu vārdu lietojumu. Cilvēks lieto konkrētus vārdus nevis tāpēc, lai kādu aizvainotu, nevis tāpēc, lai nolamātos, nevis tāpēc, lai pateiktu kaut ko rupju vai seksuālu, bet gluži vienkārši, lai pateiktu: „Es esmu tāds pats kā jūs, pieņemiet mani.” Pavisam konkrēts šāda lietojuma variants ir valoda kā parole. Kriminālajā argo šāds modelis ir ticis lietots absolūti funkcionāli – paroles un atbildes veidā. Tas varēja būt dzīvības un nāves jautājums, kad tu, piemēram, ienāc zonā, tev kaut ko pajautā, bet tu atbildi nepareizi. Viss skaidrs – tevi no šejienes vairs ārā neizlaidīs. Tas saucas *govoriķ po feņi* vai *botaķ po feņi*, kur *feņa* ir noteiktas kriminālās grupas lietotā valoda. Salīdzinājumam – pārnesot šo lietojumu interneta vidē, piemēram, datorspēļu čatos viens no šādiem vārdiem ir *nūbs*. Tie, kuri jau sen spēlē kādu datorspēli, šādi apzīmē jauniņo, kurš tikko sācis to spēlēt. Tas nāk no *newbie* ‘iesācējs’. Interesanti, ka, ja tu lieto vārdu *nūbs*, tu pats neesi *nūbs*, jo zini šo vārdu. Nūbi nezina vārdu *nūbs*. (Šlāpins 2017)

Paroles tipa lietojuma modelis skaidri saskatāms „Rīdzenes sarunās”, kas fiksētas operatīvās izmeklēšanas laikā un publiskotas žurnālā „Ir” (Sarunas 2017). Līdztekus sarunu saturam, viens no aspektiem, kas izraisīja lielu sabiedrības viļņošanos, ir tajās lietotie ķengu vārdi. Politiski, sabiedrībā pazīstamas personas, kas publiskās vai ikdienas sarunās nav manītas lietojam krievu necenzēto leksiku, to lieto, tiklīdz saruna notiek diskrētā „politbiznesa” vidē. Kāpēc? Lai uzsvērtu savu piederību slēgtam, izredzētam sarunu vedēju lokam. Piemēram: *Un tur bija zināms budžetiņš – ne jau par skaistām acīm. Ulmanim vajadzētu Andrim, bļaģ, visu laiku roku bučot, bļaģ...* (Sarunas 2017) *A savādāk teiks – vot, bļaģ, viņš tur izkātoja šito te, un viņam iedeva pret kukuli. Nahuj, man tas neder!* – saka Lembergs. (Sarunas 2017) Šajā piemērā skaidri redzams, ka krievu lamuvārdi tiek lietoti akcentu salikšanai. Te jāpievērš uzmanība arī tam, ka tradicionālā lietojuma vidē lamu vārdi atražo zināmas formulas un ar tiem nevar īpaši daudz improvizēt. Pieliekot noliegumu, palīgteikumu, ievietojot lamuvārdu jaunā konstrukcijā, pazūd tā pamatnozīme un veidojas jauni, brīžiem paradoksāli konteksti, kas apgrūtina minēto tulkotāja (vai analītiķa, izmeklētāja) darbu.

Šlesers „Rīdzenes sarunās” lieto šādu izteikumu: *Izcils rakstītājs. Zajebaķ, kapaķ. Tas ir 100 % mūsējais – nevis no Andra.* (Sarunas 2017) No konteksta var secināt, ka tas tiek teikts atzinīgi – kā par cilvēku, kurš prognozējams kā agresīvs „pareizās ideoloģijas” paudējs laikraksta slejās. Taču krievu valodā

šāds izteikums netiek lietots. Zināms ir izsauciens *Jebaķ, kapaķ!*, kas pauž izmisušu un sarkastisku nožēlu par situāciju, kurā varas absurds liek darīt to, ko runātājs nevēlas (piemēram, braukt uz kolhozu šķirot kartupeļus) (Словобор 2017). Vai nu sarunu atšifrētājs ir pārklusijies, vai arī Šlesers nezina izteiciena nozīmi, un tādā gadījumā viņš lieto pašizdomātu, kļūdainu formulu. Trešais un ticamākais skaidrojums ir tāds, ka viņam ir vienalga, ko tieši viņš ir pateicis, svarīgi ir lietot ķengu vārdus kā maskēšanās tīklu vai kā apģērbu ar aizsargrakstu.

Viens no gadījumiem, kad nespēju latviskot izteicienu, kas lietots Ivana Viripajeva lugā „Jūlijs”, ir saistīts ar līdzīgu vārdu lietojuma improvizāciju. Darbā tā ir autora spēle, nevis varoņa neprasme lietot attiecīgu valodu. Tajā kāds psihiski nelīdzsvarots slepkava runā smagā, piesātinātā valodā, turklāt regulāri izdomā acīmredzami jaunus vārdus. Viņš lieto vārdu, kas, pēc visa spriežot, ir aizgūts no *feņas* – zagļu žargona. Lugas varonis iesit pa galvu mācītājam, bet tas nezaudē samaņu, kaut arī pakrīt. Šajā situācijā viņš lieto izteicienu *on ņeušol v bezsoznanku*, ko iztulkot vienkārši kā *viņš nekrita bezsamaņā* nebūtu precīzi. *Ujki v bezsoznanku* ir krimināls žargons, kas nozīmē situāciju, kad tevi pratina milicijā un tu izliecies, ka esi zaudējis samaņu, vai arī apzināti zaudē samaņu, lai neatzītos, nenodotu savus bandas biedrus. Te parādās *bezsoznanka* kā ‘bez samaņas’ un *soznatsja* – ‘atzīties’ vai ‘dot liecību’. Tādējādi *ujki v bezsoznanku* nozīmē nonākt tādā stāvoklī, kurā tev vairs nav jādod liecība, jo tu esi zaudējis samaņu. Grūti pateikt, vai šis izteiciens ir radies kriminālā žargonā vidē, vai arī to sākuši izmantot milicijas vai kriminālo mediķu profesionālajā žargonā, taču skaidrs, ka tā lietošana liecina par runātāja saskaršanos ar noteiktu vidi.

Cita ķengu vārdu lietošanas funkcija ir valodiska duelēšanās, vienalga, vai tas notiek mutiski vai interneta saziņā. Tas, ko dzīvnieku pasaulē dara ar kustībām, ar mīmiku vai ar skaņām, cilvēku sabiedrībā var notikt tikai valodas līmenī. It īpaši ieslodzījuma vietās, kur var būt ierobežotas iespējas izmantot ieročus vai izrēķināties fiziski, pietiek, ka pasaka viens otram „īstos vārdus”, un var itin viegli noskaidrot, kurš ir uzvarējis. Ja tev ir pietiekami daudz drosmes pateikt otram attiecīgo vārdu un viņš nevar saņemties pateikt tev kaut ko spēcīgāku pretī, tas jau nozīmē, ka esi uzvarējis. Viens no tādiem interesantiem vārdiem, kas vienlaicīgi ir arī šī kriminālā žargonā lietojums paroles formā, ir darbības vārds *oborzeķ*, kas tiem, kuri auguši vēl padomju laikos, labi zināms kā sarunvalodas vārds. To parasti lieto trešajā vai otrajā personā, piemēram, jautājot: *Ti oborzēl?*. Proti, tas tiek izmantots kā sinonīms vārdam *bezkaunīgs* – „Tu esi kļuvis tik bezkaunīgs, ka uzvedies tā, kā uzvedies?”. Pateikt par kādu *on oborzēl* nozīmē pateikt, ka viņš ir kļuvis bezkaunīgs, lecīgs, viņš ir pārkāpis kaut kādas uzvedības normas. Tas, ka šis vārds ir atvasināts no krievu vārda

borzaja, kas nozīmē 'dzinējsuns', ir diezgan acīmredzami. Taču šī disfēmisma tapšana bijusi divpakāpju – par *borzije* kriminālajā žargonā tiek saukti miliči. Ja kāds bandas loceklis *oborzel*, tas nozīmē, ka viņš ir pieslēgjis miliču pusei un kļuvis par nodevēju, stukaču, ziņotāju vai arī ir iesūtītais. Attiecīgi, ja tādām bandas loceklim otrs bandas loceklis pasaka to, ka viņš *oborzel*, tas ir atklāts izaicinājums – tiek izteiktas aizdomas par to, ka viņš ir nodevējs. No šīs situācijas ir tikai divas izejas – vai nu nazis ribās, vai pierādījums tam, ka aizdomām nav pamata.

Ja sarunā piedalās plašāka auditorija, tiek izmantots cits necenzētās leksikas lietošanas modelis – klausītāja šokēšana. Bieži vien ne tikai saturiski, bet arī skaniski, tembrāli. Tas ir noteikts runas uzvedības modelis, kur kriminālā žargona lietošana „civilā” vidē vai sarunās ar parastu publiku notiek, lai parādītu, ka runātājs ir citāds – viņš ir no kriminālās pasaules un ne no kā nebaidās. Šāds pamatojums pielāgojams daudziem izteicieniem, piemēram, formai, kas apliecina, ka runātājam 'ir pie vienas vietas': *pohuj*, *pofig* u. c. Starp citu, visai zīmīgs ir jau piemirstais gadījums televīzijas raidījumā „Kas notiek Latvijā?”, kurā Jānis Domburs lietoja izteicienu *pofig*, runājot ar kādu politiķi. Viņš jautāja: *Vai jums nešķiet, ka parastiem cilvēkiem tas viss ir pofig?* Politiķis šajā situācijā nevar atļauties lietot adekvātu atbildi televīzijas kameras priekšā – nākamajā dienā žurnālisti viņu vienkārši „noraktu”, bet Domburs to atļāvās un tādā veidā sevi pozicionēja tiešajā ēterā, proti, „uzbrauca” politiķim vistiešākajā veidā, uzvarot mutiskajā duelī.

No publiskas sarunas atvasināts necenzētās leksikas lietojuma modelis ir pašafektācija jeb tāda iekšēja „uzvilkšanās”, kas izpaužas, ne tikai runājot ar „parastajiem cilvēkiem”, bet arī savā starpā vai – pašam ar sevi. Arī sarunājoties ar sevi vienatnē, var lietot necenzētu leksiku, lai panāktu zināmu afekta stāvokli. Turklāt šis afekta stāvoklis netiek panākts tikai tādēļ, ka šī leksika ir tik necenzēta, ka to nevarētu lietot publiski. Tas ir uzbudinošs moments, kas rada adrenalinu. Rupjībās ietvertajā semantiskajā saturā ir daudzi elementi, kas šo afektāciju pastiprina. Piemēram, dažādos lamu vārdos, kas apraksta parastas ikdienas darbības, paslēptas tādas metaforas un sinonīmi, kas pastiprina to nozīmi: kārtis *sit* galdā, tāpat tāds dzimumakta apzīmējums kā *drāšanās* ir spēcīgāka darbība par *mīlēšanos* (jebkurā šī vārda nozīmē – vai *drāzties* kā 'ātri pārvietoties', vai *drāzt* kā 'asināt zīmuli'). Vārds uzkurina cilvēka emocijas – kad viņš *drāž*, nevis *mīlējas*, viņš dara kaut ko daudz spēcīgāku, viņš pats jūtas daudz spēcīgāks, agresīvāks tāpēc vien, ka nosauc to spēcīgākā vārdā. „Rīdzenes sarunās” ir kāda vieta, kurā jūtams spēcīgs pašafektācijas motīvs – runā Lembergs: *Es jums pateikšu, jūs mani, vot, sūdiģi pazīstat, bļaģ. Vot, man dažreiz tā gribas, bļaģ, iet startēt Rīgā,*

nahuj, tajās Saeimas vēlēšanās, bļāģ – paņemt dahuja balsu un es dahuja dabūtu. Un zini, ko es pirmo izdrāztu? Zatleru noņemt! (Sarunas 2017) Te vairs nav ne miņas no poetizācijas, un arī par tīru ritma uzturēšanas modeli to nevar uzskatīt. Ir saklausāms, kā uz teikuma beigām pieaug runātāja iekšējā spriedze un spēks.

Tādā pašā veidā necenzētu leksiku lieto arī bērni – skolēni, bērnu namu audzēkņi, ielu bandu dalībnieki. Arī viņi to nereti dara pašafektācijas nolūkā. Viņi šādi jūtas pieaugušāki, svarīgāki, sarežģītāki un krāsaināki, varbūt pat izlaužas no tās pelēcīgās skolas ikdienas, kurā viņus ieliek izglītības sistēma. Pašafektācija ir svarīga arī politiķiem, kam starpvēlēšanu periodā adrenalīna trūkums asinīs periodiski izraisa nomāktību un šaubas par savas nodarbes jēgu.

Viens no spēcīgiem pašafektācijas, „uzvilkšanās” un sava pārākuma apzināšanās paņēmieniem ir otra cilvēka pazemošana, tā pazemināšana sociālajā statusā, „nolikšana pie vietas”. Tas nozīmē, ka tiek lietoti noteiktā veidā kodēti necenzēti izteicieni, lai pateiktu otram cilvēkam, kur tu sevi redzi sociālajā hierarhijā – vai esi virs viņa, vai zem viņa. Tas ir ļoti svarīgi cietuma kamerā tikko ienākušam cilvēkam – ja tu pasaki īsto vārdu, vari atrasties uz augšējās lāviņas; ja tev nenotic, tev var klāties slikti visu atlikušo soda izciešanas termiņu. Viens no vārdiem, kas ir pazaudējis šo savu funkcionalitāti krietni sen (domājams, ka tie cilvēki, kas to atcerējušies visilgāk, ir tieši kriminālās vides cilvēki), ir visiem pazīstamais un visvisādi izmocītais vārds *jobtvajumaķ*, kas nozīmē – *ja jebal tvoju maķ*, proti, ‘es esmu piesies ar tavu māti’. Tas ne tikai nozīmē spēcīgu izaicinājumu uz atklātu konfliktu (kautiņu), bet arī savā ziņā kalpo kā paziņojums: „Es esmu cilvēks, kas tev varētu būt tēva vietā,” vai, noteiktā metaforiskā un simboliskā nozīmē, – „Es esmu tavš tēvs.” Attiecīgi – tev ir jāklauša mani, tu šajā hierarhiskajā situācijā atrodies pavisam noteiktā vietā. Tas tiek pateikts ar vienu frāzi, un, ja tu nezini šīs frāzes funkcionālo nozīmi un nespēj garantēt savu atrašanos hierarhijas pašā augšā, bet tomēr to lieto, tad vari krietni par to samaksāt.

Atgriezoties pie „Ridzenes sarunu” varoņiem, varam novērot, ka viņi šo ķengu vārdu funkciju lieliski apzinās. *Tev viņus vajag pazemot, pazemot. Lai viņi nāk pie oligarha – lai nāk lūgties pie tā, ko apdirsa*, saka Lembergs. (Sarunas 2017) *Tev jānozīmē prezidents*, liek priekšā Šlesers, jo Valdis Zatlers *nahuj jāvāc nost*. (Sarunas 2017) Šeit jāpievērš uzmanība tam, ka Lembergs lieto vārdu *apdirsa* tādā pašā nozīmē, kā to lieto vidusmēra Latvijas skolēns – pat neapzinoties šī vārda disfēmisko raksturu. Līdzīgi to televīzijas ēterā lietoja teātra zinātniece Silvija Radzobe, komentējot konfliktu ar aktieri Intaru Rešetinu: *Nepasako, kuras izrādes uzskata par sliktām, viņš līdz ar to ir apdirsis*

visus... (Radzobe 2017), kas ļauj izteikt hipotēzi, ka šis vārds nu jau ir pārvarējis necenzētās leksikas sliekšni un iekļūvis publiski lietojamu vārdu sarakstā, kā tas noticis ar angļu *fuck* un citiem. Savukārt Šlesera lietotais izteiciens *nahuj jāvāc nost* atkal demonstrē brīvu un neprecīzu krievu lamu vārdu izmantojumu, jo klasiskā formulā *nahuj* iezīmē darbības nevajadzīgumu, noliegumu (kā frāzē *nahuj man tas jādara?*), bet šeit acīmredzami uzsver darbības nepieciešamību. Tas, pirmkārt, norāda uz to, ka šajā gadījumā necenzētā leksika tiek lietota ārpus tās rašanās un tradicionālā lietojuma telpas, un, otrkārt, sarunbiedri diezgan brīvi un droši mētājas ar ķengu vārdiem un to driskām, saprototies svarīgākajā – to lietošana „paceļ” viņus virs apspriežamās tēmas un „pazemina” apspriežamos cilvēkus. Sociālā un politiskā hierarhija tiek iedibināta vienas viesnīcas istabiņā un tikai ar dažu vārdu palīdzību.

Sociālpsiholoģiskās sekas šādam ķengu vārdu izmantojumam ir viegli secināmas – regulāru „Rīdzenes sarunu” rezultātā kādā (un politiski ietekmīgā) sociālajā grupā izveidojas pašierosinoša nievājoša attieksme pret noteiktu jautājumu loku: valsts institūciju prestižu, vēlētajū izvēli, augstāko amatpersonu statusu un to izraudzīšanās gaitu, likuma varu, valsts politisko procesu. Aizmirstot par ķengu vārdu agrākām nozīmēm, to izcelsmi, funkcijām un sociālo ietekmi, priekšplānā izvirzās neapzināti bezdomu valodas lietojumi, kas raksturīgi nesen izveidotām, jaunām sabiedrības grupām. Un ilgstoša psiholoģiska ietekme, ko ķengu vārdu neadekvāts lietojums izraisa uz pašu runātāju domāšanu, nevar neatstāt sekas uz visas valsts politisko dzīvi kopumā.

1. Briedis 2009 – Briedis, Jānis. „Zilo” teorija (Queer Theory): iss vēsturisks pārskats. Valdis Tēraudkalns (sast.). *Ceļš*, Nr. 59. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2009, 31.–50. lpp.
2. Karulis 1992 – Karulis, Konstantīns. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*. Rīga : Avots, 1992.
3. Radzobe 2017 – *Rampas ugunis. Viesos Silvija Radzobe* [tiešsaiste] [skatīts 22.10.2017.]. Pieejams: <http://play24.lv/video/9252/rampas-ugunis-viesos-silvija-radzobe>
4. Sarunas 2017 – *Oligarhu sarunas viesnīcā „Rīdzene”* [tiešsaiste] [skatīts 22.10.2017.]. Pieejams: <http://www.irlv.lv/ridzenessarunas/>
5. Šlāpins 2017 – Šlāpins, Ilmārs. *Jauno latviešu valoda*. Otrais papildinātais izdevums. Rīga : Ascendum, 2017.
6. Vērdiriņš 2013 – Vērdiriņš, Kārlis. Zilo teorija. Ieva E. Kalniņa un Kārlis Vērdiriņš (sast.) *Mūsdienu literatūras teorijas*. Rīga : LU LFMI, 2013, 377.–412. lpp.
7. IR 2017 – Žurnāla *Ir* speciālizdevums *Ko oligarhi tev nestāsta: Lemberga Rīdzenes sarunu pilni atšifrējumi*. Rīga : Cits medijs, 2017.

8. Бирих et al. 1998 – Бирих, Александр, Мокиенко, Валерий, Степанова, Людмила, *Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник*. Санкт-Петербург : Филис-пресс, 1998.
9. Елистратов 2000 – Елистратов, Владимир. *Словарь русского арго (материалы 1980–1990 гг.)*. Москва : Азбуковник, 2000.
10. Фасмер 2003 – Фасмер, Макс. *Этимологический словарь русского языка*. В 4 томах. Москва : Астрель, 2003.
11. Плущер 2001 – Плущер-Сарно, Алексей. *Большой словарь мата*. Том 1. Санкт-Петербург : Лимбус Пресс, 2001.
12. Плущер 2005 – Плущер-Сарно, Алексей. *Большой словарь мата*. Том 2. Москва : Лимбус Пресс, 2005.
13. Рубцов 2007 – Рубцов, Сергей, Сысоев, Алексей. *Уголовный сыск российской полиции Восточной Сибири: монография. 2-е изд., исправл. и доп.* Красноярск : Изд-во Сибирского юридического института МВД России, 2007.
14. Словоборг 2017 – *Словоборг. Народный словарь русского языка* [tiešsaiste] [skatīts 22.10.2017.]. Pieejams: <http://slovoborg.su/definition/Ебать-копать>
15. Черных 1999 – Черных, Павел. *Историко-этимологический словарь современного русского языка*. Москва : Русский язык, 1999.

Vineta Ernstsone

Spēle un saspēle: pilsētvides verbālās zīmes

Valodas spēle un saspēle publiskajā telpā ir vērojama dažādās dzīves jomās. Šajā publikācijā par izpētes objektu tika izvēlēts rakstu valodas lietojums ārtelpas statistiskajās zīmēs, piemēram, norādēs, reklāmās, uzrakstos uz ēkām, durvīm un skatlogos, resp., komerciālās veikalu zīmēs un publiskās zīmēs pie valsts iestāžu ēkām, kā arī mainīgajās, kustīgajās zīmēs – uzrakstos uz automašīnām. Uzrakstu izpēte veikta no 2017. gada pavasara līdz rudenim galvenokārt Rīgas centrālajās ielās, kurās norit aktīva sociālā dzīve (valsts pārvalde, tirdzniecība, kultūra, izklaide), analizēti teksti dažādos žanros (afišās, reklāmās, sludinājumos, īpašuma zīmēs, grafiti) un dažādās sociolingvistiskajās jomās (kultūrā, izglītībā, tirdzniecībā, ražošanā, sadzīvē).

Lai apzīmētu autentisku valodas datu – publiskajā telpā ikvienam interesentam vizuāli uztveramu rakstu valodas zīmju – kopumu, kas ataino valodu un valodas līdzekļu mērķtiecīgu izmantojumu vēlamā rezultāta sasniegšanai, sociolingviste Solvita Pošeiko promocijas darbā lieto terminu *lingvistiskā ainava* (Pošeiko 2015, 7). Sociolingvistiskajos pētījumos lingvistiskā ainava visbiežāk tiek skatīta pilsētvidē. Tā ataino konkrētās vides cilvēkus un sabiedrību, kultūrvēsturiskos procesus un notikumus, arī politisko un sociālekonomisko situāciju. Par lingvistiskās ainavas pamatvienību būtu uzskatāms jebkurš autonomš, pabeigts rakstveida teksts neatkarīgi no tā apjoma un lietoto valodu skaita, tam atbilstošs būtu termins *vides verbālā zīme*. Funkcionāli ikviens ziņojums sniedz informāciju (verbālās zīmes informatīvā funkcija) vai norādījumus (verbālās zīmes direktīvā funkcija) un ir lingvistiskās ainavas elements. Zinātniskajā literatūrā lingvistiskās ainavas funkcionalitāte ir teorētiski bieži apspriests jautājums. S. Pošeiko (Pošeiko 2015, 32) norāda, ka „visbiežāk citētie lingvistiskās ainavas teorētiķi Rodrige Lendrijs (*Rodrigue Landry*) un Ričards Borhiss (*Richard Bourhis*) par galvenajām lingvistiskās ainavas funkcijām izvirza divas: informatīvo un simbolisko funkciju” (Landry, Bourhis 1997, 25–27).

Viens no vides verbālo zīmju veidiem ir *ergonīmi* – uzņēmumu un iestāžu nosaukumi, kas „nosauc noteiktai darbībai izveidotu cilvēku apvienību: organizāciju, uzņēmumu, iestādi u. tml.” (VPSV 2007, 109). Tiem piemīt nosaucošā, informatīvā, reklāmas, estētiskā un atraktīvā, memoriālā un īpašuma apzīmēšanas un diferencēšanas, resp., reprezentatīvi identificējošā, funkcija.

Kā secinājusi S. Pošeiko, ergonīmu izveides sakarā bieži tiek aplūkoti tādi jautājumi kā tēlainā valoda (metaforas un metonīmija, okazionālismi), lingvistiskā kreativitāte un vārdu spēle, trivialitāte un netrivialitāte, raksturojot atšķirīgu un uzmanību piesaistošu grafisko elementu, oriģinālu valodas un paralingvistisko līdzekļu izmantojumu (Pošeiko 2015, 152). Ergonīmu izveidē būtisks ir valodas jaunrades, radošais aspekts. Krievu onomaste Jekaterina Butakova (*Екатерина Бутакова*), analizējot Tomskas ergonīmus, norāda uz valodas spēli: „Lingvistiskā jaunrade ir valodas lietotāja spēja manipulēt ar zināšanām par valodu, lai radītu jaunus vārdus, jau esošo vārdu vai izteicienu modifikācija ar mērķi paplašināt to semantiku, pievērst uzmanību, komiskā efekta radīšanai u. tml. Valodas spēle ir lingvistiskās jaunrades izpausme, tā ir praktisks valodas līdzekļu izmantojums, kurā vērojama arī apzināta valodas normu pārkāpšana un citvalodu elementu iesaistīšana, lai panāktu vēlamo efektu: komismu, pārsteigumu, ekspresiju un atraktivitāti.” (Бутакова 2013, 146–147)

Onomasts Ojārs Bušs, vērtējot publiskās ārtelpas informāciju, valodas kodificētajām normām atbilstošus un stilistiski neitrālus nominālus apzīmējumus, ko veido lietvārds vai atributīva vārdkopa ar lietvārdu centrā, dažreiz arī lietvārdu grupa, dēvē par triviāliem nosaukumiem, savukārt atraktīvus, savdabīgus nosaukumus, kas neatbilst valodas normai, – ar atšķirību vienā burtā, morfoloģiski derivatīvu atšķirību, ar atkāpi no stilistiskās normas vai neierastiem lingvistiskiem līdzekļiem un tematiku – par netriviāliem nosaukumiem (Bušs 2014, 354–355).

Nosaukuma veidotāji nereti vēlas saspēli ar jau esošajiem nosaukumiem un to veidošanas tradīciju, negribot riskēt ar jaunu, radošu pieeju, jo lasītājs, skatītājs ārtelpā varētu neizprast savdabīgu, neierastu nosaukumu. Tradicionālu jeb, kā tos nosaucis O. Bušs, triviālu nosaukumu izveidē saskatāma to autoru vēlme iekļauties apkārtējā informatīvajā telpā, radot nosaukumu saspēlē ar tradicionāliem ergonīmu izveides paņēmieniem. Kā konstatējusi S. Pošeiko (Pošeiko 2015, 193), uzņēmumi par savu atpazīstamības zīmi visbiežāk izvēlas uzņēmuma veida vai piedāvājuma norādi, tiešā veidā pasakot būtiskāko par savas darbības specifiku, kas, no vienas puses, nav oriģināli, no otras puses – ir pragmatiski. Šādu triviālu ergonīmu pamatā ir vēlme veidot tādu nosaukumu, kas nepārprotami norāda uz uzņēmuma darbības jomu un piedāvājuma sortimentu. Uzņēmuma specifikas elementa iekļaušana nosaukumā īpaši raksturīga ergonīmiem, kas nosauc pārtikas (piemēram, specializēto alkoholisko dzērienu veikalu tīkls *Vynoteka*) un ziedu veikalus, ārstu privātprakses, lombardus un remontdarbnīcas. Sadzīvē (ikdienā vai svētkos) nepieciešamo preču (galvenokārt pārtikas) un pakalpojumu (visbiežāk veselības aprūpes)

sniedzēji par ergonīma primāro uzdevumu izvēlas tiešu norādi uz uzņēmuma darbības jomu vai piedāvājumu, piemēram, veikals *Gardas odziņas*, veikals *Espreso pasaule*, dabīgo akmeņu un akmens rotu veikals *Akmeņu avots*. Nereti nosaukums, kas raksturo iestādes specializāciju, ir aizgūts no sarunvalodas, slenga vai pat citas valodas. Piemēram, ziedu tirgotavas nosaukums *Lakstos* saistāms ar slenga vārdu *laksts* 'zieds' un sarunvalodas vārdu *lakstoties* 'izrādīt uzmanību, teikt komplimentus, koķetēt, arī milināties'. Savukārt komisijas preču veikala nosaukums *Skupka24.lv* aizgūts no krievu valodas.

Konotatīvi precedenti, atainojot metaforisku vai metonīmisku saikni starp ergonīmu un nosaukto uzņēmumu, raksturīgāki nosaukumiem, kas apzīmē skaistumkopšanas salonus (piemēram, *Persona Grata*), frizētavas (bērnu frizētava *Pinku nams*), kafējnīcas (piemēram, *Laiks paēst*) un restorānus, apģērbu un apavu veikalus, viesnīcas. Daļa veselā vietā jeb metonīmijas princips ir izmantots gadījumos, kad atsevišķas uzņēmumā ražotās preces (vai pat tās detaļa) vai pakalpojuma nosaukums funkcionē par ergonīmu, reprezentējot visu uzņēmumu, piemēram, aizkaru un apģērbu audumu salons *Spolīte*, salons *Džaivs* – ateljē, kurā piedāvā preces dejotājiem, izgatavo un šuj dejotāju, vingrotāju un daiļslidotāju tērpus. Savukārt konditoreju *Skudru pūznis* un *Napoleons* nosaukums veidots, par ergonīma simbolu izvēloties populāra konditorejas izstrādājuma nosaukumu. Šādu ergonīmu izveidē konkrēta prece vai preču grupa, pakalpojums vai tā objekts tiek izvēlēts par galveno uzņēmuma raksturojošo elementu. Ar ēdināšanu (*Citāda konditoreja*, konditoreja *Kūkotava*), izklaidi un atpūtu saistītu iestāžu īpašnieki ar savu ergonīmu potenciālajam klientam nodod kādu īpašu stāstu par uzņēmumu (vinotēka *Vins ar odziņu*), piedāvājuma kvalitāti (konditoreja *Gardas odziņas*) vai stāstu par sevi. Piemēram, sertificēts friziermeistars Dainis Pinka Vecrīgā ir izveidojis frizētavu ar nosaukumu *hair studio PINKA*.

Nosaukums var sniegt informāciju par iestādes vēsturi, darbības principiem, vadmotīvu, atrašanās vietu, klientu loku, piemēram, veikals *ARSENAL Armijai un civilajiem* piedāvā klientiem militāro un medniecības apģērbu, alpīnisma un tūrisma piederumus, līdzīgi klientu loka norāde ietverta nosaukumā *Jūrnieku ateljē*.

Ergonīmu izveidē tiek izmantoti arī spārnotie teicieni, metaforas un atpazīstami citāti, piemēram, populārās latviešu grupas „Prāta Vētra” albuma tituldziesmas alūzija un metaforiska norāde uz darba specifiku ietverta uzņēmuma, kurā izgatavo žalūzijas un markīzes, nosaukumā *Starp divām saulēm*. Šādi ergonīmi bieži ir kā iepriekš zināma stāsta alūzija jaunā kontekstā, piemēram, *3 pavāru restorāns „Tam labam būs augt”*. Šādi ergonīmi izceļ uzņēmuma vai tā piedāvājuma unikalitāti, veido noteiktu priekšstatu par to.

Ergonīms var tikt veidots, tajā eksplīcīti atainojot noteiktus apstākļus, visbiežāk atrašanās vietu (bārs *Sojanka 33*, kas atrodas Brīvības ielā 33; jauncelta ēka Rīgā, VEF/Teikas rajonā, *Jaunā Teika*; eklērnīca *Raunas dārzs* Raunas ielā; restorāns *Alus arsenāls* Arsenāla ielā) vai vēsturiskās pārmaiņas uzņēmuma atrašanās vietas vietvārdā. Piemēram, kafejnīcas *Hāgenskalna komūna* nosaukums liecina, ka šeit pulcējas Āgenskalna iedzīvotāji. Jānorāda, ka 17. gs. Rīgā uz Hāgena muižiņas zemes – Kalnciema jeb Beberbeķu ceļa galā pie senās Daugavas pārceltuves – izauga neliels ciems, ko sākumā dēvēja tāpat kā muižiņu, vēlāk tautā radās Āgenskalna (*Hagensberg*) nosaukums.

Ergonīmi tiek izmantoti, lai demonstrētu konkrēta tēla, vēsturiska fakta vai folkloras motīva nozīmi un piešķirtu tā konotāciju savam uzņēmumam vai potenciālajam klientam: bārs *Ezītis miglā*, kafejnīca *Fat Cat* (tiešā tulkojumā no angļu valodas – *resnais kaķis*, savukārt slenga nozīme angļu valodā – ‘veismīgs, pārticis cilvēks’), kafejnīca, terase, bārs *Kas dārzā*.

Dažkārt ergonīmi ir darināti, izmantojot grafiskus līdzekļus (lielo sākumburtu, paralingvistiskus līdzekļus), kas nosaukumā izceļ semantiski nozīmīgākos elementus un formantus. Raksturīgs ir patskaņu dubultojums garumzīmes vietā, piemēram, restorānu nosaukumos *Muusuu Restorāns*, *Muusuu Terasē*, līdzīgi ar patskaņu dubultojumu veidoti kafejnīcu nosaukumi *Parunāsim*, *Kafe’teeka* un *Kuuka Kafe*. Ja šādā veidā ar patskaņu dubultojumu darināts nosaukums tiek lietots visai sabiedrībai nozīmīgā ēkā vai vietā, tas izraisa protestu. Tā sabiedrības spiediena un Valsts valodas centra aizrādījuma dēļ Latvijas Nacionālās bibliotēkas vadība pieņēma lēmumu rosināt ēdināšanas uzņēmumu restorāna sākotnējā nosaukuma *Kleever* vietā izmantot latviešu literārajai valodai atbilstošāku nosaukumu, šobrīd šī restorāna nosaukums ir latviskotā rakstībā *Klīvers*.

Nosaukumu izveidē tiek izmantots arī grafohibridizācijas paņēmieni – dažādu valodu grafisko sistēmu sajaukums. Semantiskās grafohibridizācijas gadījumā citvalodu grafiskie līdzekļi ergonīmam piešķir papildu ekspresīvu nozīmi (piemēram, bārs *Clubnika* – no *club* ‘klubs’ + *клубника* ‘zemeņu’).

Ergonīmu izveidē vērojama arī transliterācija un transkripcija, citvalodu līdzekļu izmantojums. Šajos gadījumos kā ergonīmi tiek izmantoti nepārveidoti, neadaptēti aizguvumi. Piemēram, *SUN CONTROL*, *Decodesign*, *WWW.ŽALUZI.LV* ir uzņēmumu, kuri izgatavo žalūzijas, nosaukumi. Līdzīgi veidoti tūrisma pakalpojumu sniedzēja nosaukums *fly2.lv*, apgaismojuma preču veikala nosaukums *i-Light.lv*, spēļu veikala nosaukums *G 4 U (Games for You)*.

Kā secinājusi S. Pošeiko: „Lai arī uzņēmumu un iestāžu nosaukuma zīmes ir lingvistiskās ainavas vienības, kurās ir konstatēta vislielākā valodu

daudzveidība, procentuāli biežāks ir valsts valodas lietojums, atainojot tās nozīmi publiskajā telpā. Nākamā biežāk lietotā valoda ir angļu valoda, kuras lietojums tiek pamatots ar starptautiskās komunikācijas nepieciešamību, bieži izmantota arī krievu valoda – sociopragmatiskiem mērķiem.” (Pošeiko 2015, 216)

Šādu citu valodu lietojumu ergonīmu izveidē var novērot arī Rīgas uzņēmumu izkārtnēs. Starp ergonīmiem vērojami nosaukumi ar „ārzemnieciskuma efekta” izveides elementiem, piemēram, kafejnīca bulanžērija *Madam Brioš*. Latīņu, itāļu, franču, spāņu valoda nosaukumos tiek izmantota pseidoārzemnieciskumam, smalkumam un labskanībai, piemēram, vinotēka *TINCTURE SINCERE*, franču bulanžērija *Bonjour* un vīna telpa *Garrafeira* Miera ielā (*Garrafeira* (portug. val.) – portugāļu augstākās kvalitātes vīns, kas izturēts ne mazāk kā trīs gadus sarkanvīnam un vienu gadu baltvīnam).

Samērā populāra nosaukumu izveidē ir vācu valoda, resp., aizguvumi no vācu valodas. Ģermānismi tiek izmantoti gan zīmolu veidošanā, gan arī kā ergonīmu sastāvdaļa, piemēram, krogā *Omas briljants* jums piedāvās *Omas ēdienkarti* un no zupām, salātiem, otrajiem ēdieniem, burgeriem, desertiem un uzkodām varēsīt izvēlēties, piemēram, *Omas karstmaizītes ar šķiņķi*. Pilsētā ir arī vietas, kur publiskā informācijā vai nosaukumā ietverts vārds *vinnētava*, *beķereja*, piemēram, *Mārtiņa beķereja*, un veikali, kuru nosaukumu veido vārds *bode*: lietotu apavu veikals *Kurpju bode*, dāvanu veikals *Rozes bode*, sporta preču veikals *Sporta bode*.

Metaforiskā izteiksme ir ļoti piemērota reklāmām. To apstiprina fakts, ka metaforas bez jebkādas piepūles ikdienā lieto ikviens cilvēks (Liepa 2010, 151). Kreatīvās metaforas rodas, pamatojoties uz specifisku individuālu pieredzi, un tajās var izmantot arī valodas spēles, papildinot un atdzīvinot tradicionālās (konvencionālās – dabiskā valodā nostiprinājušās) metaforas (Veisbergs 2008, 268). Reklāmās, informatīvi komerciālās zīmēs visbiežāk ir sastopami metaforiskie pārnēsumi: frizētava *Matu laboratorija*, bārs *Aptieka*. Pārnestā nozīmē uztverami arī tēlaini apzīmējumi – epitēti. Metaforu tēlainība var pamatoties uz sajūtu – redzes, taustes, dzirdes, garšas līdzību (kafejnīca *Mellenes ar pienu*, uzraksts skatlogā *Reāli virtuļi, nereāli garšīgi*). Metaforas pamatā var būt objekta ārējā līdzība, daudzums (salons *Tūkstoš grīdu*), lielums un funkciju līdzība. Populāri reklāmās kļuvuši arī retoriskie jautājumi, kas tiek veidoti, neprasot atbildi, jo jautājuma forma ir tikai apstiprinājuma līdzeklis (Liepa 2010, 145). Nosaukumu izveidē var izmantot arī retorisku uzrunu vai retorisku izsaucienu – domu un jūtu izpausmi izsaukuma teikuma vai frāzes veidā, piemēram, *Nāc un ēd!*

Metaforiskais skatījums var atspoguļot politiskās, militārās un ekonomiskās norises. Lietuviešu valodniece Audrone Bitiniene (Bitiniene 2007, 36–40), raksturojot publicistikas valodas metaforas, norādījusi uz metaforām, kuru mērķjoma saistīta ar dabas parādībām, sociālām pārmaiņām un vēsturiskiem notikumiem – karu, revolūciju, kā arī slimībām, dzīvniekiem, tirgu, kriminālu terminoloģiju, teātri (cirku), finansēm. Līdzīgi latviešu valodā vērojami ergonīmi, kas veidoti, pamatojoties uz iepriekš minētajām metaforiskajām kopsakarībām. Uz asociatīvas saiknes ar zemestrīces satricinājumu pamata veidots veikala akcijas nosaukums *Cenu trīce*, savukārt ģeogrāfisks termins izmantots pārnēstā nozīmē žāļūziju firmas nosaukumā *Horizonts*. Ar sociālām pārmaiņām saistīts grāmatu akcijas *Cenu revolūcija* nosaukums „Valtera un Rapas” veikalos, bet ar izmirušiem lieliem dzīvniekiem – veikalu tīkla „Rimi” ilggadēji atkārtotā akcija *Mamutu dienas*, ar teātra, cirka asociācijām un atsauci uz citām izklaides formām latviešu valodā veidoti akciju nosaukumi: Jāņa Rozes apgāda akcija *Cenu karuselī!*, kā arī „Siberika” kosmētikas akcija *Rudens cenu festivāls*.

Reklāmas valodā, ko bieži vien varam vērtēt kā lingvistisku jaunradi, par primāru tiek izvirzīta ietekmēšanas funkcija, kura visveiksmīgāk realizējas neierastos tropos (Liepa 2010, 170). Metafora reklāmā kopā ar citiem valodas izteiksmes līdzekļiem veic dažādas funkcijas, piemēram, psiholoģisko – piesaista adresāta uzmanību: bāra nosaukums Rīgā *Kad Zebras Deg*. Viens no reklāmas paņēmieniem ir pārsteiguma radīšana. Metaforizēts teksts ne tikai piesaista uzmanību, bet arī palīdz rakstīto uztvert uz pārnēsama pamata. A. Bitiniene norāda, ka „metaforas var mainīt adresāta pasaules skatījumu, tādēļ ir labs sociālās apziņas manipulācijas līdzeklis. [...] Metaforas ir lietojamas tajās jomās, kuras sabiedrībai ir aktuālas, labi zināmas un to interesējošas” (Bitiniene 2007, 36). Politisko norišu iespaidā verbālās zīmes veidotāji atsaucas uz neseniem ikdienas, sabiedriskiem vai politiskiem notikumiem. Turklāt veidojas savdabīga politiskās un vēsturiskās realitātes karnevālistiska izpratne (Бахтин 1990, 468), kas notikumus liek vērtēt jau citādi. Latviešu valodā ierasta prakse ir veidot neoficiālus vietvārdus (kalnu, tiltu, ēku nosaukumus), izmantojot politisko līderu, pilsētas mēru uzvārdus vietējos toponīmos, piemēram, nosaukums *Ušakova kepka* dots apglabātu atkritumu uzbēruma vietai, kas veido uzkalnu, kurš tagad tiek izmantots ziemas sportam. Valodas praksē šāds precedents fiksēts jau agrāk – Vanšu tilts Rīgā padomju laikā tika saukts par *Vosa balalaiku*, *Vosa arfu* vai *Vosa ģitāru*, neoficiālajam nosaukumam izmantojot toreizējā Padomju Latvijas Komunistiskās partijas vadītāja Augusta Vosa uzvārdu.

Metaforām, kuras rada ekspresīvas, hiperbolizētas, frazeoloģiskas, okazionālas mākslinieciskās asociācijas, kopīgs ir tas, ka starp dažādiem jēdzieniem veidojas semantiska saikne. Stilistiski tas ir kaut kas negaidīts, jo savienots šķietami nesavienojamais. Izmantojot tropu valodu, veiksmīga pārnesuma pamatā rodas pārsteiguma efekts, netradicionāls skatījums (sal. Желтухина 2003, 10). Nereti vērojama metaforas autora balansēšana starp standartu un substandartu. Verbālā zīme, noteikta stila metafora var demonstrēt piederību noteiktai sociālai grupai. „Metaforu izmanto arī tam, lai izteiktu vērtējumu no sajūsmas līdz šokam (iesaistot pazemināta stila vārdus, pat vulgārismus, tiši lietojot aizskarošus apzīmējumus).” (Химик 2000, 129) Piemēram, uzmanību piesaistošs, bet ar neizprotamu vēstījumu daļai sabiedrības, pat šokējošs un aizskarošs publiskajā telpā ir uz projekta „Ghetto Games” mikroautobusa sāniem uzlīmētais sauklis *GALVENAIS IR NEMĪZT*. Šo saukli ar nozīmi ‘galvenais ir nebaidīties, uzdrošināties’ lieto jaunieši, kuri saistīti ar motosportu, basketbolu u. c. sporta veidiem.

Verbālās zīmes autori pilsētvidē izmanto dažādus vārddarināšanas paņēmienus. Piemēram, Jāņa Rozes grāmatnīcu reklāmas akcijai jaundarinātais salikteņatvasinājums *skolsompildis*, kas tika lietots uzņēmuma reklāmas afišās pie veikala ieejas, tika iekļauts arī latviešu valodas gramatiskajā paradigmā, – Jāņa Rozes grāmatnīcu klientu kartes īpašnieki telefoniski saņēma reklāmas akcijas izziņu, kurā lietota vārda ģenitīva forma *skolsompilža*. Tomēr šādi jaundarinājumi ir īslaicīgi izteiksmes līdzekļi, kas saprotami tikai kontekstā (Jāņa Rozes grāmatnīcu reklāmas akcija notika 2017. gada augustā, tātad mēnesi pirms 1. septembra – mācību laika sākuma). Kā norāda valodniece Dite Liepa: „Jaundarinājumu lietderīguma un funkcionāli semantiskās kvalitātes izvērtēšanai laika pārbaude nav vajadzīga. Svarīgi ir tas, vai darinājums nodrošina autora komunikatīvā mērķa sasniegšanu, vai tiek radīts prognozētais tēls, atklātas izjūtas, attieksme utt., kā arī vērtēts, vai tas attiecīgi iespaido adresātu.” (Liepa 2010, 98) Jaundarinājumi kļūst par reklāmas saukļa/teksta pamatkomponentu, ko nereti sekmē grafiskais izcēlums.

Teorētiskajā literatūrā un praktisko ieteikumu izdevumos tiek diskutēts par funkcionāli veiksmīga ergonīma formālās izveides un satura kritērijiem. Būtisks ir ergonīmu semiotiskais aspekts, mūsdienu ergonīmu pamatā ir dažādu valodas funkcionālo stilu leksika, kalki un valodas spēles. Ergonīmam kā būtiskam mārketinga līdzeklim jābūt saprotamam, uzmanību piesaistošam, uzņēmuma darbības specifiku, piedāvājuma klāstu un kvalitāti atainojošam un īpašu atmosfēru radošam, adresātam ir jāspēj nosaukumu atšifrēt, saskatīt paralēles starp uzņēmuma nosaukumu un tā darbības specifiku. Nosaukumam jābūt ērti lietojamam, īsam, unikālam, nedzirdētam un labskanīgam, ar īpašu

stāstu vai pozitīvu ideju apveltītam, viegli izlasāmam, tādām, ko var atcerēties. Ergonīmi un citas verbālās zīmes ir neatņemama kultūrvides sastāvdaļa. Pilsētvidē sastopamie ergonīmi kopumā atbilst ergonīma formālās izveides kritērijiem, tomēr ne vienmēr ir pietiekami skaidri atšifrējama saspēle ar vidi, kurā ergonīms tiek lietots, un nereti nosaukuma semantiskā saistība ar uzņēmuma specifiku ir atšifrējama, tikai izmantojot papildu fona informāciju vai kontekstu. Ne vienmēr ergonīmi ir semantiski ietilpīgi, veiksmīgi darināti. To izveidi ietekmē arī apkārtējo valodas lietotāju lingvistiskā gaume un valodas (ne tikai latviešu valodas) lietojuma paradumi.

1. Bitinienē 2007 – Bitinienē, Audrone. *Publicistinis stilius*. Vilnius : Vilniaus Pedagoginis universitetas, 2007.
2. Bušs 2013 – Bušs, Ojārs. Īpašvārdi ekonomikā: dažas izpētes iespējas pasaulē un Latvijā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. Rakstu krājums, 17 (1). Liepāja : LiePA, 2013, 50.–55. lpp.
3. Bušs 2014 – Bušs, Ojārs. Netriviālie veikalų un izklaides vietu nosaukumi. *Onomastikas pētījumi*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2014, 353.–361. lpp.
4. Landry, Bourhis 1997 – Landry, Rodrigue, Bourhis, Richard. Y. Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality: An Empirical Study. *Journal of Language and Social Psychology*, 16(1), 1997, pp. 23–49.
5. Liepa 2010 – Liepa, Dite. *Latvijas preses valoda valstiskās neatkarības atjaunošanas procesā: sociolingvistiskais aspekts*. Promocijas darbs filoloģijas doktora grāda iegūšanai valodniecības zinātņu nozarē vispārīgās valodniecības apakšnozarē. Rīga, 2010.
6. Pošeiko 2015 – Pošeiko, Solvita. *Valodas un to funkcionalitāte pilsētu publiskajā telpā: Baltijas valstu lingvistiskā ainava*. Promocijas darbs filoloģijas doktora grāda iegūšanai valodniecības zinātņu nozares vispārīgās valodniecības apakšnozarē. Rīga, 2015.
7. Veisbergs 2008 – Veisbergs, Andrejs. Pagātnes un šodienas latviešu politiskā metafora. *Letonikas otrais kongress. Valodniecības raksti*. 2. Rīga : LZA, 2008, 266.–279. lpp.
8. VPSV – *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Sast. autoru kolektīvs V. Skujiņas vadībā. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, Valsts valodas aģentūra, 2007.
9. Бутакова 2013 – Бутакова, Екатерина, С. Лингвистическая креативность в Томской эргонимии. *Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin)*. 2013, №3 (131), с. 146–152.
10. Желтухина 2003 – Желтухина, Марина. *Тропология суггестивности масс-медиа дискурса: о проблеме речевого воздействия тропов в языке СМИ*. Москва–Волоград : ВФ МУПК, 2003.
11. Химик 2000 – Химик, Василий. *Поэтика низкого, или просторечие как культурный феномен*. Санкт-Петербург : Филологический фак. Санкт-Петербургского ГУ, 2000.

Bārbala Simsons

Biedējošs teksts: dažādi latviešu šausmu stāstu uzbūves un valodas aspekti

Šausmu žanrs, tāpat kā vairāki citi fantastiskās literatūras atzari – piemēram, fantāzija un zinātniskā fantastika –, latviešu literatūrā līdz šim ir pārstāvēts fragmentāri, jo vairākus gadu desmitus šim žanram bija gandrīz pilnībā liegtas iespējas attīstīties un izveidoties par pilntiesīgu literārā procesa sastāvdaļu. Tā kā padomju režīma laikā šausmu un fantāzijas žanri tika uzskatīti par ētiski un estētiski nepilnvērtīgiem, to likumsakarīgā attīstība, kas pirmskara gados radīja cerību, ka latviešu literatūrā radīsies tādas pašas literārās tradīcijas, kādas šai laikposmā veidojās Rietumvalstīs, tika mākslīgi apturēta. Tomēr šausmu žanra elementi, īpaši īsā stāsta formā, laiku pa laikam ir parādījušies vairāku latviešu rakstnieku daiļradē; interesanti, ka šo autoru darbos lielākā daļa nebija veltīta nedz šausmu, nedz vispār fantastiskās literatūras žanriem, tātad var teikt, ka stāsti ar šausmu žanra iezīmēm vairākiem latviešu literātiem bijis sava veida „sānsolis” no reālisma tradīcijas.

Tomēr jāatzīst, ka šie sānsoli bieži ir bijuši literāri veiksmīgi, un kā apliecinājums tam ir 2016. gadā publicētā pirmā šādas ievirzes stāstu antoloģija „Latviešu šausmu stāsti”, kurā ievietoti darbi veido pamatmateriālu, kas tiks analizēts šajā rakstā. Krājumā ievietoti divdesmit stāsti, kas tapuši vairāk nekā simt gadu ilgā laikposmā un tādējādi reprezentē latviešu šausmu stāsta attīstības virzienus. Kā norādīts antoloģijas priekšvārdā (Simsons 2016, 13), stāsti atlasīti, vadoties pēc principa: lai lasītājam būtu iespēja skatīt pēc iespējas daudzveidīgāku autoru iztēles lidojumu, plašāku sižetisko un tēlu spektru, kuru rakstnieki izmantojuši, vienlaikus neatkāpjoties no šausmu žanra pamatprincipiem – stāstā radīt atpazīstamu vidi, kas ļautu lasītājam ar to identificēties, kā arī ticamus tēlus, kas rezonētu ar lasītāja zemapziņu, un tekstā kāpināt sižetisko spriedzi, lai lasītājā raisītu bailu, šausmu vai neomulīguma efektu. Izlasē pārstāvēti tik atšķirīgi latviešu prozas autori kā Augusts Saulietis, Aleksandrs Grīns, Vizma Belševica, Vladimirs Kaijaks, Guntis Berelis un Ieva Melgalve; tieši autoru pārstāvēto paudžu un izmantoto literāro paņēmieni daudzveidība ļauj izprast plašo motīvu, tēlu un ainavu galeriju, kurā dažādu laikmetu latviešu rakstnieki saskatījuši iracionālo, biedējošo un fantastisko.

Šī raksta mērķis ir raksturot valodas materiālu, kuru latviešu rakstnieki izmantojuši šausmu stāstos, lai radītu lasītājā šim žanram būtiskās spriedzes vai bailu izjūtas. Apskatāmais valodas materiāls iedalīts konkrētos

semantiskajos laukos – proti, atsevišķi apskatot valodas līdzekļu kopumu, ko vieno kāds vispārīgs elements –, vienlaikus demonstrējot, kā šie lauki vienā tekstā bieži savstarpēji saskaras un pārklājas. Īpaši akcentēta konkrētu leksisko valodas līdzekļu – noteiktu, īpaši emocionāli iekrāsotu vārdu un vārdu savienojumu – izvēle un izmantojums, pamatojot šo izvēli ar autora mērķi: radīt lasītājā konkrētu emociju gammu. Tas ir īpaši būtiski šausmu žanram, jo tā specifika paredz, ka tieši emocionālajam efektam šajos tekstos ir ārkārtīgi svarīga nozīme. Jau pats žanra apzīmējums norāda uz to, ka bez šī efekta šausmu literatūra nepastāv. Kā savā slavenajā esejā „Pārdabiskās šausmas literatūrā” („Supernatural Horror in Literature”) norāda rakstnieks Hovards F. Lavkrafts (*Howard Philip Lovecraft*), šausmu literatūrā „vissvarīgākais ir atmosfēra, jo galvenais autentiskuma kritērijs nav sižeta pavērsieni, bet gan noteiktu izjūtu radīšana. [...] Tāpēc baisie stāsti nav jāvērtē pēc autora ieceres vai sižeta mehānikas virzības, bet pēc emocionālā līmeņa, kas sasniegts to visneikdienišķākajā brīdī. Ja tiek raisītas pienācīgās izjūtas, tad šāda „virsošne” pati par sevi jāatzīst par īstu baiļu literatūru neatkarīgi no tā, cik prozaiski vēlāk izplēn tās atrisinājums. Vienīgais īsteno šausmu pārbaudes kritērijs ir vienkāršs – vai lasītājam rodas baiļu sajūta līdz sirds dziļumiem un apjausma par saskari ar nezināmām pasaulēm un spēkiem. [...] Un, protams, jo pilnīgāk stāstā panākta šī atmosfēra, jo vērtīgāks ir mākslas darbs” (Lovecraft).

No visiem fantastiskās literatūras žanriem šausmu literatūra visvairāk cenšas panākt lasītāja maksimālu iegušanu tekstā. Šī iemesla dēļ autoru lietotajai valodai ir jābūt emocionāli uzlādētai un valodas līdzekļiem – izvēlētiem tā, lai lasītājs visā darbā tiktu virzīts uz konkrēto emociju izjušanu. Jāatzīmē arī, ka tieši īsā stāsta forma ir ļoti būtisks žanra paveids, jo koncentrētā forma ļauj autoram radīt vēlamo emocionālo efektu bez „pārrāvumiem”, proti, rakstniekam ir jāpanāk, lai lasītājs stāstu izlasa vienā paņēmienā (kas diez vai būtu iespējams, lasot romānu), šī iemesla dēļ teksts atbilstoši jāstrukturē un „jākodē” – galvenokārt izmantojot valodas līdzekļus. Šausmu literatūras leksika tradicionāli ir vienkārša, neizsmalcināta, tuva ikdienas valodas stilam – kas ir būtisks faktors, lai lasītājs spētu vēstījumā iejusties, identificēties ar vidi un varoņiem –, bet vēstījuma intonācija atgādina reālisma detalizēto, dokumentālo vēstījuma veidu „kamas aci”, kas fiksē reāli iespējamās norises visos sīkumos, protams, izņemot iracionālo faktoru, kas pārkāpj reālisma robežas. Šausmu žanra darbus raksturo emocionāli piesātināts vēstījuma tonis, svarīgi faktori ir pakāpeniska draudu atmosfēras sabiezīnāšana, bieži spriedzes radīšanai autori izmanto atsevišķu teksta elementu ritmiskas atkārtošanos mehānismu, kā arī „kodēšanu, spriedzi, priekšnojautas, draudīgumu, pravietiskas norādes, dramatisko ironiju un darbības kāpinājumu”

(Schlobin 1988). Grāmatas „Šausmas: tematiska literatūras un kino vēsture” autors Derils Džonss (*Daryl Jones*) atzīmē, ka šausmu žanra valodas estētiku veido tādu fiziski sajūtamam nianšu apraksti, kas it kā atkailina cilvēku, padara to jutīgu, neaizsargātu pret apkārt notiekošo, – piemēram, tumsa, aukstums, slapjums, biedējoša mākslīga gaisma, novērošana no malas (Jones 2002). Ļoti spilgts ir kontrasta princips, tekstā pretnostatot tādas jēdzienus kā nāve un dzīvība, agonija un ekstāze.

Populārais amerikāņu šausmu žanra dzīvais klasiķis Stīvens Kings (*Stephen King*) literatūrkritiskajā darbā „Nāves deja” („Danse Macabre”) analītiski izvērtē šausmu žanra specifiku gan no lasītāja, gan rakstnieka skatpunkta un raksturo trīs veidus, kādos autors spēj panākt lasītājā iepriekš minētos emocionālos efektus. Visprimitīvākais veids, kā atzīst Kings, ir tā dēvētais pretīguma (*gross out*) efekts, ko rakstnieks panāk, naturālistiski un spilgti vizuāli attēlojot lasītāja estētiskajai gaumei nepieņemamus un atbaidošus skatus – piemēram, detalizētas vardarbības ainas. Šis paņēmiens bieži neliecina par rakstnieka profesionalitāti, jo ar šādiem aprakstiem attiecīgās emocijas var tikt panāktas arī literāri nekvalitatīvā tekstā: tieši tāpat, kā šādu efektu ar ekvivalentiem līdzekļiem ir viegli panākt vizuālajā mākslā un kinematogrāfijā, kurā populārs šausmu filmu atzars ir tā dēvētais „kapātāju” (*slasher*) paveids – filmas, kurās, kā ar zināmu humoru atzīmē pētnieks, būtiskāka par sižetu un vēstījumu ir „iespējami lielāka cilvēku skaita nogalināšana iespējami nežēlīgākos veidos”. Par šo, pēc Stīvena Kinga domām, daudz pārāks ir otrs viņa raksturotais paņēmiens, ar kura palīdzību autors iedvēš lasītājos šausmas (*horror*) – biedējošais efekts tiek panākts netieši, vairāk ļaujot darboties lasītāja iztēlei, meistarīgi kāpinot spriedzi un liekot lasītājam aizrūtu elpu sekot līdzi notiekošajam. Tāpat kā šausmu filmās spriedzi un bailes rada nepateiktais un teksta pakāpeniski kāpinātā iekšējā trauksme. No šī paņēmiena izriet Stīvena Kinga raksturotais trešais un visaugstāk vērtējamais šausmu rakstnieka paņēmiens, kurš ļauj izraisīt lasītājā bailes (*terror*) – proti, rakstniekam, faktiski neparādot neko acīmredzami šaušalīgu, ir jāspēj uzburt tekstā atmosfēra, kas ierosina lasītāja iztēli tādā mērā, lai tā uzburtu daudz efektīvākas šausmu ainas par jebko, ko rakstnieks pats varētu piedāvāt. Baiļu efekts prasa no rakstnieka lielu meistarību, un šausmu žanra darbi, kuros tas izmantots ar panākumiem, ir literāri visvērtīgākie. Rakstnieks šo efektu dēvē arī par „šķības nots” efektu: „Vispirms teksta melodijā ieskanas viena [šķības nots], tad divas, tad seko jau vesela kakofonija.” (King 2010, 329) Tāpēc prasmīgs žanra autors tekstā lieto noteiktus valodas līdzekļus un strukturē to tā, lai rosinātu lasītājā sākotnēji neskaidru, bet arvien jūtāmāk briešošu apjasmu, ka atveidotajās ainās/norisēs kaut kas nav īsti kārtībā,

bet viņš nespētu precīzi pateikt, kas tieši. Tā ir viena no šausmu žanra iekšējās struktūras raksturīgākajām pazīmēm – sadzīviskā normalitāte tiek groteski lauza, sagraujot lasītāja priekšstatus par cēloņseku atkarības principiem un deformējot zemapziņā stabili iekodētos arhetipus – laiku un telpu: laiks apstājas, telpa pēkšņi kļūst par slazdu, tuvākais – par monsturu. Kā norāda pētnieks Rodžers Šlobins (*Roger Schlobin*), šausmu žanrā „notiek nozīmju aizvietošana. Zīmes netiek atstātas bez nozīmes: tās tiek piepildītas ar jaunām, inversām un biedējošām nozīmēm” (Schlobin 1988).

Kā redzams, šausmu žanra darbos valodas līdzekļiem un teksta struktūrai ir ļoti būtiska loma, lai literārais darbs sasniegtu savu mērķi. Šī iemesla dēļ šausmu literatūras valodnieciskās iezīmes pētījuši arī ārvalstu valodnieki, tiesa gan, visbiežāk nekoncentrējoties tikai uz žanra valodas aspektu, bet pieminot to citu iezīmju kontekstā. Piemēram, valodniece Marija Hosē Feji Giharo (*Maria Jose Feu Guijarro*) šausmu žanru dēvē par sevī noslēgtu semantisku pasauli (Guijarro 1997, 99). Feji Giharo atzīst, ka šausmu žanrs ietver „prototipisku realitātes sistematizāciju” (Guijarro 1997, 100), proti: atšifrējot komplekso tematisko, sintaktisko, morfoloģisko un citu elementu tīklu, kas veido žanra tekstu, ir iespējams rast ieskatu „veidos, kādos mēs kā cilvēki caur vēstījumu sistematizējam savas bailes” (Turpat). Zinātnieki ir pētījuši arī to, kā šausmu žanra konstrukciju iespaido izvēlētais vēstītāja tips (pirmās personas, „kamerats” utt.), kā iespējams grupēt žanra prototipiskos tēlus, un citus jautājumus. Latviešu valodniecībā šausmu žanra aspekti pagaidām nav pētīti.

Lai sniegtu ieskatu latviešu rakstnieku šausmu īsprozā izmantotajā valodas materiālā, rakstā turpmāk analizēti antoloģijā „Latviešu šausmu stāsti” ievietotie darbi, raksturojot veidus, kā latviešu rakstnieki ar šausmu stāstā izmantotās leksikas palīdzību rosina lasītāju izjust iepriekš raksturotās emocijas un kā (ja vispār) šie paņēmieni laika gaitā ir mainījušies.

Izlasē „Latviešu šausmu stāsti” ievietoto stāstu autori – Vladimirs Kaijaks, Guntis Berelis, Viesturs Reimers (Gunta Bereļa pseidonīms), Augusts Saulietis, Aleksandrs Grīns un citi – šausmu efekta radīšanai izmanto leksikas slāņus, kas norāda uz netipisko, neparasto, ārpus pazīstamām shēmām esošo, tostarp – noteiktus semantiskos laukus. Viens no vienkāršākajiem, bet vienlaikus iedarbīgākajiem veidiem, kā „kodēt” lasītāja atbilstošo efektu, ir ietvert tekstā tiešus un netiešus baiļu, šausmu, spriedzes, neizprotamības apzīmējumus, kas sniedz lasītājam informāciju par varoņa izjūtām un attiecīgi spēj radīt baiļu atmosfēru, – izjūtu apzīmējumi piešķir tekstam noteiktu emocionālo ievirzi. Spilgts piemērs šajā ziņā ir krājumā ievietotais hronoloģiski visvecākais stāsts – Augusta Saulieša „Neaizberama aka” (1913). Vēstot par veco saimnieku, kuru mūža nogalē moka atmiņas par jaunībā kaimiņam nodarīto pārestību, atviļot

tam paša noskatīto līgavu un pašu nosūtot uz cietumu, autors lieto šādas frāzes: „Acis dziļajos dobumos zem pieres kaula viņam pazibēja nemierīgi un asi **kā slepenās bailēs**”⁶ (Saulietis 2016, 16); „[...] tādas **neizprotamas baiļu sajūtas** kā vēsums novilnija viņai pakal, aizskardamas muguru un noveldamās līdz papēžiem” (Saulietis 2016, 21); „**Bailes**, kuras, svešiniekam te esot, bija zudušas, griezās atpakaļ un spieda viņam sirdi kā ar dzelzi rokām” (Saulietis 2016, 50) utt. Līdztekus emociju apzīmējumiem autori izmanto arī netiešos – proti, liek lietā plašu valodas līdzekļu klāstu, kas minētās emocijas paspilgtina un nostiprina, piemēram, izmantojot minētajos citātos redzamos bailēm raksturīgo nepatīkamo fizisko sajūtu (aukstuma uzplūdu, sirds sažņaugšanās) aprakstus, kas parasti pavada minētās emocijas un nostiprina lasītājā pārlicību par to, ka varonis patiešām ļoti izbījies. Šādus emociju apzīmējumus izmanto, lai gan ne tik blīvi, arī citi autori. Aleksandra Grīna stāstā „Nameja atgriešanās” (1922) krustnešu laika vēstītājs atstāta to, kā karotāju vidū fiziskā formā ierodas mēra spoks, līdzīgi raksturotas ir gan karotāju subjektīvās izjūtas, tuvojoties nāvīgajai sērgai: „Pamazām visu sirdis sāka pārņemt izsamisēšana un **savādas, neizprotamas bailes** no kaut kā ļauna un draudoša, kas nāca arvien tuvāk” (Grīns 2016b, 56), gan objektīvās norises, kuras ietekmē tā pati baisā atmosfēra: „[...] kā jau **nelaimes** un piemeklēšanas dienās allažīņ mēdz būt, notikās daudzas **briesmīgas** parādības, nostāsti par kurām **stindzināja asinis dzīslās** un kuras redzēt bija **šausmīgāk** par pašu nāvi” (Grīns 2016b, 61).

Stāstos, kas tapuši laikposmā pēc Otrā pasaules kara, tiešu emociju apzīmējumu daudzums strauji samazinās, autori dod priekšroku biedējošu ainavu atveidošanai, neminot emocijas vārdā, lai gan atsevišķos gadījumos, īpaši stāstos, kas ir daļēji dokumentāli, šie apzīmējumi turpina laiku pa laikam parādīties. Piemēram, Ralfa Kokina stāstā „Engures zilā zārka stāsts”, kas, kā apgalvo autors, vēsta par konkrētā laiktelpā iekonturētu neizskaidrojamu atgadījumu: „Jolanta pamodusies, paskatījusies uz loga pusi un **neizsakāmās šausmās pamirusi**: aiz loga kāds stāvējis.” (Kokins 2016, 384) Radniecīgs šiem emociju apzīmējumiem ir semantiskais lauks, kas saistās ar *citādo* – tādi apzīmējumi kā *neparasts*, *nesaprotams*, *savāds* utt. Augusta Saulieša stāsta varoni „**savāds tumšs spēks** spieda [...] atstāt savu slēptuvi un iet uz viņiem – pie akas” (Saulietis 2016, 35), Vladimira Kaijaka stāstā „Visu rožu roze” dēmoniskās, pārdabiski audzēlīgās rozēs „melns stublājs atkal izstāro **savādo gaismu**, kas nāk no auga iekšienes” (Kaijaks 2016, 204), bet dārznieku pārņem „**nemiers, iekšējs satraukums**, kāds rodas, vērojot **neizprotamu parādību**” (Kaijaks 2016a, 213).

⁶ Šeit un turpmāk raksta autore tekstā izcēlumi.

Iepriekš minētajā Ralfa Kokina stāsta citātā pavīd vēl cita semantiskā lauka vienības, kuras šausmu stāstu rakstnieki izmanto noteikta efekta panākšanai: norādes un asociācijas ar nāvi: *pamirt, sastingt, nedzīvs, kā miris, nāvējošs*, kas vienlaikus norāda uz varonim draudošajām nāves briesmām un vai nu sekojošo, vai iespējamo nāves klātbūtni sižetā, kā arī raksturo fizisko sajūtu, kas nereti pavada spēcīgas bailes, – sastingumu, pamirumu, nespēju aktīvi reaģēt. Aleksandrs Grīns stāstā „Nameja atgriešanās” izmanto spilgtus apzīmētājus, kas raisa asociācijas ar nāvi un/vai mirušajiem, lai norādītu uz to, ka tuvojas nāvējoša parādība: „Sejas izskatījās uzpūstas un nedzīvas, un **mironiem līdzīgas** tās padarīja savādā, nespodri sarkanā krēsla, kura plūda iekšā pa logiem un durvīm un ietina mūs visus kā **asiņainā**, strutām un **nāves sviedriem** aptraipītā **likautā**.” (Grīns 2016b, 58) Stāstā „Nelaimes jātnieks” autors raksturo mistiski baidošu jātnieku – mēra nesēju, jau savlaikus dodams norādes, ka tas ne tikai nepieder dzīvo pasaulei, bet arī nesīs iznīcību citiem: „[...] acu uguns gaisīgajā spīdumā melnā jātnieka seja likās ne bālpelēka vairs, bet nu ar zemes pelēkumu, gandrīz melna, it kā pa pusei **satrūdējušam mironim**.” (Grīns 2016c, 100) Vladimira Kaijaka stāstā „Vizija” sievietē naktī piedzīvo baismu parādību: neizprotamas, savādas būtnes šķietami ierodas pēc viņas vīra dzīvības; par briesmām jau laicīgi signalizē epizode, kurā sieviete mēģina sasaukt vīru, kas nakts vidū pazudis no mājām: „Istaba pielīja ar blāvu, **nedzīvu** gaismu, kas gan palielo telpu izrāva no tumsas skavām, ļāva saskatīt pieticīgo iekārtojumu un kaktā čurnošo krāsni, taču neizklīdēja sievietes baiļpilno jutoņu. Viņa sauca un sauca, taču vārdi **nedzīvi** gūlās sniegā. Vārdi bija **miruši**. Tie nespēja panākt un atsaukt atpakaļ **aizgājušo**.” (Kaijaks 2016b, 267) Jau vēlāk šīs priekšnojautas šķiet piepildāmies: „[...] vai tā, ko svešās balsis dūca, nebija **bēru melodija**? Vai tad vīrs bija **miris**? Viņa to cieši uzlūkoja: acis vaļā, un likās, arī viņš skatījās uz sievu, taču skatiens **nekustīgs un stings**.” (Kaijaks 2016b, 273) Savukārt stāsta „Visu rožu roze” varonim dārzniekam praviētiski šķiet, ka vēlākā visu dzīvo tuvākajā apkārtnē iznīcinošā roze „ap sevi rada **nāvējošu joslu**, kurā nekas cits vairs nespēj augt un pastāvēt” (Kaijaks 2016a, 213). Interesantu netiešu norādi uz nāvi izmantojis Augusts Saulietis stāstā „Neaizberama aka”: sastopoties ar jau mirušā kaimiņa rēgu, vecais saimnieks dzird, ka viesis runā „**tumšā un klusā** balsī, kura noskanēja tā savādi, **kā caur plānu dēļu sienu**” (Saulietis 2016, 48). Plānā dēļu siena jeb, citiem vārdiem, zārka vāks, norāda, ka viesis vairs nepieder pie šīs pasaules, taču šo norādi lasītājs pilnībā izprot tikai stāsta beigās. Savukārt Aleksandrs Grīns stāstā „Klusie ciemiņi”, kurā karavīru veļi apciemo savu vēl dzīvo cīnubiedru, jau pirms kulminācijas, t. i., mirušo viesošānās, epizodes dod norādi uz viņpasaules klātesamību, izmantojot noteiktu leksiku ārējās ainavas aprakstā, kurā dominē asociācijas ar nāvi un kapiem: „Ūdens piesūkusies

bija zeme, lipīga drēgnuma, **miklu velēnu smaršas un trūdu elpas** pilns gaiss." (Grīns 2016a, 104) Vēlāk šī paša semantiskā lauka elementi ietverti arī mirušā cīņubiedra veļa aprakstā: „**Auksta** bija šī roka un ar **pielijušas velēnas smagumu.**” (Grīns 2016a, 107)

Žanra teorētiķis V. Dž. Renehans (*W. J. Renehan*) uzsver, ka šausmu žanrā „nāve tiek reprezentēta neskaitāmās formās – kā tumsa, prombūtne, trūdēšanas un sabrukšanas tēli, kas visi veicina drūmas neizbēgamības un bezpalīdzīguma izjūtas” (Renehan 2013, 13). Latviešu rakstnieki savos stāstos iecienījuši nāves tuvumu akcentēt, izmantojot bagātīgu apzīmējumu klāstu, kas uz gaidāmajām šausmām norāda netieši, bieži ar spilgti vizualizējamu asociāciju palīdzību. Viens no populārākajiem semantiskajiem laukiem, ko asociē ar nāvi, ir *tumsas* lauks: iekļaujot tekstā tādus apzīmētājus kā *tumsa, krēsla, satumst, nakts*, autori rada apjausmu par noslēpumaino, drūmo un bīstamo, autors norāda uz vēstītāja atrašanās specifiskā (nakts) laikā (nakts un tumsa vienmēr rada asociācijas ar noslēpumaino un potenciāli bīstamo) un/vai telpā, kas ir vai nu nepazīstama un biedējoša, vai biedējoša tieši ar to, ka ir šķietami pazīstama, bet ierasto harmoniju traucē neparastas detaļas. Piemēram, Augusta Saulieša stāstā „Neaizberama aka” vecā saimnieka sieva jūt neomulīgumu, raugoties „**krēsļajā istabas kaktā**, kur sēdēja viņas vecais vīrs ar noliektu galvu” (Saulietis 2016, 18), bet pats saimnieks jūt raizes, kas kāpj „kā **no tumšas akas**, kuras viņš nevarēja un nevarēja aizbērt” (Saulietis 2016, 27). Aleksandra Grīna stāstā „Nameja atgriešanās” bailu māktos krustnešus šausmina drūmas un vizuāli neparastas dabas parādības: „Diena vairs neatšķīrās no **nakts**; pusdienas laikā pie debesīm bija saredzamas zvaigznes, un vienmēr valdīja **drūma, baigi sarkana krēsla**” (Grīns 2016b, 56–57), un virsaiša Nameja rēgainā ēnā „izstiepa savu **krēšļaino** roku, aizskardama brāļa Valtera pieri, un, briesmīgi iekliegdamies, tas saļima zemē kā zibens ķertis” (Grīns 2016b, 59). Īpaši izteiksmīgi ir lietotie apzīmētāji, kas krēsļai – dabiskai parādībai – piešķir netipisku, proti, sarkanu, krāsu, norādot, ka tā nav vienkārši novakares iestāšanās, bet parādība ar simbolisku un draudīgu nozīmi. Sieviete Vladimira Kaijaka stāstā „Vizija” jau pirms baisās parādības izdzīvo drūmas priekšnojautas: „Viņa pamodās pēkšņi un lūkojās **necaurredzamajā tumsā**, kas **smaga un blīva** piepildīja telpu.” (Kaijaks 2016b, 266) Viestura Reimera stāstā „Spogulis” dēmoniska spoguļa atspulgā var redzēt klāt neesošu cilvēku ēnas: „Vienubrīd, pašķielējis sānis, es redzēju spogulī cīnāmius divas **ēnas.**” (Reimers 2016b, 349) Andra Zeibota stāstā „Kompromisu cilvēks” varonis, jaušot ko nelāgu, iziet no dzīvokļa gaitenī un redz, kā „elektriskā spuldze **satumst**” (Zeibots 2016, 418), bet Dagnijas Zigmontes stāstā „Gausīgais nazis” nelabā tuvošanos sava kalpa Veckušku saimnieka mājām pavada gan dabiskas, bet savā spēkā īpaši stihiskas dabas

parādības: „Debess **satumsa**, kā **naktij** uznākot, un šai **notumsumā** arvien spožāk sāka laistīties zibeņi. Vējš aizšalcās koku zaros, šķīta, ka arī šis vējš būtu **melns**. Gustam klētiņā bija **pavisam tumšs** kļūvis.” (Zigmonte 2016, 304–305) Tumsas un nakts semantikai tuva ir arī melnās krāsas apzīmējuma lietošana, īpaši tas attiecas uz gadījumiem, kad autors kā tumšu/melnu raksturo kaut ko, kas tāds dabiski nav, piemēram, cilvēka seju. Grīna stāstā „Nelaiimes jātnieks” vīrs, kurš tikko pārcēlis upei pāri mēra jātnieku, tumšā istabā atrod savu mirušo sievu, kurai seja „bij **melna**, kā **tikko arta trūdu zeme**; un šūpulī beigts gulēja mazais puisītis, kam vaidziņš bija **zilganmelns**” (Grīns 2016c, 101); stāstā „Klusie ciemiņi” kareivja veļa seja ir „**ar zemes pelēkumu**” (Grīns 2016a, 106).

Semantiskā lauka vienības *tumsa, krēsla, migla, ēna* stāstos bieži atrodas līdzās un savijas ar jēdzieniem *sapnis, murgs, vīzija* (piemēram, pēdējais apzīmējums ir Vladimira Kaijaka stāsta nosaukums): tā ir vide, kurā ir ierobežota varoņa spēja skaidri redzēt, ar to saprotot gan fizisko redzi, gan spēju prātā rast loģisku izskaidrojumu redzētajam; tā ir vide, kurā risinās neizskaidrojama, sava veida alternatīva realitāte, kurā ir iespējams tas, kas nav iespējams pazīstamajā pasaulē. Šeit zināmā mērā rodas paradokss: zūdot ierastajai apziņai, varonis iemanto spēju apzināties citu esamību, prāta jeb iekšējo realitāti; tā vienlaikus ir redzes uzlabošanās un tās zudums. Tēlu bieži vien satrauktās, neskaidrās domas un izjūtas, sastopoties ar neierasto, pārdabisko realitātes līmeni, dod pamatu arī vienam no šausmu žanra teorētiku pieņēmumiem: šis valodas slānis, kas cieši saistās ar vēstītāja vai varoņa iekšējo esību, norāda, ka baismīgie notikumi vismaz daļēji risinās nevis ārēji redzamajā realitātē, bet varoņa vai vēstītāja prātā – dvēselē, atmiņā, domās. Taču, protams, ne visiem šausmu stāstiem šī interpretācija ir pielāgojama.

Tumsas un nakts semantiskajiem laukiem kā briesmu un nāves vēstnešiem radniecīgs arī autoru iecienītais aukstuma semantiskais lauks, kas nereti kombinēts arī ar apzīmētājiem *mikls, drēgns*, tas nav vienkārši aukstums, bet pazemes, kapa, trūdu aukstums – apzīmētāji, kas raisa lasītājā asociācijas ar nāvi, kapiem, satrūdēšanu, kā arī konkrētu gadalaiku – vēlu rudenī, proti, dabas „miršanas” un veļu laiku, utt. Aleksandra Grīna stāsta „Klusie ciemiņi” varonis Atāls, gaidot viesus, „izdzirda vieglu soļu troksni, kas nāca arvien tuvāk, un jūta sejā **zemes miklumu un trūdu elpu**. Un gaiss likās **kļūvis saltāks** nekā vakar un vēl šovakar” (Grīns 2016a, 113), viņš jūt „uz vaiga **miklas dvasas un aukstu pirkstu** pieskārienus savējiem” (Grīns 2016a, 113), bet mēra jātnieka zirgs „jau sprauslodams kāpa uz plosta, uzpūzdams vīram vīrsū savu dvasu, kurai **bija drēgnas miglas saltums**” (Grīns 2016c, 99). Mirdzas Bendrupes stāsta „Helēna” varonis, sastapies ar jaunu sievieti, satver viņas roku un jūt „viņas **ādas vēsumu** – vēsumu, kāds piemīt tikai puķēm un ūdenim” (Bendrupe 2016, 161) – tobrīd

stāstītājs vēl nezina, ka burvīgās Helēnas vairs nav dzīvo vidū. Vladimira Kaijaka stāstā „Visu rožu roze” apokaliptisko scenāriju, kurā pārdabiski audzēlīgais rožu krūms iznīcinās visu apkārtni un teju vai arī savu radītāju, jau savlaicīgi piesaka aukstas ziemas aina: „Viss dzīvais, kas vēl elpoja, sajuta **stindzinošo aukstumu**.” (Kaijaks 2016a, 197) Jāņa Ezeriņa stāsta „Joču pirts” varone Ilze, pamanot pie bērna gultiņas sēdam šķietami ļaunu vēstošu melnu kaķi, kas kļūs par bērna nāves cēloni, „sajūt, ka **saltas adatas** skraida viņai pa rokām un visu miesu” (Ezeriņš 2016, 147). Dagnijas Zigmontes stāsta „Gausīgais nazis” titulārais priekšmets, pārdabiskais nazis, kas allaž griež ganuzēnam Gustam tikai visplānākās maizes šķēles, burtiski nomērdējot nelaimīgo zēnu badā, vienmēr, „kaut pa rokām vien turēts, **pastāvīgi bija auksts**, kā no **sala** ienests” (Zigmonte 2016, 289), savukārt Viestura Reimera stāsta „Spogulis” varonis nopērk apsēsto spoguļi no krāmu tirgotāja, kura „plauksta bija nevis karstumā sasvīdusi, bet negaidīti **auksta un gluma**” (Reimers 2016b, 343), kas, iespējams, ir norāde uz viesi no viņpasauls. Andra Zeibota stāsta „Kompromisu cilvēks” varonis stāsta noslēgumā nokļūst savu pārdabisko kaimiņu (cik noprotams, vampīru vai citu viņpasauls būtņu) varā, sajūtot to „**vēsās marmora ādas** pieskārienu” (Zeibots 2016, 424), viņu apņēma „stindzinošs aukstums” un „**ledus** šķīta sažņaudzam krūtīs”, mājas kurpes kājās ir „**apsarmojušas**” (Zeibots 2016, 428), „**saltas strāvas** caururbj plaušas, nespēju ieelpot, **asinis sasalst** dzīslās” (Zeibots 2016, 429).

Kā redzams, Derila Džonsa uzskaitītie tipiskie šausmu žanra semantiskie lauki, kas akcentē cilvēka neaizsargātību pret iespējami draudīgu ārējo pasauli, ir sastopami arī latviešu šausmu stāstā. Kā pēdējo pētnieks min „novērošanu no malas”: stāsta varoņa sajūtu, ka uz viņu kāds skatās, kaut gan vērotājs nav redzams. Arī šo paņēmieni izmantojuši latviešu rakstnieki. Vladimira Kaijaka stāsta „Visu rožu roze” varonim dārzniekam šķiet, „**ka aiz muguras kāds stāv** – kāds, kas nevēl viņam labu, no kā jābēg, jāvairās, it kā jaunā, neizprotamā roze alktu viņa dzīvības” (Kaijaks 2016a, 217–218), bet vēlāk šķiet, ka „mājā ir vēl **kāds, ko viņš neredz**, bet kas uz viņu raugās **nelabvēlīgām, glūnošām acīm**” (Kaijaks 2016a, 221). Viestura Reimera stāsta „Spogulis” varoni novēro kāda nezināma būtne no spoguļa: „**Manī no aizmugures**, nē, no atspulga aizmugures **raugās** divas izsmējīgas **acis**. Skatienu no lauskas nenovērsdams, es atmuguriski kāpjos atpakaļ; **acis** man **pētīgi seko**. Mana atspulga vairs nav, tomēr **acis turpina sekot**. Es kāpjos aizvien tālāk, lauskā redzams vien spožs saules atspīdums, bet es zinu, ka **acis joprojām blenž manī**.” (Reimers 2016b, 356–357) Sajūta, ka tevi vēro kāds, kuru nevari saskatīt, ir ļoti neomulīga, un arī ar šo apzīmējumu un vārdkopu palīdzību autori rada spriedzi, lai panāktu lasītājā noteiktu emocionālo efektu.

Laikam ejot, vērojamas pārmaiņas arī latviešu autoru izmantotajā šausmu stāsta izteiksmes stilā. Ja hronoloģiski senākajos, laikposmā pirms Pirmā pasaules kara un starpkaru periodā tapušajos, stāstos autori labprāt sagatavoja vidi, ar atbilstošu valodas līdzekļu palīdzību radot lasītājā ļaunas priekšnojautas, tad jaunākajos, 20. gs. otrajā pusē un 21. gs. sākumā rakstītajos, stāstos autori dod priekšroku pēkšņai lasītāja iemešanai notikumu virpulī, turklāt dominē lietišķa izteiksme, kurā vairs nav tikpat kā nekādu iepriekšēju mājienu un netiešu norāžu uz potenciālajām briesmām, – šausminoša šeit ir nevis briestoši draudīga atmosfēra, kāda tā bija senākajos stāstos, bet vēsais, verbāli precīzais lietišķums, ar kādu autori reģistrē visbaismīgākās norises. Šo hronoloģiski jaunāko stāstu raksturīgākā iezīme: šausmas tiek atainotas vairs ne kā kaut kas ārpus veselā saprāta robežām esošs, bet kā ikdienas sastāvdaļa, norma. Šoka efektu lasītājā rada tieši kontrasts starp ikdienišķo, prozaisko, pat triviālo valodu un teksta šausminošo saturu. Šāda pieeja vislabāk vērojama Gunta Bereļa un levas Melgalves stāstos. Gunta Bereļa stāsts „Bērnu impērija” ataino kādas daudzdzīvokļu mājas pagalmā izveidojušos totalitāru mazgadīgu bērnu organizāciju, kas nodarbojas ar „kārtības ieviešanu”, šī mērķa sasniegšanai nevaicoties arī no slepkavībām. Pamanot, ka vēstītājs tos novēro pa logu, bērni organizējas arī viņa slepkavībai: uztrin cirvi un dodas „apciemot” pārlieku ziņkārīgo kaimiņu. Leksika, kādu izmanto autors, ir tieša un konkrēta: „Izslaucījis **asinis no acīm**, es iebēgu priekšnamā, bet tur **ārdurvis jau brīkšķ** un līgojas no **cirvja** bliezieniem.” (Berelis 2016a, 325) Šī paša autora stāstā „Tūristu sezona” no maza zēna redzes viedokļa tikpat lietišķi un pat draudzīgi atainots kādas lauku ģimenes mazais bizness: uzņemt tūristus pansijā, tos nogalināt, nodirāt un tirgoties ar suvenīriem, kas pagatavoti no tūristu ādas. Zēns konkrēti un bez aizspriedumiem apraksta, piemēram, dīrāšanas tehniskos aspektus: „Man liekas, par **tūristu puikas izbāzeni** no ārzemniekiem noteikti varētu dabūt lielu naudu. [...] Tomēr, lai cik stipri [zēna tēvs] pūstu [ādā], **āda neparko negribēja atdalīties no miesas**. Tētuku **nogrieza puikam ikšķi** un mēģināja vēlreiz. Nekā.” (Berelis 2016b, 337) Līdzīgu lietišķo izteiksmi izmanto levas Melgalve stāstā „Intervija ar kanibālu”. Stāsta varonis dodas ceļojumā kopā ar pašnosauktu kanibālu, kurš bārsta šādas atziņas: „Bet nē, **cilvēka gaļa** negaršo pēc vistas,” viņš teica. „Tai ir sava īpaša garša, kas nelīdzinās nekam citam. Es mēdzu arī **notecināt asinis un izdzert**. Tās neveldzē – pārāk saldas un tumīgas –, toties ir ļoti sātīgas, **ar vienu glāzi brokastis pietiek**.” (Melgalve 2016, 405) Tomēr arī pats vēstītājs vēlāk konstatē: „Cilvēka galva esot apmēram tikpat **viegli sacērtama kā melone**. Un arī tikpat **sulīga**.” (Melgalve 2016, 408) (Interesanti, ka stāstā tiši radīts pārpratuma efekts – asociācijas ar nosaukumā minēto vārdu *kanibāls* liek lasītājam nervozi reaģēt uz jebkuru tekstā minēto ēšanas aprakstu,

lai gan tie izrādās visai nevainīgi, – un tieši tāpēc lasītāju šokē teksta noslēgums, kurā notiekošais ir apvērsts pilnīgi pretēji sagaidāmajam: ne jau pašnosauktais kanibāls noslēgumā mēlojas ar ceļabiedra gaļu.)

Atšķirībā no šīs samērā jaunās tendences, vairākumā stāstu autori tomēr samērā reti (izņemot gadījumus, kad tas patiešām nepieciešams) izvēlas izmantot konkrētus vārdus, kas raisa lasītājā nepatīkamas asociācijas, piemēram, *liķis*, *asinis* un tamlīdzīgi, jo acīmredzot nevēlas pārbīvēt stāstus ar šīm detaļām, kas, iespējams, varētu notrulināt lasītāja uztveri un attiecīgi mazināt šausmu efektu. Izņēmums varētu būt Vladimira Kaijaka stāsts „Zirneklis”, kurā ekspresīvi raksturotas vampīriskā monstra Zirneklja darbības, izsūcot asinis vispirms nelielākām radībām un tad iecerot izsūkt sausu kādu jaunu sievieti: „Kopš Zirneklis bija aprijis savus brāļus, izsalkums viņu nekad nebija atstājis; pat tad, kad viņš bija pieēdies līdz acīm, viņš juta, ka būtu vēl **rijis, ēdis un sūcis dzīvības sulas, plosijis ar žokļiem**, lai tikai justu **riklē asiņu garšu**, dzirdētu **lūstošu kaulu krakstoņu**. Viņš iekārē trīcēja, **žokļi sacirtās, indes kārpas piebrieda**, un viņš it kā uzpūtās, kļuva lielāks, tvirtāks un bīstamāks.” (Kaijaks 2016c, 249, 254) Vampīrisma, asins izsūkšanas tematika parādās arī stāstā „Visu rožu roze”. Autors izvēlas noteiktus vārdus, lai radītu asociācijas ar rozi kā ar dzīvu, turklāt plēsīgu būtni: „Ātrums, ar kādu sīkā saknīte bija spējīga **ieurbties dzīvā miesā**, dārznieku izbiedēja. Šī roze, tīģeris un pantera, bija bīstama ne tikai augiem un kokiem. Tā acīmredzot spēja **izsūkt arī dzīvu radību**.” (Kaijaks 2016a, 226) Tomēr hiperbolizēti naturalistiski apraksti kopumā latviešu šausmu stāstam nav raksturīgi: tieši pretēji, šķiet, ka autori drīzāk izvairās saukt vārdā aprakstītās pārdabiskās parādības. Interesanti atzīmēt, ka tādi apzīmējumi kā *spoks*, *vampīrs* un citi apskatāmajos stāstos gandrīz vienmēr lietoti pārnestā nozīmē. Augusta Saulieša stāsta „Neaizberama aka” varoņa saimes ļaudis uzskata, ka „vecaistēvs būšot gan **spokus redzējis** – mānekļus” (Saulietis 2016, 23); Aleksandra Grīna stāstā „Nameja atgriešanās” ļaudis runā, ka „**mēra spoks** staigājot naktis apkārt un žņaudzot vīrus un sievas” (Grīns 2016b, 61). Stāstā „Vecāru Indriķa dzīves stāsts”, „sargi laikam nodomāja, ka **uz rijas augšas spokojas**, jo neviens nenāca raudzīt” (Grīns 2016d, 81), bet Viestura Reimera stāstā „Spogulis” varoņa sieva iesaka: „Labāk aizvāc to **sasodīto spoku** no guļamistabas” (Reimers 2016b, 349), ar to domājot spoguļi. Tai pašā laikā īstais baiļu objekts bieži apzīmēts ar šifrētu nosaukumu: piemēram, vampīriskais monstros Vladimira Kaijaka stāstā saukts par Zirnekli, kaut gan skaidrs, ka ar konkrēto kukaini tam maz kopīga. Vampīri Viestura Reimera stāstā „Kupraino krogs” dēvēti par *kuprainajiem*, norādot uz kaut ko ierastajai uztverei nepareizu, nedabisku, taču tikai pakāpeniski tiek radīta nepārprotama paralēle *kuprainie* – *vampīri*: lasītājs tikai stāsta otrajā pusē sasaista dīvaino dzērienu,

kuru stāstītājam un viņa draugam pasniedz mistiskajā *kupraino krogā*,– tas ir „remdens, glums, drusku saldens, drusku sājš biezs šķidrums” (Reimers 2016a, 369) (nekur netiek minēts vārds *asinis*) – ar stāsta kulminācijas epizodi, kurā kuprainie uzklūp stāstītāja draugam: „[...] saklausīju Keverta sāpju un pārbiļa brēcienu, kam sekoja apmēram tādas skaņas, kādas rodas, ja kāds kaut ko **kāri un ļoti garšīgi strebj**” (Reimers 2016a, 372). Sasaistot abas epizodes, kļūst saprotams, kas īsti ir *kuprainie*.

Tieši šī būtisku detaļu noklusēšana, līdz galam nepateiktais, ar kura palīdzību rakstnieks it kā piespiež lasītāju minēt, kas īsti ir tekstā atainotā šausmu parādība, ir ļoti efektīvs līdzeklis. Nepabeigtais, noklusētais, līdz galam neparādītais rada jau raksturoto baiļu efektu, lasītājam prātā turpinot un paspilgtinot notikumu aprakstu; šim nolūkam kalpo arī autoru diezgan bieži izmantotie paņēmieni, stāstu ļoti strauji nobeidzot vai arī stāsta beigās atstājot nekonkrētas un ļaujot lasītājam savā prātā būvēt sižeta turpmākos attīstības un atrisinājuma scenārijus. Tā Viestura Reimera stāsta „Spogulis” varonis sadauz un cenšas iznīcināt liktenīgo priekšmetu, bet saprot, ka paša istabā starp grīdas dēļiem sabirušas neskaitāmas lielā spoguļa drumstaliņas, kurām piemīt tādas pašas baismas spējas kā lielajam spogulim, un tātad gaidāmi vēl daudzi nepatīkami pārsteigumi. Taču to, kas notiek pēc šīs atskārsmes, autors vairs neparāda. Līdzīgi rīkojas Vladimirs Kaijaks. Viņš stāstu „Visu rožu roze” pēc tam, kad izstāstīts, kā izmisušais dārznieks nodedzina māju un gandrīz pats iet bojā, cīnīdamies ar dēmonisko augu, noslēdz ar šādu rindkopu: „Bet rozes ap nodegušo māju nebija gājušas bojā. Drīz ap krāsmatām kuploja jauna rožu plantācija. Ļaudis no tuvas un tālas apkārtnes brauca šurp, priecājās par brīnišķīgajiem ziediem, izraka stādus un aizveda līdzī uz savām mājām.” (Kaijaks 2016a, 235) Tātad lasītājs var tikai iztēloties, cik daudz līdzīgu šaušalīgu cīņu drīzumā nāksies izcīnīt skaisto ziedu tīkotājiem, taču šis scenārijs tiek atstāts lasītāja iztēlei.

Rezumējot iespējams izdarīt galvenos secinājumus par latviešu šausmu stāsta valodas raksturīgākajām īpatnībām. Latviešu rakstnieki netiecas lasītāju šokēt ar kolorītām, ekspresīvām detaļām, vairāk iecienītas ir netiešas, asociatīvas, bieži – no dabas pasaules ņemtas norādes, kas izraisa noteikta veida priekšnojautas, kā arī noklusējuma efekts, liekot lasītājam pašam iztēloties galveno spriedzes avotu vai stāsta atrisinājumu. Līdz ar to var teikt, ka no Stīvena Kinga raksturotajiem trim valodiskajiem šausmu autora paņēmieniem latviešu rakstnieks biežāk izvēlas otro un trešo. Latviešu autoru iecienīts paņēmieni baiļu un spriedzes efekta radīšanai ir noteikta leksiskā materiāla izvēle: konkrētu, asociatīvi vai emocionāli „uzlādētu” vārdu un vārdkopu lietošana, kuru vidū dominē apzīmējumi, kas, radot sajūtu gleznas,

akcentē vēstītāja vai varoņa atkailinātību un bezpalīdzīgumu nevēlamu, draudīgu apstākļu priekšā. Šim nolūkam kalpo gan semantiskie lauki, kas implicē netiešu briesmu atmosfēru – *tumsa, aukstums, mitrums*, gan lauki, kas briesmas akcentē tieši, – *bailles, šausmas* un *nāve*. Bieži autoru izmantotais leksiskais materiāls ietver emocionāli „uzlādētu” zemtekstu: piemēram, šķietami neitrāli vārdi, kas apzīmē zemi, aukstumu vai mitrumu, noteiktā kontekstā un kombinācijās ar citiem vārdiem rada lasītājā nepārprotamas asociācijas ar kapiem un nāvi, kas savukārt raisa jau pavisam konkrētu emocionālo reakciju. Stāstu temps hronoloģiski senākajos stāstos atbilstoši sava laika literatūras prasībām ir gausāks, pats vēstījums – plašāks un pamatīgāks salīdzinājumā ar pēdējo desmit gadu laikā tapušo stāstu lakoniskumu un dinamiku. Attiecīgi mainās arī izteiksmes stils: senākajos stāstos tas ir emocionāli ekspresīvāks, apraksti un dialogi – izvērstāki, jaunākajos izmantotais stils ir kodolīgs, lietīšķs un precīzs, dialogi strupi, aprauti, vairāk imitējot reālu sarunvalodu, bet kopumā jaunāko stāstu stils ir emocionāli klusinātāks, tajā mazāk tiešu emociju apzīmējumu, biežāk izmantotas netiešas asociācijas.

Kopumā jāteic, ka, izvērtējot simt gadu griezumā notikušās pārmaiņas latviešu šausmu stāstā un īpaši – veidus, kā autori savos stāstos panāk vēlamo emocionālo efektu, labi redzama latviešu literatūras attīstība visai neparastā šķērsgrīzumā, ko varētu dēvēt par baiļu ainavas mainīgo ģeogrāfiju.

1. Bendrupe 2016 – Bendrupe, Mirdza Helēna. *Latviešu šausmu stāsti*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2016, 154.–169. lpp.
2. Berelis 2016a – Berelis, Guntis. Bērnu impērija. *Latviešu šausmu stāsti*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2016, 309.–325. lpp.
3. Berelis 2016b – Berelis, Guntis. Tūristu sezona. *Latviešu šausmu stāsti*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2016, 326.–338. lpp.
4. Guijarro 1997 – Feu Guijarro, Maria Jose. A Functional Lexematic Analysis of a Horror Short Story. *Cuadernos de Investigación Filológica* 23–4, 1997, pp. 99–114.
5. Ezeriņš 2016 – Ezeriņš, Jānis. Joču pirts. *Latviešu šausmu stāsti*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2016, 115.–153. lpp.
6. Grīns 2016a – Grīns, Aleksandrs. Klusie ciemiņi. *Latviešu šausmu stāsti*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2016, 102.–114. lpp.
7. Grīns 2016b – Grīns, Aleksandrs. Nameja atgriešanās. *Latviešu šausmu stāsti*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2016, 53.–67. lpp.
8. Grīns 2016c – Grīns, Aleksandrs. Nelaiimes jātņieks. *Latviešu šausmu stāsti*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2016, 92.–101. lpp.

9. Grīns 2016d – Grīns, Aleksandrs. Vecāru Indriķa dzīves stāsts. *Latviešu šausmu stāsti*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2016, 68.–91. lpp.
10. Jones 2002 – Jones, Darryl. *Horror: Thematic History in Fiction and Film*. London : Arnold/Hodder Headline, 2002.
11. Kaijaks 2016a – Kaijaks, Vladimirs. Visu rožu roze. *Latviešu šausmu stāsti*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2016, 192.–235. lpp.
12. Kaijaks 2016b – Kaijaks, Vladimirs. Vizija. *Latviešu šausmu stāsti*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2016, 266.–274. lpp.
13. Kaijaks 2016c – Kaijaks, Vladimirs. Zirneklis. *Latviešu šausmu stāsti*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2016, 236.–265. lpp.
14. Kokins 2016 – Kokins, Ralfs. Engures kapsētas zilā zārka stāsts. *Latviešu šausmu stāsti*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2016, 375.–402. lpp.
15. King 2010 – King, Stephen. *Danse Macabre*. New York : Gallery Books, 2010.
16. Lovecraft – Lovecraft, Howard Phillip. *Supernatural Horror in Literature* [tiešsaiste] [skatīts 03.07.2017.]. Pieejams: <http://www.hplovecraft.com/writings/texts/essays/shil.aspx>
17. Melgalve 2016 – Melgalve, Ieva. Intervija ar kanibālu. *Latviešu šausmu stāsti*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2016, 403.–408. lpp.
18. Reimers 2016a – Reimers, Viesturs. Kupraino krogs. *Latviešu šausmu stāsti*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2016, 358.–374. lpp.
19. Reimers 2016b – Reimers, Viesturs. Spogulis. *Latviešu šausmu stāsti*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2016, 339.–357. lpp.
20. Renehan 2013 – Renehan, William James. *The Art of Darkness. Meditations on the Effect of Horror Fiction*. New Street Communications, LLC, 2013.
21. Saulietis 2016 – Saulietis, Augusts. Neaizberama aka. *Latviešu šausmu stāsti*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2016, 16.–53. lpp.
22. Simsons 2016 – Simsons, Bārbala. Šausmas latviešu gaumē. *Latviešu šausmu stāsti*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2016, 7.–15. lpp.
23. Schlobin 1988 – Schlobin, Roger C. Children of a Darker God: a Taxonomy of Deep Horror Fiction and Film and Their Mass Popularity. *Journal of the Fantastic in the Arts* 1.1., 1988, pp. 25–50.
24. Zeibots 2016 – Zeibots, Andris. Kompromisu cilvēks. *Latviešu šausmu stāsti*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2016, 416.–429. lpp.
25. Zigmonte 2016 – Zigmonte, Dagnija. Gausīgais nazis. *Latviešu šausmu stāsti*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2016, 275.–308. lpp.

VĀRDS VĀRDNĪCĀ

Baiba Saulīte

Ir trīspadsmītais datums, un es atkal jūku prātā

Ievads

Lai arī raksta nosaukums varbūt šķiet intriģējošs, šī nebūs eseja par valodnieka domām trīspadsmītajā datumā, kas ir tieši dienu pirms „raksta par kaut ko mistisku” iesniegšanas termiņa jau iecienītā rakstu krājuma „Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi” 13. numuram. Te netiks arī uzskaitīts, kuru jomu pārstāvji no skaitļa *trīspadsmīt* baidās visvairāk, bet tiks analizēts, ko par t. s. nelaimīgo skaitli *trīspadsmīt* varam spriest, aplūkojot apmēram trīspadsmīt LU Matemātikas un informātikas institūta Mākslīgā intelekta laboratorijas (MIL) lolotās valodas krātuves. Raksta nosaukumā patiesībā izmantots citāts no Hermaņa Paukša lugas „Sieviete bārā”, un tieši šis teikums, kas, šķiet, iemieso ko patiešām noslēpumainu un maģisku, iekļauts vairākos MIL veidotajos valodas resursos, tāpēc rakstā tiks atkārtots.

Dažādos izdevuma „Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi” krājumos jau ir bijušas publikācijas, kurās popularizēti vai pētījumiem izmantoti MIL veidotie resursi (piemēram, Andronova, Andronovs 2011; Auziņa 2014; Auziņa, Darģis 2017). Šoreiz, izmantojot iespēju meklēt konkrētu leksēmu, īsi raksturotas visas MIL galvenās valodas krātuves – populārākās vārdnīcas, dažādi tekstu korpusi, runas korpusi, kā arī parādītas plašās iespējas, ko tie var sniegt dažādu nozaru speciālistiem. Lai ierobežotu valodas materiāla apjomu, aplūkoti tikai gadījumi, kur „nelaimīgais” skaitlis apzīmēts ar vārdu, nevis ar cipariem.

Šķiet, gandrīz visos MIL izstrādātajos resursos sastopams skaitlis *trīspadsmīt*, bet izvērsti netiks aplūkotas pilnīgi visas valodas krātuves. Tam ir noteikti iemesli. Piemēram, „Latviešu valodas seno tekstu korpusā”, meklējot vārdlietojumu *13*, varam redzēt, ka tas sastopams galvenokārt rindu numerācijā un 16.–18. gadsimta tekstos neparādās īpaša valodas lietotāju attieksme pret šo skaitli. Savukārt t. s. latviešu valodas apguvēju korpusā, kuru Latviešu valodas aģentūras atbalstītā pētījumā „Latviešu valodas prasmes kvalitāte: valsts valodas prasmes pārbaudes kārtotāju rezultāti” veido MIL, šī raksta izstrādes laikā vēl tikai top, un tajā pagaidām nav meklēšanas iespēju.

Trīspadsmīt vārdnīcās

Ja veiktu Latvijas iedzīvotāju aptauju, vispopulārākais MIL izstrādātais resurss būtu skaidrojošā vārdnīca „Tēzaurš”, to pierāda arī vārdnīcas kuplais apmeklētāju loks. „Tēzaurš” ir mašīnlasāma vārdnīca, kas galvenokārt paredzēta citu latviešu valodas rīku integrēšanai un attīstīšanai. Publiski vārdnīca pieejama no 2009. gada (Spektors et al. 2016). Viens no galvenajiem „Tēzaura” mērķiem ir apkopot visus vārdus, kas sastopami latviešu valodas tekstos, tādēļ vārdnīcas izveidē līdz šim izmantoti gandrīz 300 dažādi avoti (pilns avotu saraksts: <http://tezaurs.lv/#/avoti>), bet vārdnīcas primārais avots sākotnēji ir bijis „Latviešu literārās valodas vārdnīca” (LLVV), kuras oriģināls pieejams arī elektroniski (<http://www.tezaurs.lv/llvv/>). Atšķirībā no LLVV, kurā tiek labotas tikai skenētā teksta atpazīšanas dēļ radušās kļūdas, „Tēzaurš” tiek regulāri precizēts un papildināts, piemēram, 2018. gada ziemas versijā pieejami gandrīz 300 000 šķirkļi.

Papildus bagātīgajam vārdu krājumam daļā šķirkļu tiek piedāvātas arī automātiski izveidotas locījumu tabulas, sinonīmi un lietojuma piemēri (sk. 1. attēlu). Jāpiebilst, ka „Tēzaurā” nav ievietoti piemēri no oriģinālajiem avotiem, bet automātiski tiek piedāvāti piemēri no „Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas korpusa” (LVK2013), ja konkrētais vārds korpusā parādās. Diemžēl homoformu dēļ ir iespējams, ka tiks piedāvāti neprecīzi piemēri, bet ar laiku, uzlabojot korpusa marķējumu, neprecizitāšu būs arvien mazāk. Ja vārdnīcas lietotājs vēlas iegūt plašāku ieskatu šķirkļavārda lietojumā, ir iespēja nokļūt korpusa vietnē un aplūkot visus LVK2013 atrastos lietojuma piemērus.

Veidojot šo rakstu, „Tēzaura” datus, kas aprakstīti JSON formātā, tika apskatīti gan šķirkļavārdi, gan arī šķirkļi, kuros kā vārds vai vārda daļa ietverts saliktenis *trīspadsmīt*, piemēram, meklējot savienojumu *trīspadsmīt*, tiek atrasti vārdi *trīspadsmītais* (sk. 1. attēlu), *divtrīspadsmīt*, *trīspadsmīts*.

Atsevišķos šķirkļos var atrast pamata skaitļa vārdu *trīspadsmīt* (šķirkļa avots ir „Latviešu literārās valodas vārdnīca”, LLVV) un kārtas skaitļa vārdu *trīspadsmītais*, kurš dots ar norādi uz pamata skaitļa vārdu (sk. 1. attēlu). Kā redzams 1. attēlā, kārtas skaitļa vārdam automātiski ir ģenerēta locījumu tabula, kas balstīta uz „Tēzaurā” iekļautajām gramatiskajām pazīmēm. Locījumu tabulas tiek piedāvātas arī lielākajai daļai citu „Tēzaurā” iekļauto vārdu. Ja no šāda aspekta aplūkojam pamata skaitļa vārdu *trīspadsmīt*, varētu šķist – locījumu tabulas nav, jo vārds nav lokāms, tomēr pie trešās nozīmes ‘pulksteņa laika moments: viena stunda pēc divpadsmitiem’ gramatikas aprakstā piebilsts – „arī locījumu formas”. Līdzīgi vārdforma traktēta arī LU Latviešu valodas institūta izstrādātajā „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcā” (MLVV), kuras elektronisko versiju uztur MIL. Te nu arī, protams, no formālās analīzes viedokļa, nevis

valodas lietotāja ieskatā, atradies kas pārdabisks: nelokāms vārds locījumā, jo „atsevišķos gadījumos nelokāmie skaitļa vārdi var iegūt arī lokāmas formas” (Smiltneice 2013, 424). LLVV norādīts, ka iespējams tikai datīvs, instrumentālis un lokatīvs, bet MLVV nav minētas konkrētas iespējamās locījumu formas. Tas automātiskās locīšanas sistēmai ļauj pieņemt, ka iespējamās visas locījumu formas daudzskaitlī (mākslīgi ģenerētās formas apzīmētas ar *) – nom. *trīspadsmīt*, ģen. *trīspadsmītu**, dat. *trīspadsmītiem*, akuz. *trīspadsmītus**, lok. *trīspadsmītos*. Lai nenobiedētu „Tēzaura” lietotājus, ‘pulksteņa laika momenta no divpadsmitiem līdz divdesmitiem’ apzīmētājiem nav dota automātiskā locīšanas tabula. Tomēr problēma paliek – pagaidām MIL datorlingvistiem nav izdevies atrast labāko risinājumu, lai morfoloģiskās marķēšanas vajadzībām (sk. nodaļu „Tekstu korpusi”) aprakstītu, piemēram, vārdformas *trīspadsmītos* pamatformu un morfoloģiskās pazīmes.

trīspadsmītais skait.; s. -ā.

1. Kārtas skait. → trīspadsmīt (13.).

AVOTI: LLVV

MORFOLOĢIJA: skaitļa vārds, noteiktais —

	Vīriešu dzimte		Sieviešu dzimte	
	Vsk.	Dsk.	Vsk.	Dsk.
Nom.	<i>trīspadsmītais</i>	<i>trīspadsmītie</i>	<i>trīspadsmītā</i>	<i>trīspadsmītās</i>
Ģen.	<i>trīspadsmītā</i>	<i>trīspadsmīto</i>	<i>trīspadsmītās</i>	<i>trīspadsmīto</i>
Dat.	<i>trīspadsmītajam</i>	<i>trīspadsmītajiem</i>	<i>trīspadsmītajai</i>	<i>trīspadsmītajām</i>
Akuz.	<i>trīspadsmīto</i>	<i>trīspadsmītos</i>	<i>trīspadsmīto</i>	<i>trīspadsmītās</i>
Lok.	<i>trīspadsmītajā</i>	<i>trīspadsmītajos</i>	<i>trīspadsmītajā</i>	<i>trīspadsmītajās</i>

Locījumu tabula ir ģenerēta automātiski un var būt kļūdaina.

KORPUSA PIEMI RI: —

«*Ir trīspadsmītais datums, un es atkal jūku prātā.*» (Sieviete bārā — Hermanis Paukšs, *Lugas 2006*)

«*Es taču neteicu, ka tu man būsi simt trīspadsmītais.*» (Sieviete bārā — Hermanis Paukšs, *Lugas 2006*)

1. attēls. Skaidrojošās vārdnīcas „Tēzauris” šķirkļa paraugs

Meklējot pēc nodaļas sākumā minētajiem parametriem, starp „Tēzaura” šķirkļavārdiem var atrast arī, piemēram, izloksnēs pierakstītus vārdus – Vainižu izloksnes *divtrīspadsmīt* ‘divpadsmit vai trīspadsmīt’ un Kalupes izloksnes *trīspadsmīts* ‘trīspadsmītais’.

Skaitlis *trīspadsmīt* var būt paslēpts arī aizgūtu terminu skaidrojumos un frazeoloģismos. Ja pārlūko pašu šķirkļu saturu, var atrast gan mūzikas (*tercdecima* 'intervāls, kas aptver 13 pakāpes (oktāva + seksta)'), gan literatūrzinātnes (*rondele* 'dzejas forma, kurā ir trīspadsmīt vai četrpadsmit rindas trijos pantos un divas atskaņas'), gan reliģijas (*barmicva, barmicvahs* 'ceremonija, kurā ebreju zēni trīspadsmīt gadu vecumā pieņem jūdaisma baušļus un pēc kuras tiek atzīti par pilntiesīgiem kopienas locekļiem') terminus, kuru skaidrojumā minēts skaitļa vārds *trīspadsmīt*. Savukārt frazeoloģismu vidū stabili turas *velna ducis* (fraz. *velna ducis* 'trīspadsmīt (mānītīcīgo uztverē – nelaimīgs skaitlis)'). Tomēr visiespaidīgāk izklausās, ja 'slimīgas bailes no skaitļa trīspadsmīt' nosauc vienā vārdā – *triskaidekafobija*, un arī šo vārdu var atrast „Tēzaurā”.

Trīspadsmīt tekstu korpusos

Valodas izpēte un valodas tehnoloģiju rīku izveide nav iedomājama bez dažādiem valodas korpusiem. MIL ciešā sadarbībā ar citām iestādēm ir izstrādāti vairāki specializēti un vispārīgi korpusi, šeit aprakstīts „Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus” (LVK2013), „Saeimas debašu korpus” (Saeimas korpus), „Mūsdienu latgaliešu tekstu korpus” (MuLa) un „Lietuviešu-latviešu-lietuviešu paralēlo tekstu korpus” (LiLa).

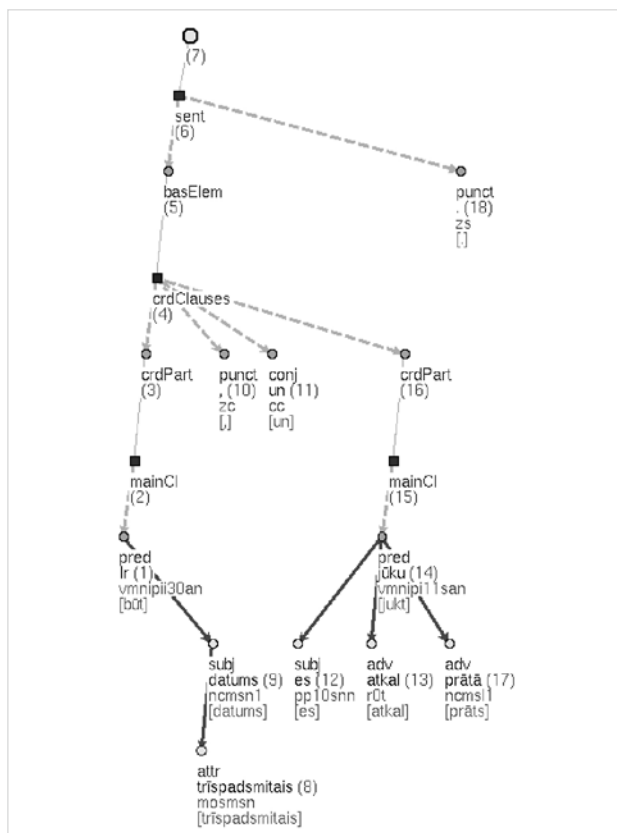
LVK2013 ar Latviešu valodas aģentūras atbalstu tika izstrādāts no 2007. gada līdz 2013. gadam (Levāne-Petrova, 2012). Tas ir apmēram 4,5 miljonus vārdlietojumu liels vispārīgs automātiski morfoloģiski marķēts korpus, tātad katrai tekstvienībai ir pievienota morfoloģiskā informācija, piemēram, vārdformas *trīspadsmītais* pazīmju kopā *mosmsn* katrs burts norāda uz kādu pazīmi: *m* – skaitļa vārds, *o* – kārtas, *s* – vienkāršs, *m* – vīriešu dzimte, *s* – vienskaitlis, *n* – nominatīvs.

LVK2013 versijā skaitļa vārds *trīspadsmīt* galvenokārt lietots vecuma vai skaita nosaukšanai bez „nelaimīgas” papildinformācijas. Tomēr gan publicistikā, gan daiļliteratūrā sastopami arī izteikumi, kas rosina uz domām, ka *trīspadsmīt* nevar būt nekas pozitīvs, piemēram:

Darba meklētāju īpatsvars ir ap 7,5 līdz 8% no darbspējīgiem iedzīvotājiem, tātad apmēram katrs trīspadsmītais (velna ducis!) ir bez darba. (LVK2013)

Kas šodien par traku dienu? Vai tiešām trīspadsmītais datums. Piepeši no mugurpuses viņu sagrāba šausmas. Lēni, pati sev neticot, viņa piegāja pie kalendāra un vilka ar pirkstu datumiem līdz. Trīspadsmītais vēl tikai pēc nedēļas [...]. (LVK2013)

Projektā „Daudzslāņu valodas resursu kopa teksta semantiskai analīzei un sintēzei latviešu valodā” (Nr. 1.1.1.1/16/A/219) tiek veidota jauna „Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusa” versija (LVK2018), kurā būs 10 miljoni vārdlietojumu ar precīzāku automātisko morfoloģisko marķējumu un uz kuru balstīti visi pārējie projektā izstrādājamo valodas resursi, piemēram, „Sintaktiski marķēts latviešu valodas tekstu korpus” (Pretkalniņa et al., 2011; Pretkalnina et al. 2016). Šajā korpusā plānots ievietot 10 000 sintaktiski marķētu teikumu, kuru struktūra attēlota kā atkarību koks, kas papildināts ar dažādām frāžu veida konstrukcijām. Raksta tapšanas brīdī nomarķētajā apjomā var atrast tikai divus piemērus, kur lietots vārds *trīspadsmit*, un tajā šī raksta virsraksta piemērs izskatās šādi:

2. attēls. Teikuma *Ir trīspadsmitais datums, un es atkal jūku prātā* sintaktiskais marķējums

Saeimas korpuss (<http://saeima.korpuss.lv/> vai <http://nosketch.korpuss.lv/>) izstrādāts sadarbībā ar Rīgas Stradiņa universitāti, un tajā ievietotas Saeimas stenogrammas, sākot no 5. Saeimas. Aptuveni 13 miljonu vārdlietojumu lielais korpuss, kurā iespējams meklēt pēc dažādiem parametriem, ļauj skaidrot politiskās runas kopsakarības. Ja aplūkojam skaitļa vārda *trīspadsmit* konotāciju, atrodam, ka, piemēram, Anta Rugāte 5. Saeimas laikā ir priecājusies par savu kārtas numuru: *Man šķiet, es esmu **trīspadsmitā**, man tāds jauks cipars ir iekritis* (Saeimas korpuss). Tomēr vairumā gadījumu šis skaitlis lietots konkrēta daudzuma vai secības nosaukšanai, tāpēc sīkāk Saeimas korpusā šoreiz aplūkoti laikā no 1993. gada līdz 2016. gada beigām biežāk lietotie vārdu savienojumi, kuru atkarīgais komponents ir *trīspadsmit* vai *trīspadsmitais*. Vairākkārt lietoti savienojumi ar vārdiem *priekšlikums*, *daļa*, *nodaļa* u. c. Tomēr šī raksta kontekstā šķita interesanti, ka, piemēram, 2003. gada 4. maija Saeimas svinīgajā sēdē, kas veltīta Latvijas Republikas Satversmes sapulces sasaukšanas 83. gadadienai un Latvijas Republikas Neatkarības atjaunošanas deklarācijas pasludināšanas 13. gadadienai, tā laika Saeimas priekšsēdētāja Ingrīda Ūdre vairākkārt iztīrījusi *trīspadsmit* gadu laika posmu:

*Pirms **trīspadsmit** gadiem 4. maijs daudziem Latvijas iedzīvotājiem dāvāja skaidrākus brīžus viņu mūžā – par to vēsta mūsu laikabiedru piezīmes. [...] Pirms **trīspadsmit** gadiem mēs skaidri zinājām, ka gribam būt brīvi, un arī to, no kā gribam būt brīvi. [...] Atskatoties uz atjaunotās Latvijas **trīspadsmit** neatkarības gadiem iekšpolitikā, nākas secināt, ka visu valsts institūciju darbība kopumā diemžēl nav veicinājusi tā mērķa sasniegšanu, kura dēļ cilvēkiem valsts vispār ir nepieciešama. [...] **Trīspadsmit** gadu laikā valsts celtniecībā ir pieļauta virkne aplamību, arī nelikumības, bet par tām ir jārunā atklāti, negraujot cilvēku uzticību valsts varai. [...] Mēs nevaram gaidīt, ka tauta šodien savus priekšstāvjus mīlēs tā, kā mīlēja pirms **trīspadsmit** gadiem, jo daudziem ir jācinās ne vairs par brīvības idejas īstenošanu, bet gan par izdzīvošanu.* (Saeimas korpuss)

Arī šajā fragmentā skaitļa vārds *trīspadsmit* lietots tiešajā nozīmē, bez konotācijas.

Tālāk minētais skaitļa vārds tiks aplūkots divos sadarbībā ar Rēzeknes Augstskolu un Vītauta Dižā Universitāti izstrādātajos korpusos. Pirmais no tiem ir specializētais MuLa, otrs – paralēlais LiLa.

Redzams, ka arī MuLa vērojamas bažas par *trīspadsmito* datumu: *Treispadsmitais datums – nu nu, ka tik gādns kas nanūteik.* (MuLa) Šajā korpusā, kurā ir miljons vārdlietojumu, vārda daļa *treispads* lietota astoņas reizes un tikai vienu reizi ar bažām par šī skaitļa nevēlamo ietekmi uz cilvēka ikdienu. Tomēr, ja jau valodas piemēri ir apskatīti, var paust kādu citu novērojumu, kas varētu būt interesants latgaliešu rakstības noteikumu izstrādātājiem. Un tā ir

pareizrakstības nekonsekvence. Piemēram, kārtas skaitļa vārda forma MuLa atrasta piecas reizes triju autoru tekstos. Viens no autoriem trīs reizes lietojis formu *treispadsmjtais*, savukārt divi citi autori katrs pa vienai reizei izvēlējušies rakstību *treispadsmītais*. Acīmredzot pareizrakstības nostiprināšanai vajadzētu ilgāku laika posmu un plašāku tekstu korpusu.

Paralēlajā korpusā LiLa, kurš ir vairāk nekā astoņus miljonus vārdlietojumu liels, vārda daļa *trīspadsmīt* atrasta kopumā 102 reizes: 22 reizes latviešu-lietuviešu korpusā, 80 – lietuviešu-latviešu korpusā. Ne tādēļ, ka lietuvieši mazāk baidītos no „nelaimīgā” skaitļa minēšanas, bet acīmredzot tādēļ, ka lietuviešu oriģinālliteratūra korpusā ievietota vairāk nekā latviešu oriģinālliteratūra. Šajā korpusā var gan noskaidrot, kā *trīspadsmīt* ir lietuviešu valodā, gan skatīt, kādā kontekstā tas lietots un, piemēram, vai lietuviešu valodā ir saistīts ar kaut ko nelāgu. Vispārīgi aplūkojot korpusus, šķiet uzkrītoši, cik populārs var būt šī skaitļa vārda lietojums atsevišķu autoru darbos, piemēram, Jurga Ivanauskaitē (*Jurga Ivanauskaitē*) to izmantojusi 50 reizi no visām 80 korpusā kopumā atrastajām vārdformām, savukārt latviešu-lietuviešu korpusā no 22 atrastajām vārdformām Anitas Liepas darbā „Ekshumācija” tas parādās deviņas reizes. Lai gan bieži lietots, arī šajos darbos tas parasti nav saistīts ne ar ko nelāgu. Jurgas Ivanauskaites prozā šim „nelaimīgajam” skaitlim ir drīzāk maģiska konotācija:

Stāvēt kalna pakājē, var redzēt tikai tās spirālisko smaili ar trīspadsmīt vijumiem, kas simbolizē trīspadsmīt garīgos pakāpienus, kuri mūsu aptumšoto ikdienišķo apziņu šķir no apskaidrotā Budas esības.

Ar nepatīkamām asociācijām, balstoties uz LiLa datiem, gan latviešu, gan lietuviešu oriģinālliteratūrā saistās 13. janvāris, piemēram, latviešu – *Ir piektdiena un trīspadsmītais janvāris*, kas jau pēc noklusējuma neko labu nevēsta, un lietuviešu – *Tajā baismīgajā trīspadsmītā janvāra naktī...*

Trīspadsmīt runas korpusos

Runas tehnoloģiju izstrādei un runas pētījumiem MIL ir izveidoti arī divi runas korpusi, kuru apjoms ir 8 stundas 44 minūtes (LaRko) un 100 stundas (RK). Savukārt, lai pētītu bērnu valodas attīstību, izstrādāts „Morfoloģiski marķēts longitudināls bērnu runas korpus” (Bērnu runas korpus; <http://lambda.korpuss.lv>). Korpusā ievietoti 17–44 mēnešus vecu bērnu runas ieraksti, kas tapuši 18 mēnešus ilgā laikā, transkribētās runas apjoms ir apmēram 30 stundu (Auziņa et al. 2017).

Visos runas korpusos audiomateriāli transkribēti t. s. ortogrāfiskajā transkripcijā, kas ir burtiska sacītā atveide rakstos mašīnlasāmā formā, ievērojot latviešu valodas vārdu pareizrakstības principus. Tiek pierakstīts

viss teiktais, arī pārteikšanās, vārdu atkārtojumi, neskaidri izrunāts teksts. Papildus tekstā tiek norādīti arī neverbālie elementi (piemēram, (.h) norāda ieelpu) un pauzes (piemēram, (.) norāda klusuma pauzi), bet netiek izmantotas pieturzīmes. Par ortogrāfisko transkripciju plašāk sk.: http://larko.ailab.lv/index.php/info/ortographical_transcription.

Pārlūkojot abus vispārīgos runas korpusus, starp vairākiem skaitļa vārda *trīspadsmīt* pieminējumiem neitrālā kontekstā atrasts arī fragments, kurš atklāj neviennozīmīgās emocijas, kas saistās ar šo skaitli:

*iedzīvotāji ir dažādās domās vai tieši **trīspadsmītie** datumi ir tie sliktākie liela daļa apgalvo ka skaitlim nav nozīmes (.h) visu izšķir tas (.h) kā pie horizonta sastājušās zvaigznes.* (RK)

Vēl runas korpusa datus varam aplūkot, cik precīzi tiek izrunātas dažādas kārtas skaitļa vārda *trīspadsmītais* formas, jo gadījumos, kad ir vērojamas atkāpes no pareizrunas normām, blakus nepareizajai formai runas korpusā tiek norādīta pareizā. Vairumā gadījumu izruna atbilst pareizrunas normām, tomēr ir sastopama arī, piemēram, šāda izruna:

*tātd divtūkstoš **trīspactā** [trīspadsmītā] *gada vienpacitājā* [vienpadsmitajā] *augustā* ir (.h) (ē) *otrais Blaumaņa dzimtas: (ē) salidojums notiks* (RK); *Stratēģiskās attīstības plānā divtūkstoš destam* [desmitajam] *divtūkstoš **trīspadstam*** [trīspadsmītajam] *gadam* (.h) *līdztekus ekonomikas izaugsmei kā prioritāte noteikta arī sociālā drošība* (LVRK); *pieņemsim **trīspadstā*** [trīspadsmītā] *ziņ- gada ziņojumā* (.h) (RK).*

Līdzīgas atkāpes no pareizrunas normām jau iepriekš aplūkotas rakstu krājumā „Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi” (Auziņa 2014).

Bērnu runas korpusā redzams, ka skaitļa vārds *trīspadsmīt* lietots tikai vecāku runā un, protams, bez nelāgas pieskaņas. Tas parādās, piemēram, skaitot:

viena (1.54) *divas* (2.03) *trīs* (1.69) *četras* (1.78) *piecas* (0.92) *sešas* (0.94) *septiņas* (0.76) *astoņas* (0.71) *deviņas* (0.66) *desmit* (1.15) *vienpadsmit divpadsmit* (0.48) ***trīspadsmīt*** (0.47) <ch>*četrpadsmit piecpadsmit*</ch> (1.07) *sešpadsmit* (.) *septiņpadsmit un* (0.94) *astoņpadsmit* (0.33) *nu re* (2.91).

Tāpat skaitļa vārds *trīspadsmīt* parādās runas situācijas aprakstā: *šodien ir (.) ē **trīspadsmītais** maijs (.h) ir pāri astoņiem jau vakarā mēs vēl (.) un tagad J. ar A. te taisa klučus lielajā istabā (.h) ir izmests konstruktors un es ceru ka viņi atgriezīsies istabā un mēs varēsim turpināt runāt (.)*.

Nobeigums

Kā redzams, par viena un tā paša skaitļa vārda lietojumu dažādos valodas resursos var iegūt ļoti daudzveidīgu informāciju. Tā saistīta gan ar cilvēku attieksmi pret konkrēto skaitli, gan pareizrakstības un pareizrunas normām, gramatiskajām kategorijām un noteiktos korpusos biežāk lietotajiem vārdu savienojumiem. Varētu pat teikt, ka ir izveidojies savdabīgs skaitļa vārda *trīspadsmit* korpus, kurš noteikti ir papildināms, bet kurā nav pārāk daudz liecību par *trīspadsmit* kā maģisku vai nevēlamu skaitli.

Kad „nelaimīgais” skaitlis un „stindzinošie” valodas piemēri tik aukstasinīgi iztirzāti un izanalizēti dažādos kontekstos un ar dažādām pieejām, var uzelpot – latvieši īpaši nesirgst ar triskaidekafobiju. Lai arī cik nelāgs reizēm šķistu šis skaitlis, ir dzīve arī pēc trīspadsmitā datuma. Un, bez šaubām, komentāri par valodu būs arī pēc krājuma „Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi” 13. numura, bet tie jau nākamajā, 14. numurā.

Avoti

Bērnu runas korpus – *Morfoloģiski marķēts longitudināls bērnu runas korpus*. Pieejams: <http://runa.lamba.lv>

LaRko – *Latviešu valodas runas korpus*. Pieejams: <http://larko.aialab.lv>

Latviešu valodas seno tekstu korpus. Pieejams: <http://www.korpuss.lv/senie/>

LiLa – *Lietuviešu-latviešu-lietuviešu paralēlo tekstu korpus*. Pieejams: www.korpuss.lv/lila, <http://tekstynas.vdu.lt/page.xhtml?id=paralleLLILA>

LLVV – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. Pieejams: <http://www.tezaurs.lv/llvv/>

LVK2013 – *Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus*. Pieejams: http://nosketch.korpuss.lv/run.cgi/corp_info?corpname=LVK2013

MLVV – *Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca*. Pieejams: <http://www.tezaurs.lv/mlvv/>

MuLa – *Mūsdienu latgaliešu tekstu korpus*. Pieejams: <http://hipilatlit.ru.lv/bonito/>

RK – *Runas korpus* (nav publiski pieejams).

Saeimas korpus – *Saeimas debašu korpus*. Pieejams: <http://saeima.korpuss.lv/> vai <http://nosketch.korpuss.lv/>

Sintaktiski marķēts latviešu valodas korpus (nav publiski pieejams).

Tēzaurs. Pieejams: <http://tezaurs.lv/>

1. Andronova, Andronovs 2011 – Andronova, Everita, Andronovs, Aleksejs. Latviešu valodas korpuss un tā izmantošana. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. Nr. 6. Atb. red. O. Bušs. Rīga : Latviešu valodas aģentūra, 2011, 41.–57. lpp.
2. Auziņa 2014 – Auziņa, Ilze. Pareizrūnas normas mūsdienu latviešu valodā. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. Nr. 9. Atb. red. A. Kalnača. Rīga : Latviešu valodas aģentūra, 2014, 131.–138. lpp.
3. Auziņa, Darģis 2017 – Auziņa, Ilze, Darģis, Roberts. Burtu un skaņu biežums latviešu valodā. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. Nr. 12. Atb. red. V. Šaudiņa. Rīga : Latviešu valodas aģentūra, 24.–37. lpp.
4. Auziņa et al. 2017 – Auziņa, Ilze, Levāne-Petrova, Kristīne, Saulīte, Baiba. Morfoloģiski marķēta longitūdināla bērnu runas korpusa izmantošana valodas izpētē. *Bērnu valoda Latvijā 21. gadsimtā*, III. Rīga : Zinātne, 92.–102. lpp.
5. Levāne-Petrova, 2012 – Levāne-Petrova, Kristīne. Līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas tekstu korpuss un tā tekstu atlases kritēriji. *Baltistica*. VIII priedas, Vilnius, 2012, 89.–98. lpp.
6. Pretkalniņa et al., 2011 – Pretkalnina, Lauma, Nespore, Gunta, Levane-Petrova, Kristine, Saulite, Baiba. A Prague Markup Language profile for the SemTi-Kamol grammar model. *Proceedings of the 18th Nordic Conference of Computational Linguistics (NODALIDA)*, 2011, pp. 303–306.
7. Pretkalnina et al. 2016 – Pretkalnina, Lauma, Rituma, Laura, Saulite, Baiba. Universal Dependency treebank for Latvian: A pilot. *Human Language Technologies – The Baltic Perspective*, IOS Press, 2016, pp. 136–143.
8. Smiltnece 2013 – Smiltnece, Gunta. Skaitļa vārds. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 413.–427. lpp.
9. Spektors et al. 2017 – Spektors, Andrejs, Auzina, Ilze, Dargis, Roberts, Gruzitis, Normunds, Paikens, Peteris, Pretkalnina, Lauma, Rituma, Laura, Saulite, Baiba. Tezaurs.lv: the largest open lexical database for Latvian. *Proceedings of the 10th International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC)*, 2016, pp. 2568–2571.

Vārds jaunajiem valodniekiem

Agnese Šteinberga

Zinātniskā konsultante – profesore Lidija Leikuma

Trīs lietas – labas lietas? Kādas svešvārdu vārdnīcas trīs izdevumi

Mūsdienu sabiedrībā, droši vien vairāk nekā jebkad agrāk, jūtamies ieinteresēti kvalitatīvu valodas apguves un pilnveides palīgu tapšanā. Svešvārdu vārdnīcas pieder tā sauktajām speciālajām vārdnīcām, tās ir vajadzīgas un populāras gan kā uzziņu līdzeklis, gan kā koncentrēts izglītojošs materiāls. Svešvārdu vārdnīcas izmanto plašs lietotāju loks, un beidzamajos gados to ir iznācis diezgan daudz (par laikposmu 1991–2010 sk. Šmite 2012, 200–201, par agrākām sk. Kļaviņa 1995, 25–26, vēl agrākām – Zemzare 1961, vārdnīcu apskatu autores veido hronoloģisku). Šajā pētījumā, kura pamats tapis studiju kursā „Latviešu leksikogrāfija”, primāri tiek analizēta 2007. gadā iznākusi svešvārdu vārdnīca, un tā ir apgāda „Jumava” 1999. gada izdevuma labots un papildināts trešais izdevums. Darba kvalitatīvākai izstrādei bija jāpievēršas arī iepriekšējiem šās vārdnīcas izdevumiem. „Svešvārdu vārdnīcas” (1999, 2002, 2007) satura analīzes gaitā atklājās ne mazums nesaprotamu un diskusiju vērtu nianšu – tā tad studiju darba atzinumi varētu interesēt ne tikai autores kursabiedrus un mācītājus. Radušās pārdomas un secinājumi šķita iederīgi „Valodas prakses” 13. laidiena kontekstā. Tā kā drukas velniņš (bet vai tikai tas?) savu riņķadanci nav beidzis mest arī trešajā, labotajā un (šķietami) pilnveidotajā, „Svešvārdu vārdnīcas” izdevumā, nosaukums rakstam radās pats no sevis. Vai skaitļa *trīs* maģija, gluži kā latviešu folklorā un mitoloģijā, nebūtu pārvarama arī valodniecībā? Aplūkotās vārdnīcas satura un formas nepilnībās vainot vienu pašu drukas velniņu nebūtu godīgi.

Mazliet no svešvārdu vārdnīcu vēstures

Latviešu valodas svešvārdu vārdnīcu vēsture aizsākas 19. gadsimtā, kaut svešvārdi ietverti arī agrākajos darbos. 1863. gadā tika iespiests neliels „Pēterburgas Avīžu” 1862. gada 26. numura pielikums ar 167 vārdu skaidrojumiem (tuvāk sk. Roze 1961, 273–299). Savukārt pirmā svešvārdu vārdnīca grāmatas formātā izdota pirms 140 gadiem – tā ir Frīdriha Mekona 1878. gadā Liepājā iznākusi „Svešu vārdu grāmata priekš grāmatniekiem un laikrakstu lasītājiem ar

2200 svešiem vārdiem un viņu nozīmēšanu latviskā valodā". Tajā 42 lappusēs iekļauti 2200 svešvārdu, tomēr tiem jau minēta izcelsme (Zemzare 1961, 398). Tādējādi latviešu lasītājs saņēma pirmo svešvārdu vārdnīcu, kurai dažus gadus vēlāk sekoja Jēkaba Dravnieka „Svešu vārdu grāmata: grāmatniekiem un avižu lasītājiem” (Jelgava, 1886) ar vairāk nekā 5000 vārdu. Svešvārdu vārdnīcās iekļauto šķirkļu apjoms un sniegtā papildu informācija turpmākajā darbā, saprotams, augusi vēl vairāk.

Iepriekšējā plaši lietotajā „Svešvārdu vārdnīcā” (1978; tulkojums no krievu val. ar latviešu leksikogrāfu papildinājumiem) bija ap 19 000 citvalodu cilmes vārdu un terminoloģisku savienojumu (SV 1978, 5), savukārt pirmajā 1999. gadā apgādā „Jumava” izdotajā svešvārdu vārdnīcā bija ap 15 000 leksikas vienību. Vārdnīcā ietveramo vienību atlasī bija veikuši kvalificēti filologi – filoloģijas doktori Juris Baldunčiks un Kornēlija Pokrotniece, par vārdu atlasē problemātiku izsakoties vārdnīcas priekšvārdos¹. Šobrīd pēdējās grāmatas formātā izdotās svešvārdu vārdnīcas (SV 2008) apjoms ir ap 25 000 vārdu, un šai izstrādei ir cits autoru kolektīvs (red. Indra Andersone). Savukārt apgāda „Jumava” „Svešvārdu vārdnīcas” pirmizdevumam sekojuši divi citi – 2002. un 2007. gadā. Kā lasāms 1999. gada vārdnīcas priekšvārdos, izdevums aptver vairāk nekā 15 000 citvalodu cilmes vārdu un terminoloģisku vārdkopu un ap 1000 citvalodu vārdu un teicienu, kas citēti oriģinālrakstībā. Šos skaitļus veido šķirkļi kopā ar tajos iekļautajiem apakššķirkļiem. Vārdnīcas atkārtotajos izdevumos leksēmu skaits ticis papildināts par vēl apmēram 1000 vienībām (SV 2007, 5).

Vārdnīcas izveidošanas iemesls bijis apgāda „Jumava” pasūtījums apkopot no iepriekš izdotām vārdnīcām un enciklopēdijām pietiekami plaši lietotus svešvārdus, pēc vajadzības precizēt to etimoloģiju un papildināt ar aktuāliem, iepriekš svešvārdu vārdnīcās neiekļautiem svešvārdiem (Baldunčiks 2012, 153). Šis darbs tika uzticēts valodniekam Jurim Baldunčikam, viņš arī lielākās daļas vārdu skaidrojumu un vārdnīcas ārpuskorpusa daļu autors. Vārdnīcas ātrākai izveidei vēlāk tika piesaistīta Kornēlija Pokrotniece, pēc kāda laika – arī redaktors Aldis Lauzis. Darba pilnveidošanā un uzlabošanā ņemti vērā vārdnīcas recenzenta profesora Pētera Vanaga ieteikumi un kritika. Kā novitāte tiek uzsvērtā vārdnīcai izstrādātā ievaddaļa (Baldunčiks 2012, 154), tomēr šeit gribētos autoram iebilst – lietotājam lieti noderīgi ievada paskaidrojumi sniegti SV 1978, SV 1996, arī nelielajā (ap 5000 vārdu un terminu) SV 2004 u. tml. Tam, ka „**šādi** [izcēlums mans – A. Š.] izstrādātas” (ievaddaļas) citās svešvārdu vārdnīcās nav, tur autoram, protams, taisnība.

¹ Analizējamajā darbā lietots termins *priekšvārds*, tomēr raksta autorei precizāks šķiet šā vārda lietojums daudzskaitlī, ko viņa arī ievēro savā tekstā, vārdnīcas autoru lietojumu negrozot.

Apgāda „Jumava” „Svešvārdu vārdnīcu” (bibliogrāfijas) labirintos

Īsts dancis pa trim sākas jau ar šo vārdnīcu izdošanas gadiem, un kā lai pēc tā vēl netic skaitļi maģijai?! Pēc Latvijas Nacionālās bibliotēkas elektroniskajā katalogā (<http://kopkatalogs.lv>) un J. Baldunčika rakstā sniegtajām ziņām (Baldunčiks 2012, 147), 1999. gada svešvārdu vārdnīcas otrais izdevums klajā laists 2002. gadā, tomēr pašā vārdnīcā pie izdevuma ziņām norādīts tas pats izdošanas gads, kas vārdnīcas pirmajam izdevumam. Trešajā, resp., 2007. gada, vārdnīcā kļūdaini minēts otrā izdevuma klajā nākšanas gads (norādīts, ka tas iznācis 2005. gadā, kas nav tiesa, jo otrais izdevums pie lasītāja nonāca 2002. gadā). Izdevuma ziņās ir šāds ieraksts: „J. Baldunčiks [...] 1999, 2005, 2007”. Patiesībā 2005. gadā „Jumava” „Svešvārdu vārdnīcu” tik tiešām ir arī izdevusi, tikai citu! Kaut šo pašu autoru (J. Baldunčika un K. Pokrotnieces) sastādīta, tā tomēr ir cita, turklāt šaurāka apjoma (ap 10 000 vārdu un terminoloģisku vārdkopu) nekā salīdzināmie trīs izdevumi! Arī ISBN (starptautiskais grāmatu standartnumurs) tai ir cits (sk. A. Šmites sastādīto Latvijā izdoto vārdnīcu bibliogrāfisko sarakstu par laikposmu no 1991. gada līdz 2010. gadam (Šmite 2012, 200–201)). A. Bankava un I. Jansones grāmatā „Valodniecība Latvijā: fakti un biogrāfijas” otrā izdevuma gads gan norādīts pareizi, tomēr trešā minēts kļūdaini – 2006 (Bankavs 2010, 96, 208).

Renāte Matuseviča rakstā par „Latviešu valodas sinonīmu vārdnīcu” pieminējusi divainu izdevniecības „Avots” negadījumu ar ISBN, diviem vārdnīcu izdevumiem norādot vienu un to pašu numuru (Matuseviča 2015, 94). Izrādās, arī apgāds „Jumava” nav spējis izvairīties no šāda vienkāršojuma. Ar vienu un to pašu ISBN izdots gan pirmais, gan otrais vārdnīcas izdevums (sal. Šmite 2012, 200–201), kaut pēc ISBN piešķiršanas prasībām katram no šiem izdevumiem būtu bijis jāpiešķir cits numurs, jo 2002. gada izdevums nav tikai tehniski labots atkārtots izdevums, bet gan darbs, kas ietver būtiskus papildinājumus. Taču arī ar šo pārsteigumi nebeidzas!

Otrais, 2002. gada, izdevums titullapā pieteikts kā papildināts un labots, tomēr tajā vēl nav atrodami autora rakstā (Baldunčiks 2012, 155) minētie labojumu piemēri. Uzrādītās kļūdas labotas tikai trešajā izdevumā. Vēl vairāk – pirmā un otrā izdevuma saturs atšķiras tikai ar pievienotiem papildinājumiem un titullapas ierakstu „Labots un papildināts otrais izdevums”. Nekļūst skaidrs, ko vārdnīcas sagatavotāji (apgāds?, autori?) saprot ar vārdu „labots”. Izdevumi vizuāli neatšķiras, korpuss un ārpuskorpusa daļas ir pilnīgi vienādas – izdevuma ziņas, izmantotās literatūras saraksts, pat satura rādītājs un priekšvārdi. Ne saturā, ne priekšvārdos, ne sadaļā „Vārdnīcas uzbūve” papildinājumu pievienošana –

kaut vai kā atšķirība no pirmizdevuma – netiek pieminēta. Šīs trīs sadaļas ir iespiestas tādas pašas kā pirmajā izdevumā, bez jebkādiem labojumiem. Tomēr papildinājumu pievienošana citā korpusa daļā ar jaunu kārtojumu alfabētā ir būtisks labojums, kas būtu bijis jāmin, vismaz aprakstot vārdnīcas uzbūvi. Otrais izdevums īstenībā ir atkārtots pirmais izdevums ar pievienotām vairākām jaunu šķirkļu lappusēm un ierakstu titullapā. Nav brīnums, ka izdevniecībai šķitis – to var izdot ar to pašu, iepriekšējā izdevuma, ISBN.

Vārdnīcas uzbūve – vai optimāls risinājums?

2007. gada izdevuma sadaļā „Vārdnīcas uzbūve” J. Baldunčiks raksta: „Vārdnīcai ir divas daļas. Pirmajā (galvenajā) daļā ievietoti svešvārdi – aizguvumi [...] un no citvalodu elementiem latviešu valodā veidoti vārdi [...]. Otrajā daļā iekļauti citvalodu vārdi un teicieni, kurus lieto oriģinālrakstībā.” (SV 2007, 8) Šīs abas autora minētās korpusa daļas dažādos izdevumos paliek nemainīgas, jo visi papildinājumi otrajā izdevumā ir iekļauti jaunā korpusa daļā, un to saraksts tiek papildināts arī trešajā izdevumā, tāpēc precīzāk būtu sacīt, ka vārdnīcai ir trīs korpusa daļas, resp., pamatkorpus, citvalodu vārdi un teicieni, kā arī papildinājumi. Tas nozīmē, ka šķirkļi kārtoti alfabētā trīs atsevišķās daļās – viss joprojām atbilstoši trejskaitļa likumam (te atkal gribas pasmaidīt).

Papildinājumu neiekļaušana pamatkorpusā, bet to pievienošana aiz citvalodu teicieniem sadaļā „Vārdnīcas uzbūve” nav komentēta vispār, tāpēc rodas pārpratumi – lietotājam var šķist, ka vārdi, kuri nav atrodami pēc alfabēta paredzamajā vietā pamatkorpusā, nav iekļauti vārdnīcā. Šķiet, ka šāds sakārtojums izvēlēts, lai izdevējiem nerastos grūtības ar papildinājumu iekļaušanu kopējā korpusā (tas prasītu salicēja papildu darbu), nevis lai atvieglotu meklēšanu lietotājiem. Tomēr leksēmu ietveršanas gads vārdnīcā lielākajai daļai tās lietotāju nudien nav svarīgāks par ērtu meklēšanu vienotā alfabētā!

Problēmas var rasties ne tikai ar šķirkļa vārdu, bet arī ar atsevišķu nozīmju neatrašanu vai dubultu, pat trīskāršu meklēšanu. Lietotājam (kurš ir sapratis, ka ar pamatkorpusu svešvārdu piedāvājums vēl nebeidzas) vienmēr ir jāpārlicinās, vai pamatkorpusa daļā neatrastie vārdi nav tomēr iekļauti papildinājumos. Ja šķirklis veiksmīgi atrasts, tad jāpārlicinās, vai tam nav dota vēl kāda nozīme. Līdz ar to daži nepieciešamie šķirkļi jāmeklē pat visās trīs korpusa daļās, it sevišķi, ja to oriģinālrakstība sakrīt ar atveidojumu latviešu valodā. Piemēram, grūtības var rasties ar šādiem šķirkļiem:

pasta [*it.* pasta ‘mīkla’] – mīklai vai biežputrai līdzīgas konsistences masa, ko gatavo no pulverveida vielām, tās sajaucot ar eļļu, taukiem, vasku

vai citu viskozu šķidrumu; viens no zāļu veidiem pēc formas; ir higiēniskās, saimnieciskās, tehniskās u. c. pastas (SV 2007, pamatkorpus);

pasta *it.* – sausi mīklas izstrādājumi dažādos veidos un formās (piemēram, makaroni, spageti) (SV 2007, citvalodu vārdi un teicieni).

Meklējot nozīmes vārdam *pasta*, kurš ar dažādiem skaidrojumiem ir gan pamatkorpusa, gan citvalodu vārdu un teicienu daļā, vārdnīcas lietotājam, neatrodot piemērotu skaidrojumu, nākas ieskatīties arī papildinājumu daļā.

Citkārt kāda vārda nozīme pamatkorpusā nav atrodamā, toties var patrāpīties papildinājumos. Tā, piemēram, noticis ar vārdu *akreditēt* – ‘oficiāli atzīt, ka iestāde, tās struktūrvienība, studiju programma u. tml. ir kompetenta veikt konkrētus uzdevumus’ (SV 2007, 877). Tātad svarīgas būtu bijušas norādes uz papildu šķirkļa vārda nozīmju skaidrojumiem papildinājumu daļā. Tas novērstu veltīgu meklēšanu un maldīšanos pa korpusa daļām vismaz tajos šķirkļa vārdos, kuri sastopami dažādās vārdnīcas daļās. Piemēram:

difūzija [*lat. diffusio* ‘izplūšana’] – vielas daļiņu pārvietošanās virzienā, kur to koncentrācija ir zemāka; vielas daļiņu iespiešanās otrā vielā (SV 2007, pamatkorpus);

difūzija + 2. *fiz.* gaismas izkliede, atstarojoties no nelīdzenas virsmas vai izplatoties caur noteiktiem materiāliem (SV 2007, papildinājumi).

Kā redzam, pamatkorpusa daļā netiek sniegtas nekādas norādes uz iespējamu papildu informāciju par *difūziju* vārdnīcas papildinājumos. Tāpat, piemēram, pamatkorpusa šķirkļos *portāls*¹ un *portāls*² nav norādes uz šķirkļa (homonīma) *portāls*³ esamību papildinājumos u. tml.

Līdzīgs pārpratums rodas, ja skaidrojuma vietā ir norāde uz citu šķirkli, bet nav pierakstīts, kurā korpusa daļā tas meklējams, piemēram, vārdam *pleijers* pievienota norāde „sk. *audiopleijers, videopleijers*”, taču tie iekļauti tikai papildinājumu daļā, par kuru vārdnīcas lietotājs iepriekš nav brīdināts.

Neveiksmīgo risinājumu tālākceļš

Vārdnīcas trešais izdevums ir viena no jaunākajām grāmatas formātā izdotajām latviešu svešvārdu vārdnīcām. Šo vārdnīcu izdevumi (SV 1999, 2002, 2007) tiek plaši lietoti, to saturu izmanto citās, t. sk. elektroniskajās, vārdnīcās, piemēram, *tezaurs.lv*. Kā sekundāri avoti šajā elektroniskajā vārdnīcā izmantoti pirmais un trešais vārdnīcas izdevums, tos apvienojot vienā atsaucē – SV99.

Tomēr ar jebkuras vārdnīcas lietošanu jābūt uzmanīgiem, jo arī atzinīgi vērtējamos darbos mēdz gadīties pa kļūmei. Kaut vārdnīcās pamanītās kļūdas

jaunos izdevumos cenšas labot, ir jāuzsver, ka analizētās „Svešvārdu vārdnīcas” otrajā izdevumā tas netika darīts. Diemžēl pieļautās kļūdas no iespiestiem darbiem vairs nav izņemamas. Piemēram, autora par neveiksmīgi iekļautiem vārdiem uzskatītie *listings* un *dārti* (Baldunčiks 2012, 154) ir pārņemti un ietverti *tezaurs.lv* saturā. Salīdzinājumam:

listings

1. *inf.* Uz papīra iespiesti datora programmas saturs un izvaddati.
 2. *ek.* Vērtspapīru pielaidei biržā nepieciešamās informācijas saraksts.
- AVOTI: SV99 (*tezaurs.lv*)

listings [*ang.* Listing < to list ‘veidot sarakstu’] – *dat.* uz papīra iespiesti datora izvaddati (SV 1999).

Te gan jāpiebilst, ka, salīdzinot ar „Svešvārdu vārdnīcas” skaidrojumu (sal.!), *tezaurs.lv* atsauce nav korekta, jo šāda skaidrojuma nav ne pirmajā, ne trešajā tās izdevumā. (Netiekam vaļā no maģiskā skaitļa *trīs* – atkal runājam par trim vārdnīcām, šoreiz gan velniņš modificējies vairāk...) Kaut spēkā ir daudzinaātais teiciens „no kļūdām mācāmies”, nākamo izdevumu autoriem ne vienmēr pietiek jaudas (vai neienāk prātā) kritiski izsijāt aktuālo no agrāk sagatavotā.

Par daža vārda tālākceļu jeb, precīzāk, neceļu izsakās arī valodnieks J. Baldunčiks (Baldunčiks 2012, 156).

Vārdu atlase

Analizējamās vārdnīcas pirmā izdevuma izstrādē autors par pamatu ņēmis apjomīgākos agrāk izdotos avotus – „Svešvārdu vārdnīcu” (1978), LLVV un LPE, atmetot vārdus, kas neatbilst iecerētās vārdnīcas veidošanas prasībām. Literatūras saraksts trešajā izdevumā, salīdzinot ar iepriekšējiem, nav mainīts vai papildināts. Vārdnīcas veidošanā izmantotas dažādu valodu un nozaru vārdnīcas un enciklopēdijas, kas pārsvarā izdotas no 1971. līdz 1998. gadam, izņemot Latvijas konversācijas vārdnīcu (1927–1940) un krievu valodas vārdnīcu (1950–1965), kas ir vēl vecākas (SV 2007, 929–931). Tas vedina domāt, ka kopš vārdnīcas pirmreizējās izdošanas vārdu krājums ir papildināts, izmantojot tos pašus agrākos avotus, un 2007. gada izdevumā nav iekļauti pēc 1999. gada valodā ienākušie svešvārdi. Trešā izdevuma priekšvārdos vārdnīcas autors J. Baldunčiks gan min, ka vārdnīcas papildinājumos ir atspoguļotas dažādas mūsdienu aktualitātes un iestāšanās Eiropas Savienībā (2004. gadā), tāpēc loģiski būtu gaidīt jaunu avotu iestrādi. Ja pirmā izdevuma priekšvārdus (SV 1999, 5) valodnieks sāk ar paskaidrojumu, ka svešvārdu vārdnīcas papildinājumiem izmantojis savu personīgo vākumu, kā arī Literatūras,

folkloras un mākslas institūta Vēsturiskās leksikoloģijas un leksikogrāfijas grupas veidoto aktuālās leksikas kartotēku, tad, rakstot par šo vārdnīcu ar laika distanci, avotu uzskaitījumā minēta jaunu leksisku vienību ieguves iespēja no elektroniskiem resursiem, rakstu avotiem un mutvārdiem (Baldunčiks 2012, 154). Aplūkojamā 2007. gada izdevuma izmantotās literatūras sarakstā būtu gribējies redzēt kādas konkrētu avotu norādes (kaut vai šaubu novēršanai par materiāla svaigumu).

„Priekšvārdā” autors pamatoti runā par grūtībām vārdu atlasē. Vārdnīcā ir iekļauti biežāk lietotie svešvārdi, raugot ievērot līdzsvaru starp dažādām nozarēm, tāpēc tajā nav atrodami daudzi atsevišķu nozaru termini, piemēram, medicīnas vai ķīmijas jomas svešvārdi, jo to skaits būtu pārāk liels šāda apjoma vārdnīcai (SV 2007, 5). J. Baldunčiks norāda, ka minētās nozares ir pietiekami labi atspoguļotas jau iznākušos izdevumos, savukārt dažu citu jomu, piemēram, psiholoģijas, sporta un dažu mūzikas žanru, terminoloģija viņa veidotajā darbā ir paplašināta salīdzinājumā ar agrāk publicētajām svešvārdu vārdnīcām. Atsevišķās nozarēs uzņemto svešvārdu grupu iekšējās proporcijas apzināti veidotas pēc nozīmības principa, piemēram, mitoloģijā lielāks apjoms ir atvēlēts sengrieķu un romiešu cilmes vārdiem, jo šo tautu mitoloģijai ir bijusi ļoti svarīga loma Eiropas kultūras attīstībā. Autors ņēmis vērā iepriekšējos enciklopēdiskos un vārdnīcu izdevumus, mēģinot savā izstrādē iekļaut līdz šim neskaidrotus un citās vārdnīcās vai enciklopēdijās neiekļautus vārdus (SV 2007, 5–6). Grāmatas formāta vārdnīcās iekļaujamo šķirķļu skaits, saprotams, ir ierobežots, tāpēc vārdu atlasē jāpieņem sastādītāja viedoklis. Vērā ņemams eksperiments ir daudzu nozaru speciālistu veidotā pirmā t. s. pēcatmodas laika svešvārdu vārdnīca (SV 1996). To visai detalizēti skata un kritiski vērtē arī mūsu analizējamo vārdnīcu autors (Baldunčiks 2012, 148–153). Viņa vadībā tapusi izstrāde attiecīgajā speciālo vārdnīcu jomā pēc SV 1996 ir nākamā...

Analizējamajā izdevumā tāpat ir apkopoti svešvārdi. Svešvārds ir „no citas valodas aizgūts un aizguvējvalodas sistēmai gramatiski pielāgots aizguvums, kura citvalodisko cilmi (pēc atsevišķām fonētiskām un/vai morfoloģiskām pazīmēm) uztver aizguvējvalodas lietotāju vairākums” (VPSV 2007, 384). J. Baldunčika svešvārdu vārdnīcā tomēr ir iekļauti vārdi, kas neatbilst šai definīcijai. Uz to norāda arī pats vārdnīcas autors, jo „sabiedrībā nav vienprātības par to, kas ir svešvārds, tos bieži jauc ar internacionālismiem un aizguvumiem (svešvārds ir nepilnīgi asimilēts aizguvums)” (SV 2007, 6). Šeit gan rodas jautājums, ko autors saprot ar formulējumu „nepilnīgi asimilēts”, jo latviešu valodas vārdu krājumā ienākušo svešvārdu lielākā daļa taču ir gan fonētiski pielāgota, gan morfoloģiski pieskaņota noteiktam locīšanas paraugam.

Kaut kas no drukas velniņu draiskā danča parādās vārdnīcas veidotāju ekvilibristiskajā spējā no šķirkļu saraksta izņemtos vārdus aizstāt ar citām leksēmām, tā sakot, neizjaucot maketu (sk. 1. attēlu). Vārdi ne vien tiek izņemti no saraksta, bet radušies „caurumi” tiek graciozi lāpīti ar citiem svešvārdiem, kas alfabētā atrodas turpat tuvumā, resp., ir uzmeklētas tādas leksēmas, kas ietilpināmas vienā slejā ar izņemtajiem šķirkļa vārdiem. Arī skaidrojumu garums tiek pielāgots un veiksmīgi formatēts, lai konkrētās slejas šķirkļi neizjauktu vārdu izvietojumu nākamajās lappusēs. Piemēram, abi autora minētie atmetie vārdi *listings* un *dārti* (Baldunčiks 2012, 154) ir aizstāti ar vārdiem *litifikācija* (sk. 1. attēlu) un *dari*.

litījs	litījs
<p>listerioze [listeriosis; pēc angļu zinātnieka Dž. Listera (1827-1912) vārda] — akūta cilvēka un dzīvnieku infekcijas slimība, kam raksturīgi nervu sistēmas, limfmezglu un iekšējo orgānu bojājumi.</p> <p>listings [ang. listing < to list 'veidot sarakstu'] — dat. uz papīra iespiesti datora izvaddati.</p> <p>litānija [lat. litania < gr. litaneia 'lūgšana'] — 1. rel. īpašas formas lūgšana. 2. *garlaicīgas runas; apnicīgas vaimanas, žēlabas.</p> <p>litera [lat. lit(t)era] — 1. burts. 2. poligr. burtstabiņš, metāla vai cita materiāla stienītis, kura augšgalā atrodas reljefēts burta vai zīmes attēls.</p> <p>literārs [lat. lit(t)erarius] — 1. saistīts ar daiļliteratūru, tai raksturīgs. 2. tāds, kas attiecas uz cilvēkiem, kuri nodarbojas ar daiļliteratūru. 3. saistīts ar īpaši koptu un normētu valodas paveidu, tam raksturīgs.</p> <p>literāts [vācu Literat < lat.] — rakstnieks; arī publicists.</p> <p>literatūra [lat. lit(t)eratura] — 1. viss jebkurā cilvēka darbības nozarē sarakstītais ar sabiedrisku nozīmi (zinātniskā, tehniskā, publicistiskā u. c. literatūra). 2. viens no mākslas veidiem: vārda māksla jeb daiļliteratūra. 3. kādam priekšmetam, jautājumam veltītu iespieddarbu kopums.</p> <p>literatūrkritika [sk. literatūra + kritika] — viena no literatūrzinātnes nozarēm, kas gk. nodarbojas ar sava laika literāro procesu, aktuālo daiļdarbu analīzi un vērtēšanu.</p> <p>litījs [< gr. lithos 'akmens, minerāls'] — ķīmiskais elements, viegls, mīksts sudrabbalts sārmu metāls; izmanto kodoltermiskās reakcijās, metalurģijā; simbols Li (<i>Lithium</i>).</p>	<p>listerioze [listeriosis; pēc angļu zinātnieka Dž. Listera (1827-1912) vārda] — akūta cilvēka un dzīvnieku infekcijas slimība, kam raksturīgi nervu sistēmas, limfmezglu un iekšējo orgānu bojājumi.</p> <p>litānija [lat. litania < gr. litaneia 'lūgšana'] — 1. rel. īpašas formas lūgšana. 2. *garlaicīgas runas; apnicīgas vaimanas, žēlabas.</p> <p>litera [lat. lit(t)era] — 1. burts. 2. poligr. burtstabiņš, metāla vai cita materiāla stienītis, kura augšgalā atrodas reljefēts burta vai zīmes attēls.</p> <p>literārs [lat. lit(t)erarius] — 1. saistīts ar daiļliteratūru, tai raksturīgs. 2. tāds, kas attiecas uz cilvēkiem, kuri nodarbojas ar daiļliteratūru. 3. saistīts ar īpaši koptu un normētu valodas paveidu, tam raksturīgs.</p> <p>literāts [vācu Literat < lat.] — rakstnieks; arī publicists.</p> <p>literatūra [lat. lit(t)eratura] — 1. viss jebkurā cilvēka darbības nozarē sarakstītais ar sabiedrisku nozīmi (zinātniskā, tehniskā, publicistiskā u. c. literatūra). 2. viens no mākslas veidiem: vārda māksla jeb daiļliteratūra. 3. kādam priekšmetam, jautājumam veltītu iespieddarbu kopums.</p> <p>literatūrkritika [sk. literatūra + kritika] — viena no literatūrzinātnes nozarēm, kas gk. nodarbojas ar sava laika literāro procesu, aktuālo daiļdarbu analīzi un vērtēšanu.</p> <p>litifikācija [ang. lithification' < gr. lithos 'akmens' + lat. ..ficatio (ficationis) < facere 'darīt'] — geol. iridenu nogulu pārtapšana cietos iežos.</p> <p>litījs [< gr. lithos 'akmens, minerāls'] — ķīmiskais elements, viegls, mīksts sudrabbalts sārmu metāls; izmanto kodoltermiskās reakcijās, metalurģijā; simbols Li (<i>Lithium</i>).</p>

1. attēls. Pirmā un trešā izdevuma šķirkļu salīdzinājums (SV 1999 un SV 2007, 439)

Acīmredzot starp vārdnīcas sagatavotājiem un izdevējiem bijusi vienošanās par pamatdaļas izkārtojuma saglabāšanu, saturu grozot, – visās daļās, neraugoties uz veiktajām izmaiņām un labojumiem, lappušu numuri nav mainījušies. Jāšaubās, vai vārdnīcas autoriem tik ļoti ir veicies, ka izņemto šķirkļu vietā laimīgā kārtā jaunievietojamie svešvārdi sagādījušies tieši tajā pašā slejā. Turklāt ģeoloģijas termins *litifikācija* ticis ietverts jau nozaru speciālistu sagatavotajā apgāda „Norden” izdotajā „Svešvārdu vārdnīcā” (SV 1996). Tomēr īpašu uzticību lasītājā šāda mehāniska šķirkļu nomainīšana neizsauc, drīzāk vedina domāt par konsekventas nostājas trūkumu.

Nekonsekvenču velniņš

Trešajā izdevumā daudzas kļūdas un nekoncekvences joprojām nav novērstas, turklāt tās ir pieļautas bieži. Visvairāk to ir vārdnīcas mikrosistēmās.

Šķirkļa vārdi galvenokārt norādīti vienskaitli, izņemot daudzskaitliniekus un vārdus, kas apzīmē dažādas cilvēku, augu, vielu u. c. grupas, tomēr ne visur ievērota koncekvence, piemēram, šķirkļos:

alveja – tas pats, kas **aloje** (SV 2007, 47);

alojes [bot. lat. Aloe < gr. Aloē] – alvejas – liliju dzimtas ģints; [...] (SV 2007, 45).

Vārdnīcā šķirklis *aloje*, uz kuru ir norāde, vienskaitļa formā nemaz nav iekļauts. Nav pamata lietot abus šos nosaukumus dažādos skaitļos.

Vārdnīcā ir vairāki šķirkļi, kuru galvā apvienoti divi svešvārdi, bet alfabētiskajā izkārtojumā atrodams tikai pirmais. Tāds šķirklis ir, piemēram, *Skilla* un *Haribda*. Mūsdienu svešvārdu vārdnīcās, ieskaitot analizējamo, atsauce uz vārdu savienojuma otro locekli vairs netiek dota. Tomēr raksta autorei simpātiskāka šķiet SV 1978 prakse, kur skatāms arī šķirklis HARIBDA ar norādi – sk. *Skilla* un *Haribda*.

Vienā šķirklī, atbilstoši pastāvošajai praksei (sal. SV 1978), ir apvienoti viena vārda varianti, kuri alfabētā atrodas tuvu un kurus nebūtu grūti atrast, arī ja tie nebūtu katrs savā šķirklī. Piemēram, vienā šķirklī ir *advents* un *advente*, starp kuriem šai vārdnīcā būtu tikai divi skaidrojami vārdi (*adventisti* un *adventīvs*). Tomēr sastopami arī tādi šķirkļi, kuru galvā tiek uzskaitīti alfabētā tālu viens no otra esoši vārdi, piemēram, *supraports*, *sopraports* (vārdam *sopraports* sava šķirkļa vārdnīcā nav), vai saliktoņu daļas, kā, piemēram, *ko..*, *kom..*, *kon..*, bet šķirkļi ar *kom-* un *kon-* tik drīz vēl neseko. Ja tā, tad būtu derējuši arī šķirkļi, kas sāktos ar *kom..* vai *kon..*, jo paši piedēkļi (ar atsauci uz kopīgo uzskaitījumu) otrreiz vārdnīcā neparādās, kaut šāds paņēmieni izmantots citos gadījumos. Tādi šķirkļi kā *arhe..*, *arhi..* un *arhi..* sk. *arhe..* vārdnīcā atrodami divreiz. Vienas nozīmes šķirkļi ar rakstības

atšķirībā bieži tiek norādīti abi, kaut arī alfabētā atrodas blakus, piemēram, tiek minēti *kidnapers* un *kidnapings* ar norādi, ka tie ir tas pats, kas blakus esošie *kidnepers* un *kidnepings* (sk. 2. attēlu).

kidnapers — tas pats, kas **kidnepers**.

kidnapings — tas pats, kas **kidnepings**.

kidnepers [*ang.* kidnapper] — cilvēku (sākotnēji tikai bērnu) nolaupītājs, kas izspiež izpiršanas maksu.

kidnepings [*ang.* kidnapping] — cilvēku nolaupīšana izspiešanas un šantāžas nolūkā.

2. attēls. Šķirkļu piemēri (SV 2007, 353)

Izmantojot dažādus tehniskos paņēmienus, vienā šķirkli mēdz būt apvienoti vairāki (parasti divi) līdzvērtīgi rakstības vai atvasinājumu varianti. Pirmkārt, abi varianti var būt apvienoti vienā vārdā, ar kvadrātiekvām nodalot atšķirīgo vārda daļu (*klasicis[tisk]s*, *glacigēn[isk]s*). Otrkārt, visi varianti var tikt rakstīti blakus, tos atdalot ar komatu (*ko.*, *kom.*, *kon.*). Šis variants ir veiksmīgāks alfabētā blakus esošiem šķirkļiem, tomēr dažus vārdus vārdnīcā, šādi tos „paslēpjot”, var padarīt par neatrodamiem. Piemēram, lai sameklētu *..fits*, lietotājam ir jāzina, ka tas meklējams pie šķirkļa *fito.*, *..fits*, jo *..fits* sava šķirkļa vārdnīcā nav. Treškārt, aiz šķirkļa vārda ir norādes *sk.*, *arī* un *tas pats, kas*. Autors paskaidro, ka *sk.* lietots pie mazāk izplatītiem vai neieteicamiem variantiem, norādot uz normatīvo vai ieteicamo formu (SV 2007, 6), piemēram, *filozofija* sk. *filosofija*. Protams, te var atsākt neauglīgo diskusiju par to, kurš no abiem svešvārda variantiem ir mazāk izplatīts vai mazāk vēlams, ja respektējam gan atveides precizitāti, gan lietojuma tradīcijas valodā (sal. *fizika* vai tomēr *fisika*?), bet šoreiz runa ir par saīsinājumā ietveramo (ietveršanai paredzēto) saturu. Abu pārējo norāžu (*arī* un *tas pats, kas*) izmantojums nav komentēts. Vietām nav saprotams, kāpēc nav ievērota konsekvence un vienam un tam pašam tiek izmantotas atšķirīgas metodes, piemēram, ir blakus esoši šķirkļi *toksi.*, *tokso.* sk. *toksiko.* un *toksiko.*, bet paralēlajā slejā vēlreiz ievietots *tokso* sk. *toksiko*.

Vārdu etimoloģija

Vārdnīcas veidotāji nopietni pievērsušies vārdu cilmei un, kur vien tas bijis iespējams, centušies izsekot garākam aizguvumu ceļam. Šādi, papildus iepriekšējās svešvārdu vārdnīcās norādītajam, tiek sniegta jauna, izdevuma lietotājam noderīga informācija, kas viņu, saprotams, bagātina. Autors norāda, ka vārdnīcas veidošanā izmantota vēsturiski semantiskā etimoloģizācijas metode, „kuras pamatā ir nostādne, ka vārds cēlies tajā valodā, kurā tas ieguvis konkrēto formu. [...] Dažkārt ir visai sarežģīti noteikt īsto vārda izveides avotu, tomēr tas valodniekiem nedod tiesības ignorēt vārda vēstures nozīmīgāko posmu un apgalvot, ka vārds cēlies tajā valodā, no kuras īstenībā tikai paņemta(s) vārda veidošanai nepieciešamā(s) sastāvdaļa(s)” (SV 2007, 6). Sarežģītas etimoloģijas gadījumā sniegti garāki paskaidrojumi.

Nepretendējot uz vērā ņemamu kompetenci šai komplicētajā valodniecības jomā, jautājumi rodas arī par etimoloģiju. Piemēram, vārds *bazūne* šeit tiek skaidrots kā cēlies no lejasvācu *basūne*, kas savukārt – no senfranču *buisine*. „Latviešu-vācu vārdnīcā” (2007) *bazūne* tulkota kā *Posaune*. Ieskatoties Humanitāro zinātņu fakultātē pieejamajās vācu valodas etimoloģijas vārdnīcās, ceļš līdz mūsdienu vācu valodas vārdam izrādās krietni vien garāks. Tiek piedāvāti vairāki vidusaugšvācu (*Mittelhochdeutsch*) valodas varianti: *busūne*, *pusūne*, *busīne*, *pūsīne* u. c., arī senfranču valodā minot *buisine* un *boisine*, ko savukārt atvedina no latīņu *būcina* ‘gewandenes Horn, Signalhorn’, kam vēl sava vēsture arī latīņu valodā (Kluge 1989, 556). Tad kas kam to sākumu devis un kā visprecīzāk būtu skaidrojama latviešu valodas aizguvuma *bazūne* cilme, ievērojot arī vārda vēsturi? Cik garu vārda ceļu svešvārdu vārdnīcās būtu lietderīgi rādīt un kuru no vairākiem iespējamajiem cilmes variantiem skaidrojumam izvēlēties – vai uz šādiem jautājumiem atbilde maz ir iespējama? Jāpiebilst vēl tikai, ka Mīlenbaha un Endzelīna vārdnīcā vārdu *bazūne* skaidro kā radušos no viduslejasvācu (mnd.) *basune* (ME I 269), tam seko arī citi autori.

Kaut vēlākā apcerējumā autors runā par krievu valodas kā starpniekvalodas lomu ceļā uz svešvārda ienākšanu latviešu valodā (Baldunčiks 2012, 156), ir visai neierasti blakus šķirkļos lasīt vārdu *fantastika* un *fantastisks* atšķirīgu cilmes skaidrojumu:

fantastika [kr. фантастика < gr. phantastikē ‘iztēles māka’];

fantastisks [vācu phantastisch < lat. < gr. phantastikos ‘iztēlē radies’] (SV 2007, 214).

Analizējamajā vārdnīcā (saprotams, arī tās iepriekšējos izdevumos) salikteņu kopējā daļa netiek skaidrota, bet etimoloģijas daļā sniegta norāde ar *sk.* (skatīt) uz šķirkli, kurā etimoloģizējums veikts. Tomēr ir gadījumi, kur šāda metode nav izmantota un kopīgā salikteņa daļa tiek skaidrota katrā šķirklī.

Vārdnīcas korpusa otrajā daļā („Citvalodu vārdi un teicieni, kurus lieto oriģinālrakstībā”) aiz šķirkļa vārda slīprakstā norādīta aizgūšanas valoda. Ja vārda, teiciena vai teiciena daļas izrunas principi atšķiras no latviešu valodas izrunas principiem, tad tā parādīta „kvadrātiekvās vienkāršoti **tikai ar latviešu burtiem** [izcēlums mans – A. Š.]” (SV 2007, 841), atzīmējot nepirmās zilbes uzsvāru, bet angļu un franču vārdiem norādot arī patskaņu garumu. Atkal gan jāteic, ka izdevuma svešvārdu grafiskajā atveidē (drukas) velniņš ir klāt kā saukts: a) plati izrunājama *e* atveidei izvēlēta grafēma *ę*, nevis grafēma *ę*, ar kuru tradicionāli apzīmē plato *e* visi, kam rūp raksta sakārtotība (protams, vēl pastāv iespēja izvēlēties atbilstošu IPA simbolu); b) grafēma *ğ* vārdnīcā ir iespiesta ar akūta zīmi, nevis tradicionālo apgriezto komatiņu; c) vārdnīcai izvēlētais šrifts *ķ, Ķ, ņ* mikstināšanai piedāvā sediju, un tas šeit zem *ķ* un *ņ* izvietojas visai neparasti (sk. 3. attēlu).

ģeosfēras [*sk.* *ģeo.. + sfēra*] — koncentriski Zemes apvalki, slāņi, kas atšķiras pēc fizikālām, ķīmiskām un bioloģiskām īpašībām: atmosfēra, hidrosfēra, litosfēra, mantija, barisfēra.

happy end *ang.* [həpi..] — laimīgas beigas (parasti daiļdarbā, filmā u. tml.).

hat trick *ang.* [hæt trik] — sportā: viena spēlētāja trīs iegūtie vārti vienā spēlē; trīs uzvaras vienā sacensību ciklā.

3. attēls. Šķirkļu piemēri (SV 2007, 856., 262)

Solījums materiālu sniegt, rakstītu „tikai ar latviešu burtiem”, saprotams, šeit netiek izpildīts. Ja 1999. gadā „Jumavas” tehniskajās iespējās korekts teksta grafisks ietērs vēl nebūtu bijis iespējams (kam gan pagrūti ticēt), tad 21. gadsimta izdevumos šādi risinājumi vairs nebūtu pieļaujami.

Papildu norādes

Ļoti nedaudziem vārdiem pievienotas gramatiskās norādes, piemēram, *eiro* (nelokāms), citiem vārdiem, pie kuriem tās būtu ne mazāk derīgas, šādu norāžu nav, piemēram, norāde par skaitli vārdiem *debates*, *tekstilijas* vai par dzimti vārdiem *gorilla*, *akts*.

Vārdnīcā autori iekļāvuši arī vārdus, kas, vismaz literārā valodā, nav vēlami, jo centušies dot visus aktuālākos svešvārdus, lai būtu pieejams to skaidrojums (SV 2007, 6). „Priekšvārdā” gan ir norādīts, ka vārdu iekļaušana vārdnīcā vēl nenozīmē, ka tie ieteicami aktīvai lietošanai, tāpēc par to izvēli autori ir saņēmuši kritiku (Ūdris 2005, 144). Tādējādi atkal ir ļauts uzpeldēt kārtējam valodas zemūdens akmenim – noteiktu leksēmu iekļaušana vārdnīcā vēl nenozīmē, ka tās valodā ir vēlamas, tomēr respektablā izdevumā ietvertus vārdus lietotāji parasti uzskata par valodā pieņemamiem. Tāpēc norādes par ieteicamāku rakstības variantu vai vispārējam lietojumam vairāk vēlamu svešvārda sinonīmu būtu ļoti vēlamas. Vārdnīcā šai sakarā atrodama vienīgi norāde *sk.*, tomēr tā, kā jau iepriekš minēts, lietota visai nekonsekventi.

Pie nekonsekvencēm, kuras būtu bijis viegli novērst, minami apzīmējumi un saīsinājumi. Mērvienībām, ķīmisko elementu nosaukumiem u. c. aiz paskaidrojuma vai pirms tā tiek doti saīsinājumi vai apzīmējumi, ķīmiskajiem elementiem un augiem pievienoti latīniskie nosaukumi (bet ne visos šķirkļos). Dažām mērvienībām apzīmējumi tomēr netiek doti, piemēram, atšķirībā no *kilobaits* (Kb) un *kilovats* (Kw), šķirkļiem *megabaits*, *megavats*, *kilograms*, *kilometrs*, *kilotonna* saīsinātie apzīmējumi nav norādīti. Tādu mērvienību kā *kilograms*, *kilometrs* saīsinājumus varētu uzskatīt par vispārzināmu lietu, tomēr par citām diez vai tā varētu domāt. Ja norādes dod vieniem, kāpēc lai tās nesniegtu citiem?

Nobeigumam

Apgāda „Jumava” „Svešvārdu vārdnīcas” veidojuši profesionāli, tajās sniegts daudz vērtīgas jaunas informācijas un daudzu līdz tam latviešu svešvārdu vārdnīcās neiekļautu vārdu skaidrojums. Tomēr dažādu iemeslu dēļ 2007. gadā iznākusi „Svešvārdu vārdnīca” (red. *Dr. philol.* Juris Baldunčiks) ir jālieto uzmanīgi un jāvērtē kritiski. Vārdnīcas šķirkļu uzbūvē bieži netiek ievērota konsekvence, informācija tajos nereti sniegta pēc atšķirīgiem kritērijiem, daudziem vārdiem neiekļaujoties kopējā sistēmā. Vārdnīcas trešā izdevuma trīs daļās sadalītā korpusa un ne līdz galam sakārtoto norāžu dēļ tā nav ērta lietošanai. Trešajā labotajā un papildinātajā izdevumā daudzas kļūdas tikušas novērstas. To vietā diemžēl ir parādījušās jaunas.

VĀRDS VĀRDNĪCĀ

1. Baldunčiks 2012 – Baldunčiks, Juris. *Vārdnīcu izstrāde Latvijā*. Rīga : Latviešu valodas aģentūra, 2012.
2. Bankavs 2010 – Bankavs, Andrejs, Jansone, Ilga. *Valodniecība Latvijā: fakti un biogrāfijas*. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2010.
3. Kluge 1989 – Kluge, Friedrich. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 22. Aufl. Berlin; NewYork : de Gruyter, 1989.
4. Kļaviņa 1995 – *Latvijā izdotās latviešu valodas vārdnīcas*. Bibliogrāfisks rādītājs (1900–1994). Atb. red. S. Kļaviņa. Rīga : Latvijas Universitāte, 1995.
5. Mauseviča 2015 – Mauseviča, Renāte. Rediģējams rediģējums jeb 2012. gadā izdotā „Latviešu valodas sinonīmu vārdnīca”. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. Nr. 10. Rīga : Latviešu valodas aģentūra, 2015, 92.–107. lpp.
6. ME – Mīlenbahs, Kārlis. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns, I–IV. Rīga, 1923–1932.
7. Roze 1961 – Roze, Liene. Pirmā latviešu svešvārdu vārdnīca. *Valodas un literatūras institūta raksti*. XIII. *Leksikoloģijas un leksikografijas jautājumi*. Rīga : Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1961, 273.–299. lpp.
8. Roze 1982 – Roze, Liene. *Pasaule vārdnīcas skatījumā*. Rīga : Zinātne, 1982.
9. SV 1978 – *Svešvārdu vārdnīca*. 2., lab. un papild. izd. Rīga : Liesma, 1978.
10. SV 1996 – *Svešvārdu vārdnīca*. D. Guļevskas red. Rīga : Norden, 1996.
11. SV 1999 – *Svešvārdu vārdnīca*. J. Baldunčika red. Rīga : Jumava, 1999.
12. SV 2004 – *Svešvārdu vārdnīca*. Sast. R. Puriņa. Rīga : Avots, 2004.
13. SV 2007 – *Svešvārdu vārdnīca*. J. Baldunčika red. 3., lab. un papild. izd. Rīga : Jumava, 2007.
14. SV 2008 – *Svešvārdu vārdnīca*. Sast.: Indra Andersone [u. c.]. Rīga : Avots, 2008.
15. Šmite 2012 – Šmite, Astra. Latvijā izdotās vārdnīcas (1991–2010). Bibliogrāfisks saraksts. *Vārdnīcu izstrāde Latvijā*. Rīga : Latviešu valodas aģentūra, 2012. 192.–247. lpp.
16. Ūdris 2005 – Ūdris, Pēteris. Dažu tulkošanas ābece jautājumu aktualizēšana. Latviešu valoda – robežu paplašināšana. *Valsts valodas komisija. Raksti*. 1. sēj. Rīga : Valsts valodas komisija, 2005, 143.–170. lpp.
17. VPSV 2007 – *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Atb. red. V. Skujiņa. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2007.
18. Zemzare 1961 – Zemzare, Daina. *Latviešu vārdnīcas*. Rīga : Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas izdevniecība, 1961.
19. *Tēzaurus*. Pieejams: Pieejams: <http://www.tezaurs.lv>

VĒSTURES PARADOKSI

Ilga Jansone

Meļņi, Musti, Švarci...

Uzvārdu došana Vidzemes zemniekiem

Ziņas par senajiem latviešu uzvārdiem ir sastopamas vismaz kopš 15. gs. otrās puses. Ojārs Bušs norāda, ka personvārdu materiāls aptver laikposmu no 1468. līdz 1577. gadam, bet pirmie konkrēti datētie teikumi ar personvārdiem saistīti ar 16. gs. 30. gadiem, piemēram, Rīgas izkrāvēju amata sabiedrības (*Losträgergilde*) grāmatās 1533. gadā rakstīts: *Anna Szageryn lyck sow scryvet paer jouna mahsze*, kas Alvila Augstkalna mūsdieniskojumā ir „Anna Žagariņa lika sevi ierakstīt par jaunu māsu” (Bušs 2013, 157). Savukārt Ernests Blese par vecākajiem latviešu uzvārdiem raksta: „Lingvistiskā ziņā šie uzvārdu materiāli ir visai svarīgi. Eliminējot tajos rakstības nepilnības un trūkumus, jāatzīst, ka visi tie ir ģenuīns un spontāns latv. valodas radītāja gara produkts. Par kādu apzinīgu uzvārdu modifikāciju vai kādu apzinīgu piešķiršanu pēc pašu uzvārdu nesēju vēlēšanās gan nevarēsīm runāt.” (Blese 1929, 24)

Joprojām nav skaidrs, vai 19. gs. pirmajā pusē, kad Vidzemes un Kurzemes zemniekiem tiek piešķirti uzvārdi, viņi varēja tos izvēlēties paši vai arī tie bija muižkunga vai rakstveža piešķirti. Tāpēc par šo posmu arī ir nācies lasīt teju vai leģendas. Piemēram, aplūkojot uzvārdu došanas procesu, Kristaps Upelnieks raksta: „Ne jau vienmēr tā ir asprātība, ko kā tādu izteic un izdod, un arī zobgalībām ir sava vieta un robeža, kuŗai pāri nedrīkst iet. Ne „asprātībām”, ne zobgalībām uzvārdos nebija vietas, jo uzvārds ir tāda lieta, kas, kā tas arī patentēs uzsvērts, paliks „uz bērnu bērniem”. [...] Un mēs pat iedomāties nevaram visas tās neērtības, lai neteiktu vairāk, kas šādu asprātību un zobgalību upuriem un viņu pēcnācējiem ir bijis jāpanes un jāizcieš, līdz radās iespēja neērto uzvārdu pārmainīt pret labskanīgāku.” (Upelnieks 1936, 287). Kā vienu no asprātīgo uzvārdu grupām K. Upelnieks min tā saucamos „Nezin” uzvārdus. Ielūkojoties Latvijas Valsts vēstures arhīva 199. fonda „Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti” 1826. gada materiālos, varam pārliecināties, ka šī grupa ir daudz plašāka, nekā to pieminējis K. Upelnieks. Sastopam šādus uzvārdus: *Nafin* – Grostonā¹ (Bērzaunes draudze), *Nesin* – Alsviķī (Alūksnes draudze), *Nefin* – Burgā (Lugažu draudze), *Nefin* – Gaujienā,

¹ Rakstā nav norādīts muižas veids (privātmuiža, kroņa muiža, pilsmuiža, mācītājmuiža), dots tikai muižas nosaukums, kā arī atpazīstamības dēļ draudze, kurai muiža pieder. Ja muižas un draudzes nosaukumi sakrīt, norādīts tikai muižas nosaukums.

Nefin – Nēķenā (Alūksnes draudze), *Nefin* – Rezakā (Alūksnes draudze), *Nefinna* – Ārciemā (Umurgas draudze). Un vēl varam pievienot dažus uzvārdus, kas lasītājam visdrīzāk liks pasmaidīt: *Kraskurin* – Ieriķos (Āraišu draudze), *Maifeswihrs* – Ļaudonā, *Wehſchukehninſch* – Brentos (Ērgemes draudze), *Weſchekeningſch* – Allažos, *Wilkuſchaweifſch* – Brentos (Ērgemes draudze), *Kanneptehws* – Rencēnos (Burtnieku draudze), *Mihlaidehls* – Cirstos (Ērgļu draudze), *Wetzemaate* – Inciemā (Turaidas draudze), *Deewabers* – Rankā (Jaunpiebalgas draudze), *Tuppeljahn* – Kūdumā (Straupes draudze), *Swestemehl* – Bērzaunē. Protams, šādu uzvārdu ir ļoti maz, un droši pateikt, kā un kāpēc tie radušies, ir gandrīz neiespējami. Varbūt šie 1826. gadā pieņemtie vai iedotie uzvārdi jau ir bijuši pazīstami pirms tam kā iesaukas. Šāda iespēja pastāv, jo līdz 1826. gadam, kad Vidzemē tika pieņemti un nostiprinājās uzvārdi, tie jau pastāvēja uz ieraduma tiesību pamata, t. i., tos varēja pieņemt un grozīt pēc paša vēlēšanās (Upelnieks 1936, 236–237). Par šiem uzvārdiem ziņas sniedz tikai atsevišķas saglabājušās Vidzemes evaņģēliski luterisko draudžu metriku grāmatas (LVVA 235. fonds) vai tiesu protokoli.

Bet 19. gs. sākumā uzvārdu došanai radās juridisks pamats un to maiņa bija iespējama tikai tiesvedības ceļā. 1819. gada 26. martā tika izdoti Vidzemes zemnieku likumi, kuru 11. un 12. paragrāfā norādīts gan uz nepieciešamību pieņemt uzvārdus, gan arī uz laiku, kurā tas ir jāpaveic: 11. § *Tai Pollizeijs Waldischanai par Atweeglinaschanu eeksch Usluhkoschanas un Ļauschu Pawaldischanas irr wajjadsigs, ka katra Semneeka-Zilts saweem Kristibas-Wahrdeem wehl weenu Uswahrdu peeleeek, un ka arridsan katris Weentulis, kas pats par sewim sinna un sawas Leetas pats walda, sewim tapat tahdu Uswahrdu peeņemem. Jo pehz teem Kristibas-Wahrdeem ween, kas tik daudseem ir tee paschi, ne warr wiss labbi isschķirt un pasiht wissus Pagasta-Ļaudis. Tas Uswahrds, ko katris sewim buhs peeņemmis, tad wairs naw pahrmijams ar zitta, bes Waldischanas Paļauschanas. [...]* 12. § *1826â Gaddâ, wisi Ļaudis no wihrischkas Kahrtas un no seewischkas, kas uz Semmehm dsihwodami peeder pee kahda Pagasta, tiks usrakstiti no jauna, un tahda Usrakstischana ik treschâ Gaddâ atkal notiks no jauna. [...]* (Likkumi 1820, 53)

Šā likuma pieņemšana bija cieši saistīta ar zemnieku brīvlaišanu, jo, pārvietojoties no vienas muižas vai draudzes uz citu, bija nepieciešams visus pārceļotājus atpazīt, bet ar līdzšinējo identifikācijas sistēmu pēc priekšvārda un mājvārda vairs nevarēja iztikt. Jāpiebilst, ka atpazīt zemnieku pēc priekšvārda un mājvārda arī bez pārvietošanās nebija viegli. Arī „Vidzemes zemnieku likumos” ir minēta vairāku vienāda vārda nesēju sastopamība pat

vienās mājās, nemaz nerunājot par vienas muižas vai draudzes teritoriju. Tādējādi rodoties situācijai, kad vairs nav iespējams identificēt konkrētu personu. Lai šo situāciju risinātu, uzvārdu došana latviešu zemniekiem ir jāpabeidz 1826. gadā (Likkumi 1820, 53).

Apstiprinājumu apgalvojumam par vienāda vārda nesēju daudzskaitlību vienās mājās var atrast gandrīz katrā muižā. Piemēram, Jaunlaicenes (Opekalna draudze) Roces mājās no 19 vīriešiem astoņi ir Jāņi, četri – Jakobi, divi – Simoni un Reiņi, viens – Viļums, Pēteris un Toms, bet no 14 sievietēm trīs ir Annas, Ilzes, Gerdas un Līzes, viena – Maija un Madala. Pēc uzvārdu došanas 1826. gada „Vidzemes guberņas dvēseļu revīzijas sarakstos” astoņiem Jāņiem ir seši dažādi uzvārdi, bet citiem vienādo vārdu īpašniekiem – katram savs uzvārds (LVVA 199. f., 1. apr., 229. l., 176. op.–177. lp.).

Kā minēts „Vidzemes zemnieku likumu” 12. paragrāfā, visi 1826. gadā piešķirtie uzvārdi jāfiksē tiesu protokolos trīs eksemplāros (Likkumi 1820, 54), taču tikai no atsevišķām Vidzemes muižām ir saglabājušies šo būtisko lēmumu dokumenti, tāpēc uzvārdu došanas sākuma analīzei jāizmanto citi līdzvērtīgi saglabājušies dokumenti. Pašlaik pilnīgākās ziņas par šo laika posmu sniedz Latvijas Valsts vēstures arhīva 1826. gada „Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti”.

Kā norāda K. Upelnieks, analizējot uzvārdu piešķiršanas procesu Vidzemē un Kurzemē, Vidzemē uzvārdu piešķiršanas tiesības dotas „muižu valdēm resp. muižu policijai, t. i., pašiem muižniekiem” (Upelnieks 1936, 250). Līdz ar to uzvārdu piešķiršanā rodas duāla situācija: „No vienas puses persona, kas izvēlas sev uzvārdu, no otras – pagasta etc. tiesa, kas izlemj, par cik zināmās personas prasība pēc uzvārda pamatota un vai pats izvēlētais uzvārds kā tāds nerunā pretī noteikumiem, un pozitīvā gadījumā ieraksta tiesas protokolā šo izvēlēto uzvārdu, reizē ar to zināmāi personai dodot uzvārdu.” (Upelnieks 1936, 250)

Atšķirīgās Vidzemes draudzēs uzvārdu došanas process noritējis dažādi, par ko liecina, piemēram, piešķirto uzvārdu saikne ar mājvārdiem.

Lai atvieglotu uzvārdu pieņemšanu, 1823. gada kalendārā ir ievietots „Padoms pie Uzvārda Pieņemšanas”, kur norādīts, ka par uzvārdiem var ņemt: 1) amata un nodarbošanās nosaukumus, 2) ar cilvēka miesu un dvēseli saistītus uzvārdus, 3) dzīvnieku, putnu, zivju un citu dzīvu radību, kā arī koku, krūmu, zāļu un puķu vārdus, 4) rīku un lietu nosaukumus. Turklāt paskaidrots, ka uzvārdiem var pievienot arī izskaņas *-iņš* vai *-īts* (Kalenders 1823, [b. l.]). Protams, šādi ieteikumi veicina populārāko uzvārdu izplatību daudzās muižās.

Reizēm latviešu zemnieki (varbūt – muižkungi un rakstveži) ir izvēlējušies retākus uzvārdus. Tādi ir arī uzvārdi, kas radušies no krāsu adjektīviem latv. *melns* vai *melnais* (arī *mells* vai *mellais*), ig. *must*, vācu *schwarz*.

Visās minētajās valodās krāsu adjektīvs *melns* ir daudznozīmīgs vārds ar ļoti līdzīgu semantiku. „Latviešu literārās valodas vārdnīcā” adjektīvam *melns* dotas četras pamatnozīmes: 1. Tāds, kas absorbē visu gaismas starojumu, tāds, kam ir, piemēram, sodrēju krāsa; tāds, kam ir ļoti tumšs kādas (parasti pelēkas, brūnas) krāsas tonis; pretstats: balts. 2. Netīrs, notraipīts ar ko tumšu. 3. Nosodāms, nelikumīgs (parasti par parādībām sabiedrībā); galēji reakcionārs; arī ļauns, nelietīgs. 4. Tāds, kam ir ļoti tumša ādas krāsa (kā rases pazīme) – parasti par negroīdiem. (LLVV 5, 149–151)

Līdzīgi „Eesti keele seletav sõnaraamat” („Igauņu valodas skaidrojošā vārdnīca”) izdalītas piecas adjektīva *must* pamatnozīmes: 1. *Nõe, tõrva värvi; tume, tõmmu* (sodrēju, darvas krāsā; tumšs, tumsnējs). 2. *Ebapuhas* (netīrs). 3. *Sünge, morn; raske, lootusetu, röömutu* (drūms, īgns; smags, bezcerīgs, nelaimīgs). 4. *Süüga koormatud, häbiväärne, kuritegelik; ebaseaduslik, mitteametlik* (ar vainas apziņu, apkaunojošs, noziedzīgs; nelikumīgs, neoficiāls). 5. *Nõidusega, maagiaga, vaimudega, ka põrguväega seotud* (ar burvestību, maģiju, iztēli un eļļīgo saistīts). (EKSS, <https://www.eki.ee/dict/ekss/index.cgi?Q=must&F=M>)

Vācu valodā adjektīvam *schwarz* dotas sešas pamatnozīmes: 1. *Von der dunkelsten Färbung, die alle Lichtstrahlen absorbiert, kein Licht reflektiert* (par vistumšāko krāsu, kas absorbē visus gaismas starus, gaismu neatspoguļo). 2. *Von sehr dunklem Aussehen; von [sehr] dunkler Hautfarbe* (ļoti tumša izskata, [[oti] tumšas ādas krāsas). 3. *Von Schmutz dunkel* (tumšs no netīrumiem). 4. *Vom Katholizismus geprägt* (katolismā veidots). 5. *Unheilvoll, düster; böse; niederträchtig* (postošs, drūms; dusmīgs; nekrietns). 6. *Illegal; ohne behördliche Genehmigung, ohne Berechtigung* (nelegāls; bez oficiāla apstiprinājuma, bez atļaujas). (Duden 2011, 1568)

Ar kuru nozīmi saistīts katrs no adjektīviem *melns*, *must* un *schwarz* darināts uzvārds, to ne vienmēr ir iespējams droši pateikt. Vienkāršāk ir tajos gadījumos, kad minētie adjektīvi ir salikteņu pirmie komponenti, bet otrais komponents ir lietvārds. Salikteņuzvārdi parasti ir sastopami ar latvisko adjektīvu *melns* resp. *mells* pirmajā daļā, ļoti reti tie sastopami ar vācu *schwarz*.

Samērā plašu grupu veido **cilvēka ārējo izskatu raksturojoši uzvārdi**. Ar tumšo vai melno krāsu visvairāk asociējusies cilvēku bārda. Protams, nav iespējams pārbaudīt, vai minētās asociācijas ir patiesas, jo šādu informāciju par dzimtas vecākajiem locekļiem, kuri 1826. gadā pieņēma uzvārdus, mēs visdrīzāk neatradīsim, taču uzvārds **Melnbārdis** dažādos rakstības variantos ir bijis sastopams vairākās Vidzemes muižās:

- Mehlbart* Kauguros (Valmieras draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 186. l.;
- Melbahrd* Ērgemē (Ērgemes draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 97. l.;
- Melbahrd* Lipskalnā (Trikātas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 255. l.;
- Melbahrd* Lubās (Trikātas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 266. l.;
- Melbard* Bērzaunē (Bērzaunes draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 45. l.;
- Melbard* Blomos (Smiltenes draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 55. l.;
- Melbard* Gravā (Liezeres draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 202. l.;
- Melbard* Jaunpiebalgā (Jaunpiebalgas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 341. l.;
- Melbard* Jumurdā (Ērgļu draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 166. l.;
- Melbard* Juratā (Rūjienas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 388. l.;
- Melbard* Katriņā (Ērgļu draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 185. l.;
- Melbard* Kokmuižā (Valmieras draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 204. l.;
- Melbard* Rankā (Jaunpiebalgas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 361. l.;
- Melbard* Viskaļos (Kokneses draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 359. l.;
- Melbard* Zādenē (Madlienas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 396. l.;
- Melbart* Sauļos (Burtnieku draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 404. l.;
- Melbart* Smiltenē (Smiltenes draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 446. l.;
- Melbahrds* Tiepelē (Trikātas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 511. l.;
- Mellbard* Idū (Mazsalacas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 158. l.;
- Mellbard* Košķelē (Mazsalacas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 323. l.;
- Mellbard* Romeškalnā (Opekalna draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 374. l.;
- Mellbard* Rūjienā (Rūjienas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 387. l.;
- Mellbard* Ternejā (Rūjienas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 389. l.;
- Mellbard* Tolkā (Vestienas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 475. l.;
- Mellbarde* Valmierā (Valmieras draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 518. l.;
- Mellbardt* Dauguļos (Straupes draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 71. l.;
- Mellbart* Tēdiņos (Rūjienas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 391. l.;
- Mellbarth* Allažos (Allažu draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 15. l.;
- Melnbahrdis* Spārē (Āraišu draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 450. l.;
- Melnbahrdis* Veļķos (Rubenes draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 498. l.;
- Melnbard* Odzienā (Kalsnavas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 313. l.;
- Mellenbart* Oļos (Cesvaines draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 316. l.

Uzvārdu došanas procesā bez ievēribas nav palikusi arī cilvēku matu krāsa, vairākām dzimtām piešķirot uzvārdu **Melngalvis**:

Melgalw Gaujienā (Gaujienas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 12. l.;
Melgalw Juratā (Rūjienas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 388. l.;
Melgalw Lādē (Limbažu draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 227. l.;
Melgalw Skulberģos (Mazsalacas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 207. l.;
Mellgalw Eriņos (Rūjienas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 137. l.;
Mellgalw Košķelē (Mazsalacas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 323. l.;
Mellgalw Ūķižos (Ēveles draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 194. l.;
Mellgalw Oleros (Rūjienas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 317. l.;
Mellgalw Sēļos (Mazsalacas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 428. l.;
Mellgalw Virķēnos (Rūjienas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 523. l.;
Mellgalwe Dīķeros (Rūjienas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 353. l.;
Melngalw Jaunpiebalgā (Jaunpiebalgas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 340. l.

Protams, varētu diskutēt, kāpēc uzvārda otrais komponents ir *galva*, taču arī ikdienā reizēm, domājot par matiem un to krāsu, lietojam vārdu *galva*. Arī „Latviešu literārās valodas vārdnīcā” salikteņatvasinājumam *melngalvis* dots skaidrojums ‘cilvēks ar melniem vai ļoti tumšiem matiem’ (LLV 5, 148).

Ja iepriekšējos divus uzvārdus var uzlūkot par neitrālas konotācijas vienībām, proti, tie atspoguļo realitāti, nepiešķirot tai ne pozitīvu, ne negatīvu nokrāsu, tad par uzvārdu **Melzobs** to laikam nevar teikt. Šajā uzvārdā visdrīzāk neatspoguļojas arī visintensīvākais melnais tonis, taču tas varētu norādīt uz zināmām problēmām, proti, zobu krāsa neatbilst ierastajai baltajai. Uzvārds *Melzobs* atšķirīgā rakstībā ir konstatēti tikai divi:

Melfob Devēnos (Vestienas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 72. l.;
Melfohb Veclaicēnē (Opekalna draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 228. l.

Tikai vienas dzimtas locekļi varētu būt ieguvuši uzvārdu **Mellacis** pēc tumšās acu krāsas:

Mellaz Ūķižos (Ēveles draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 194. l.

„Latviešu literārās valodas vārdnīcā” *melnacis* skaidrots kā ‘cilvēks ar melnām vai ļoti tumšām acīm’ (LLV 5, 147).

Iespējams, ar cilvēka ārējo izskatu ir saistīts arī uzvārds **Melnsvārcis** resp. *Melsvārks*:

Melswark Allažos (Allažu draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 15. l.

„Latviešu literārās valodas vārdnīcā” norādīts, ka *melnsvārcis* ir ‘garīdznieks’ (LLV 5, 151), taču ieraksts Vidzemes guberņas 1826. gada dvēseļu revīzijas sarakstos neliecina, ka kāds no šās ģimenes locekļiem būtu garīdznieks. Pastāv divas iespējamās uzvārda rašanās versijas. Pirmā –

uzvārds dots dzimtai, kuras vecākais loceklis ir ļoti reliģiozs cilvēks, otrā – šās dzimtas vecākais vīrietis (varbūt arī citi dzimtas locekļi) mēdza tērpties melnās drēbēs.

Interesi izraisa uzvārds **Mellaisbrensis**, kas dots Kalnamuižā dzīvojošai ģimenei: *Mellaisbrenz* Kalnamuižā (Alūksnes draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 175 l. l. Kalnamuižas „Sprīvuļu” mājās doti uzvārdi *Mellaisbrensis* un *Baltaisbrensis*, taču nevienam no šā uzvārda nesējiem nav sastopams priekšvārds *Brensis*. Iespējams, uzvārdā atspoguļojas atmiņas par kādu senci, kurš ienācis šajās mājās vai šajā muižā. Kalnamuižā asociācijas ar adjektīvu *melns* raisa arī šās muižas ietilpšana tā saucamajā Melnajā galā, kurā bija apmetušies igauņi vai citu somugru pārstāvji.

Par igauņiem Ziemeļaustrumvidzemē vismaz jau 1782. gadā rakstīja mācītājs un novadpētnieks Augusts Vilhelms Hupels (*August Wilhelm Hupel*) darbā „Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland”, norādot, ka „šajā apvidū no Kalnamuižas starp Zeltiņiem un Alūksni pāri Trapenei un Gaujienai uz Valku pamīšus ar latviešiem iet igauņu apmetņu josla. Tajā dzīvo daži tūkstoši ļaužu, patiesi tīri igauņi, kuri nesajaukti turas kopā. Tiklīdz viņu sievietes apprecas, tās apgriež matus tāpat kā pie Peipusa dzīvojošās. Man nav zināms, kad viņi te ienākuši un apmetušies” (Hupel 1782, 212–213).

Šo informāciju apstiprina Augusts Bielenšteins (*August Bielenstein*) 1892. gadā publicētajā pētījumā „Die Grenzen des Lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert”. Viņš norāda, ka Kalnamuižā, kas pieder Zeltiņu filiāldraudzei, starp latviešiem dzīvo noteikts skaits igauņu, kas pēdējo 20 gadu laikā ir krietni latviskojušies (Bielenstein 1892, 19–20).

Ap 1815. gadu Alūksnes draudzes mācītājs Oto fon Prīls (*Otto Friedrich Paul von Prühl*) norāda, ka Kalnamuižā ir apdzīvotas vietas, kurās dzīvo tikai igauņi, kuri, domājams, šurp izspiesti kara laikā; viņi tagad saprot arī latviešu valodu, kurā runā slikti (LVVA 6810. f., 1. apr., 17. l., 292. lpp.). Starp šīm Kalnamuižas igauņu sētām O. Prīls nosauc arī *Sprihwul* (LVVA 6810. f., 1. apr., 17. l., 291., 292., 297. lpp.), kas 1826. gada Vidzemes guberņas dvēseļu revīzijas sarakstos redzamas kā *Spriewul*. Atsaucoties uz A. Hupela informāciju par igauņu sieviešu savdabīgo matu apgriešanas veidu, S. Cimermanis izsaka pieņēmumu, ka vismaz daļa Kalnamuižas un tās apkārtnes igauņu varētu būt ienākuši no kādas Peipusa vai Pleskavas ezera apkārtnes un Vidzemē vēl ilgi saglabājuši tradicionālo matu kārtojumu. Iespējams, ienācēji bija no Izborskas-Pečoru apvidus, kuru apdzīvoja pareizticīgais, stipri slāviskotais dienvidaustrumu igauņu atzars, kurus dēvēja un joprojām dēvē par setiem.

Šīs pagātnes mīklas vēl ir risināmas, taču vietējo iedzīvotāju atmiņās vēl 20. gs. 50.–80. gados bija stāstījumi par Melno galu, ko senatnē kopā ar latviešiem apdzīvojuši igauņi. Ar to tika domāts Ilzenes-Kalnecmpju-Zeltiņu apvidus, kur dzīvojošo ļaužu daļa valkājuši tumšāku apģērbu, bijuši ar melnīgnējāku sejas krāsu un tumšmataināki nekā šeit dzīvojošie latvieši. Atsevišķas ģimenes vēl 20. gs. sākumā runājušas igauņu valodā (Markus, Cimermanis 2013, 362–363).

Varbūt arī uzvārdā *Mellaisbrensis* slēpjas tālas vēstures vēsmas.

Otra uzvārdu grupa, kurā ietverts adjektīvs *melns*, ir saistīta ar dzīvnieku ārējo izskatu. Faunas semantikas uzvārdi joprojām ir populāri, tādi tie ir bijuši arī uzvārdu došanas brīdī, taču samērā nedaudzi faunas semantikas uzvārdi bijuši saistīti ar adjektīvu *melns*. Iespējams, ikdienas saskare ar mājdzīvniekiem par populārāko šās grupas salikteņuzvārdu ir padarījis uzvārdu **Melngailis**. Šādi uzvārdi dažādā rakstībā ir sastopami vairākās Vidzemes muižās:

Melgail Lādē (Limbažu draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 227. l.;

Mellaisgail Allažos (Allažu draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 15. l.;

Mellaisgails Bejā (Alūksnes draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 36. l.;

Mellaisgails Jaungulbenē (Gulbenes draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 421/1. l.;

Melngails Dzelzavā (Cesvaines draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 429. l.;

Melngails Gulbenē (Liezeres draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 131. l.

Jāpiebilst, ka tieši *melns gailis* bija arī viens no Mārtiņdienas simboliem. Būtiska lieta šajā dienā saimniekiem bija melna gaiļa kaušana. Asinis baroja kumeļiem, lai būtu brangi, stipri un kārtīgi darba zirgi. Varbūt mūsu senču mitoloģizētie priekšstati par dabu bija viens no iemesliem, kādēļ par uzvārdu tika pieņemts tieši *Melngailis*, nevis vienkārši *Gailis*, kas gan arī ir sastopams.

Ir gadījies fiksēt tikai vienu gadījumu, kad par uzvārdu pieņemts putna nosaukums **Mellaisstrazds**:

Mellaisstrasds Veļķos (Vecpiebalgas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 148. l.

Iespējams, izvēli pieņemt par uzvārdu konkrētas sugas – melnā mežastrazda jeb melnā strazda (*Turdus merula*) – nosaukumu veicināja fakts, ka šai muižā tika dots arī uzvārds *Strasding*.

Vienai dzimtai dots arī uzvārds **Mellaislācis**:

Mellelahze Jaunpilī (Jaunpils draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 169. l.

Jaunpilī par uzvārdiem izvēlēti onīmu pāri *Baltelahze* un *Mellelahze*. Šķiet, ka šajā gadījumā nevar runāt par uzvārdu atbilstību konkrētām lāču ģints dzīvnieku sugām.

Ja pieņemam, ka vārda *pauts* senākā nozīme ir 'ola', kā tas norādīts „Latviešu valodas vārdnīcā” (ME III 130), tad arī uzvārdu **Melnpautis** iespējams attiecināt uz faunas semantikas uzvārdiem:

Melnpautis Spārē (Āraišu draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 450. l.

Trešo grupu veido **dabas objektus raksturojoši** uzvārdi, kuru vidū īpaši izceļas uzvārds **Mellups**:

Mellup Allažos (Allažu draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 16. l.;

Mellup Allažos (Allažu draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 15. l.;

Mellup Apē (Opekalna draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 154. l.;

Mellup Auļos (Dzērbenes draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 32. l.;

Mellup Aumeisterā (Palsmanes un Aumeistera draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 438. l.;

Mellup Bormaņos (Gaujienas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 70. l.;

Mellup Burtniekos (Burtnieku draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 64. l.;

Mellup Cāļos (Burtnieku draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 393. l.;

Mellup Dzērbenē (Dzērbenes draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 437. l.;

Mellup Ēķinā (Burtnieku draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 140. l.;

Mellup Kauguros (Valmieras draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 186. l.;

Mellup Salaspilī (Salaspils draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 197. l.;

Mellup Seķos (Burtnieku draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 424. l.;

Mellup Ternejā (Rūjienas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 389. l.;

Mellup Valmierā (Valmieras draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 518. l.;

Mellup Valtenbergos (Mazsalacas draudze) LVVA 199. f. 1. apr., 402. l.;

Mellup Zvārtē (Burtnieku draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 468. l.

Šķiet, ka vismaz daļa ģimeņu uzvārdu *Mellups* ieguvuši no netālu esošo upju analogiem nosaukumiem.

Tikai viena ģimene ieguvusi uzvārdu **Mellezers**:

Mellefer Jaunrozē (Opekalna draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 382. l.

Uzvārds varētu būt iegūts no Vešķu māju tuvumā esošā ezera nosaukuma, kurš, iespējams, saukts par Mellezeru.

Hidronīmiskas cilmes ir arī uzvārds **Švarcbahs**:

Schwarzbach Valmierā (Valmieras draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 518. l.

Šā uzvārda pamatā ir vācu *schwarz* 'melns' un vācu *Bach* 'straits, urga'. Iespējams, šis ģermāņu cilmes uzvārds dots ģimenei kā salikteņuzvārds, resp., tas nav kļuvis par salikteni latviešu valodā. Jāpiebilst, ka *Schwarzbach* ir vāciski runājošajā telpā izplatīts hidronīmu un apdzīvoto vietu nosaukums, kā arī pazīstams uzvārds.

Tikai viena ģimene ir ieguvusi uzvārdu **Mellpurs**:

Mellpur Limbažos (Limbažu draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 243. l.

Iespējams, uzvārda pamatā ir kāds reāls purva nosaukums. Nevar izslēgt arī iespēju, ka saliktenis ir veidots, tikai dodot uzvārdu.

Ar paaugstinātu reljefu ir saistīts uzvārds **Melnkalns**:

Melnkaln Druvienā (Tirzas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 80. l.

Iespējams, uzvārda pamatā ir kāda reāla paugura nosaukums. Visticamāk, šis paugurs nav bijis apaudzis ar kokiem.

Par uzvārdiem izvēlēti arī konkrētu koku sugu nosaukumi, tāds ir uzvārds **Melnalksnis**, kas sastopams dažādos rakstības un, iespējams, arī izrunas variantos:

Melalksnis Pučurgā (Matīšu draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 117. l.;

Melalksen Papēnmuižā (Rubenes draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 384. l.;

Melalkfchne Valtenberģos (Mazsalacas draudze) LVVA 199. f. 1. apr., 402. l.

Grūti pateikt, kāpēc par uzvārdu kļuvis šis alkšņu ģints sugas nosaukums.

Varbūt tam par pamatu varēja būt koka plašais izmantojums saimniecībā un dziedniecībā, bet varbūt šie koki vienkārši auga māju tuvumā.

Tikai vienā gadījumā par dzimtas uzvārdu izmantots vācu **Švarcvolds**:

Schwarzwold Jaunburtniekos (Burtnieku draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 454. l.

Šā uzvārda pamatā ir vācu *schwarz* 'melns' un vācu *Wold* resp. *Wald* 'mežs'. Nav skaidrs, kāpēc uzvārda otrajā daļā ir rakstīts *Wold*. Iespējams, tā ir rakstveža kļūda, kuru nevar pārbaudīt, jo šās ģimenes locekļi pirms 1826. gada Vidzemes dvēseļu revīzijas ir pārcēlušies uz Rīgu. Visdrīzāk šis ģermāņu cilmes uzvārds dots ģimenei kā saliktoņuzvārds, resp., tas nav kļuvis par salikteni latviešu valodā. Jāpiebilst, ka Švarcvalde ir ar mežiem klāta kalnu grēda Bādenes-Virtembergas federālajā zemē Vācijas dienvidrietumos.

Sastopami vēl daži saliktoņuzvārdi ar adjektīvu *melns* pirmajā daļā, ko nevar attiecināt uz iepriekšējām semantiskajām grupām. Viens no šādiem uzvārdiem ir **Mellkauls**:

Mellekaul Jaunlaicēnē (Opekalna draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 229/1. l.

Kādēļ dots šāds uzvārds, nav īsti skaidrs, bet ir zināms, ka Jaunlaicenes muižā bija arī mājas *Mellekaul* un uzvārdu pieņēma šās mājas iedzīvotāju daļa. Bez tam Jaunlaicenes muižā tika doti arī uzvārdi *Kaul* un *Baltekaul*, veidojot savdabīgu vārdu spēli. Iespējams, mājvārda pamatā ir substantīvs *kauls* un ar to saistīts kāds notikums, leģenda u. tml.

Vēl neskaidrāks ir uzvārds **Mellpulk**, kas dots vienas dzimtas pārstāvjiem:

Melpulk Lādē (Limbažu draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 227. l.

Var tikai minēt, vai šis uzvārds ir saistīts ar melnu ganāmpulku, reakcionāru karapulku vai vēl kaut ko citu.

Vēl grūtāk ir izskaidrot uzvārdu **Melnis** un **Melnais** resp. **Mellis** un **Mellais** došanu, jo šo uzvārdu dažādā rakstībā ir visai daudz:

Melne Zvārtavā (Gaujienas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 13. l.;

Mellais Gaujienā (Gaujienas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 12. l.;

Mellais Grundzālē (Gaujienas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 130. l.;

Mellais Smiltēnē (Smiltēnes draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 446. l.;

Melles Jaunpiebalgā (Jaunpiebalgas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 340. l.;

Melli Palsmanē (Palsmanes draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 332. l.;

Mellis Dūrē (Gulbenes draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 85. l.;

Mellis Veismaņos (Cēsu draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 497. l.;

Mellne Priekuļos (Cēsu draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 112. l.;

Mells Stāmerienā (Gulbenes draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 457. l.;

Mells Ternejā (Rūjienas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 389. l.;

Melnais Odzienā (Kalsnavas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 313. l.;

Melnis Odzienā (Kalsnavas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 313. l.;

Melnis Vējāvā (Ērgļu draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 102. l.;

Mels Beļavā (Beļavas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 209. l.

Var tikai minēt, vai šie cilvēki ir bijuši melnīgsnējas sejas krāsas, tie ir bijuši tumšiem vai melniem matiem, vai varbūt cilvēki vai to mājokļi nav atbilduši latviešu tīrības standartiem. Tas, ka šie uzvārdi ir sastopami dažādās Vidzemes muižās, liecina, ka tie nav doti kādai etniski melnīgsnējai cilvēku kopai.

Sastopami arī atsevišķi ar piedēkļiem *-ain-*, *-īt-*, *-ik-* atvasināti uzvārdi:

Mellain Kolbergī (Alūksnes draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 123. l.;

Mellit Jaungulbenē (Gulbenes draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 421/1. l.;

Mellit Jaunlaicenē (Opekalna draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 229/1. l.;

Mellitz Ilzenē (Alūksnes draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 159. l.;

Melnik Rūjienā (Rūjienas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 387. l.;

Melnik Ternejā (Rūjienas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 389. l.

Igaunijas pierobežas draudzēs sastopami arī uzvārdi **Musts**:

Must Alsviķos (Alūksnes draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 20. l.

Must Rencēnos (Burtnieku draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 365. l.

Muste Sauļos (Burtnieku draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 404. l.

Muft Līdzēnos (Burtnieku draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 256. l.

Mufta Jaunatē (Mazsalacas draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 326. l.

Šo uzvārdu pamatā ir igauņu *must* 'melns', taču, ar kuru no nozīmēm tie ir saistīti, nav skaidrs. Tā kā šie uzvārdi doti tikai Igaunijas pierobežas draudzēs, var pieļaut, ka uzvārdu ņēmēji zināja vārda nozīmi.

Sastopami arī daži uzvārdi, kuru pamatā ir vācu *schwarz* 'melns':

Schwartz Nītaurē (Nītaures draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 307. l.;

Schwartz Remberģos (Ādažu draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 370. l.;

Schwartz Stālē (Ādažu draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 452. l.

Tāpat kā uzvārdu *Melnis* un *Musts*, arī uzvārda *Švarcs* semantika nav skaidra. Iespējams, uzvārdu ņēmēji isti pat nav apzinājušies to nozīmi. Uzvārds *Schwar(t)z* iekļauts arī vācu uzvārdu vārdnīcā (Bahlow 1985, 473).

Zināms vēl viens uzvārds, ko var atveidot kā **Švarcavs**, kas, iespējams, ir sens atvasinājums no vācu *schwarz* 'melns':

Schwarzaus Auļos (Dzērbenes draudze) LVVA 199. f., 1. apr., 32. l.

Tautetimoloģiski šo uzvārdu gribas saistīt ar salikteni, kura pirmajā daļā ir vācu *schwarz* 'melns', bet otrajā – latviešu *auss*. Tomēr šāds saistījums nav korekts. Visdrīzāk par uzvārdu kļuvis kāds onīms, kurš ir bijis zināms vai nu uzvārda ņēmējam, vai, ticamāk, uzvārda devējam – vietējam muižkungam vai rakstvedim.

Uzvārdi, kuru pamatā ir adjektīvi *melns*, *must* un *schwarz* sniedz ieskatu Latvijas kultūrvēsturē, norādot uz būtiskākajiem valodu kontaktiem un to nozīmi uzvārdu došanas procesā Vidzemē 1826. gadā.

To uzvārdu analīze, kuru pamatā ir krāsu adjektīvi, ļauj konstatēt netradicionālu nominācijas veidu, kas izpaužas uzvārdu došanā. Līdzās uzvārdiem ar adjektīvu *melns*, sastopami arī uzvārdi *Baltais*, *Krasnais*, *Pelēkais*, *Raibais*, *Sirmais*, *Strīpainais*.

1. Bahlow 1985 – Bahlow, Hans. *Deutsches Namenlexikon*. Taschenbuch. Frankfurt/Main : Suhrkamp Verlag, 1985.
2. Bielenstein 1892 – Bielenstein, August. *Die Grenzen des Lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert. Ein Beitrag zur ethnologischen Geographie und Geschichte Russlands*. St. Petersburg : Commissionäre der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1892.
3. Blese 1929 – Blese, Ernests. *Latviešu personvārdu un uzvārdu studijas*. I. Vecākie personu vārdi un uzvārdi XIII–XVI g. s. Rīga : A. Gulbis, 1929.
4. Bušs 2013 – Bušs, Ojārs. Latvieši starp baltu tautām un ciltīm jeb Latviešu valoda pirms latviešu valodas. *Latvieši un Latvija*. I sējums. *Latvieši*. Rīga : Latvijas Zinātņu akadēmija, 2013, 156.–176. lpp.

5. Duden 2011 – *Duden. Deutsches Universalwörterbuch*. 7., überarbeitete und erweiterte Auflage. Herausgegeben von der Dudenredaktion. Mannheim, Zürich : Dudenverlag, 2011.
6. EKSS – *Eesti keele seletav sõnaraamat*. Pieejams: <http://www.eki.ee/dict/ekss/index.cgi>
7. Hupel 1782 – Hupel, August. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland*. Dritter und letzter Band. Riga : uz finden bey Johann Friedrich Hartknoch, 1782.
8. Kalenderis 1823 – *Vidzemmes kalenderis us to 1823schu Gaddu kam 365 Dienas irr*. Rīgas pilsētā, driķķēts pēc W. F. Häcker.
9. Likkumi 1820 – *Likkumi Widsemmes Semneekeem dohti*. Mitau, 1820.
10. LLVV 5 – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*, 5. sējums. Rīga : Zinātne, 1984.
11. Markus, Cimermanis 2013 – Markus, Dace, Cimermanis, Saulvedis. Ieskats Alūksnes novada kultūrvēstures izzināšanas avotos. *Kultūrvēstures avoti un Alūksnes novads*. Rīga : Apgāds „Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis”, 2013, 353.–374. lpp.
12. ME I–IV – Milenbahs, Kārlis. *Latviešu valodas vārdnīca*. Redīgējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. 1.–4. sēji., Rīga, 1923.–1932.
13. Rudolph I–II – *Vollständigstes geographisch-topographisch-statistisches Orts-lexikon von Deutschland: sowie der unter Österreichs und Preussens Botmässigkeit stehenden nichtdeutschen Länder* von H. Rudolph. Volume 1–2. Zürich : E. Ernst's Verlag, 1868.

Edmunds Trumpa (Edmundas Trumpa)

Drukas aizliegums Lietuvā un Latvijā (1864–1904): īstenošanas neveiksmes un paradoksi

Katru gadu 7. maijā Lietuvā ar svinīgiem pasākumiem tiek atzīmēta Drukas atgūšanas, valodas un grāmatas piemiņas diena. Likteņa ironija, ka šiem svētkiem pamatu deva vairs neeksistējošās valsts – Krievijas Impērijas – pēdējais imperators Nikolajs II, kurš 1904. gada 24. aprīlī (pēc jaunā stila – 7. maijā) Carskoje Selo pilī parakstījis 1904. gada 13. (26.) aprīlī Ministru kabineta apstiprināto Krievijas lekšlietu ministrijas iesniegumu Nr. 340 „Lietuviešu-žemaišu izdevumu alfabēta jautājumā” (246 lappuses), kurā tika dots norādījums „atcelt visus agrāk pieņemtus valdības lēmumus un rīkojumus par lietuviešu un žemaišu rakstību un atļaut šajos izdevumos lietot bez krievu arī latīņu vai citu šriftu” (Merkys 2004, 21; plašāk par šiem dokumentiem – Vēbra 1996, 239–266; arī Merkys 1994, 10–11), tādējādi pārtraukdams 40 gadu ilgušo latīņu drukas aizliegumu, kas bija skāris gan Lietuvu, gan katolisko Latvijas novadu Latgali.

Šis laiks, kad pasaulē bija sākusies strauja zinātnes, tehnikas un vispārējās labklājības attīstība (apmēram posmā starp pirmā Transatlantijas telegrāfa kabeļa uzbūvēšanu (1866) un pirmo lidmašīnas pacelšanos gaisā (1903)), baltu tautām ir ļoti pretrunīgs – to var uzskatīt gan par vienu no tumšākajiem periodiem pēdējo gadsimtu lietuviešu un ievērojamas latviešu daļas kultūras vēsturē, kad ar varu tika mēģināts mainīt un dzēst svarīgākos identitātes elementus, gan savā ziņā par gaišāko – tieši skarajos apstākļos bija radusies augsne, kurā tika pārbaudīta un nostiprinājās mūsdienīga izpratne par nacionālajām vērtībām, tika likti pamati modernajai lietuviešu un latviešu tautai.

No daudzajām pēdējo divdesmit gadu laikā drukas aizliegumam veltītajām zinātniskajām monogrāfijām, kolektīvajiem pētījumiem, rakstu krājumiem Lietuvā (piemēram, Merkys 1994; Vēbra 1996; Aleksandravičius, Kulakauskas 1996; RDM 2004; IPLP 2005; Subačius 2011) un Latvijā (RK 1944; Jūrdžs 1999; Latgale 2003) var secināt, ka tēma ir atspoguļota ļoti dziļi un plaši, šķiet, par to gandrīz vai neiespējami pateikt kaut ko jaunu. Tomēr faktu kopums par šo laikmetu ļauj aptvert kopējo ainu, kas patiesi bijusi smalkāka, nekā varētu likties no pirmā acu skatienu, un Lietuvā mazliet citāda nekā Latgalē – tas sniedz pamatu jaunām interpretācijām.

Ja lietuviešu un latviešu historiogrāfijā sakrīt viedokļi par drukas aizlieguma beigu datumu, tad nav vienprātības par tā sākumu. Lietuvā visbiežāk tiek minēts 1864. gads (šo viedokli vairāk atbalsta vēsturnieki), retāk – 1865. gads (literatūras zinātnieku viedoklis) (Vēbra 1996, 31). Tiesa, pirmie praktiskie aizlieguma soļi sperti jau agrāk. Poļu dumpja galīgai apspiešanai 1863. gada 14. (27.) maijā no Sanktpēterburgas ieradies cara Aleksandra II jaunieceltais Viļņas ģenerālgubernators Mihails Muravjovs, jau tajā pašā mēnesī pārbaudījis Viļņas tipogrāfijas un grāmatnīcas un aizliedzis sešas reliģiska satura grāmatas (Vēbra 1996, 13). Taču 1864. gada 5. (17.) jūnijā M. Muravjovs, jau turēdams rokās pirmo kirilicā pārveidotu lietuviešu mācību grāmatu, parakstījis ar Sanktpēterburgas priekšniecību saskaņoto aizrādījumu Nr. 281, kas adresēts Viļņas Cenzūras komitejai: „Nosūtu lietuviešu ābece eksemplāru, kas drukāts krievu burtiem, un iesaku kopš šī laika ievērot noteikumu: neatļaut drukāt nevienu lietuviešu ābeci, kas rakstīta ar poļu burtiem, un atļaut drukāt tikai tad, kad tās tiks pārrakstītas krievu burtiem saskaņā ar pievienoto paraugu.” (oriģināls: EAIS 1864; Merkys 1994, 6) Pirms un pēc tam bijuši arī citi administratīvie rīkojumi, mutiskie aizrādījumi (piemēram, ne tikai par mācību grāmatu, bet arī par visu lietuviešu, žemaišu un latviešu grāmatu izdošanu kirilicā), taču tieši minētā dokumenta datumu Lietuvā mēdz uzskatīt par drukas aizlieguma sākumu. Ievērojot to, ka Viļņas ģenerālgubernatoram (attiecīgi arī Viļņas Cenzūras komitejai) bija pakļauta arī Vitebskas guberņa (1851. gadā šeit bija iecelts speciālais cenzors (Zagornov 1997, 17)), drukas aizlieguma sākumu 1864. gada vidū formāli un, kā rāda vēlākie 1871. gada notikumi, pilnīgi pamatoti iespējams attiecināt arī uz Latgali.

Tomēr Latvijā par aizlieguma sākumu tradicionāli mēdz uzskatīt 1865. gadu (piemēram, Brežgo 1944, 161; Stafecka 2003, 52; Jēkabsons 2004, 191; Leikuma 2005, 235) vai 1871. gadu (Apeļs 1935, 26, 28). 1865. gadā jaunais Viļņas ģenerālgubernators Konstantīns fon Kaufmanis, līdzīgi kā viņa priekštecis, savu darbību sāka ar kratišanām Viļņas tipogrāfijās, kur atrada cenzūras neaprobētos izdevumus un konstatēja iepriekšējo rīkojumu nepildīšanu. Pēc viņa pavēles 20. augustā (2. septembrī) tika aizzīmogotas Viļņas grāmatnīcas, bet 6. (18.) septembrī ar trijiem cirkulāriem (tiem atšķiras tikai skaidrojošā daļa), kas adresēti Krievijas iekšlietu ministram (Nr. 12299), Polijas Karalistes iekšējo un reliģisko lietu komisijas priekšsēdētājam (Nr. 12290) un Baltijas ģenerālgubernatoram (Nr. 12300), tika atzīts par nepieciešamu (tulkojums no publicējuma krievu valodā, sk. Vēbra 1996, 36–41):

- dot rīkojumu Viļņas mācību apgabala vadībai parūpēties par pēc iespējas lielāku grāmatu skaitu lietuviešu un žemaišu izloksnēs, bet [drukātu] krievu burtiem;

- ieteikt guberņu priekšniekiem, pirmkārt, visiem tipogrāfiju, litogrāfiju un hromolitogrāfiju īpašniekiem aizliegt savās iestādēs sagatavot jebkādus izdevumus ar latīņu-poļu burtiem lietuviešu un žemaišu izloksnēs; otrkārt, izmantot visus viņu rīcībā esošos līdzekļus, lai aizliegtu ievest, pārdot un jebkādā citā veidā izplatīt dažādus izdevumus minētajās izloksnēs ar latīņu-poļu burtiem; treškārt, izsludināt šādu manu rīkojumu visiem tipogrāfiju, litogrāfiju un hromolitogrāfiju īpašniekiem un tā neievērošanas gadījumā aizliedtos izdevumus konfiscēt, pamatojoties uz mana priekšteča aizrādījumiem; par pārkāpumiem man ziņot, lai tiktu pieņemti tālākie rīkojumi.

Iepriekšminētos dokumentus Krievijas iekšlietu ministrs Pjotrs Valujevs apstiprināja ar 1865. gada 23. septembrī (5. oktobrī) datētu lakonisku slepeno cirkulāru Nr. 141, kura trijos pantos bija izvērsis vien K. fon Kaufmaņa rīkojuma 2. panta trīs apakšpunktus (sal. Vēbra 1996, 42). Īpaši interesantas ir šo dokumentu preambulas un skaidrojošie teksti, jo tajos ir atsaucē uz M. Muravjova mutvārdu pavēlēm, turklāt tikai tajos līdzās lietuviešiem un žemaišiem ir pieminēti arī latvieši (sal. Leikuma 2005, 236–237). No minētā rīkojuma teksta var saprast, ka tas tieši attiecināts uz sešām Ziemeļrietumu apgabala guberņām: Viļņas, Kauņas, Grodņas, Vitebskas, Minskas un Mogiļevas, taču 75 eksemplāri izsūtīti visiem Krievijas Eiropas daļas gubernatoriem. Lietuviešu historiogrāfijā ir bijušas diskusijas, vai šis dokuments bija spēkā tikai minētajā apgabalā, visā Krievijas Impērijā vai tās Eiropas daļā (vispārpieņemtais viedoklis ir pēdējais: Merkys 1994, 7; Vēbra 1996, 32, 34). Tas jau sākotnēji bija spēkā arī ārpus Ziemeļrietumu apgabala (piemēram, Polijas Karalistē), bet, šķiet, uz to uzreiz nereaģēja varas iestādes trijās Baltijas guberņās, un tas ļāva Gustavam fon Manteifelim līdz pat 1870. gadam ārpus Ziemeļrietumu apgabala robežām izdot grāmatas latgaliešu rakstu valodā, no kurām īpaši pieminams pirmais regulārais izdevums „Inflantuziemies ļajkagromota aba kalenders.. [..uz 1862–..1871 godu]”. 1871. gada janvārī Vitebskas guberņas tirgotājiem „lietuviešu” grāmatas sāka konfiscēt, saistībā ar to arestēja Tērbatas izdevēju Heinriku Lākmani, un galu galā arī pats Manteifelis bija spiests parakstīt un caur Vitebskas gubernatoru Frīdrihu Voldemāru fon Lizanderu uz Sanktpēterburgu nosūtīt solījumu, ka vairs nekad nerakstīs nevienu „leitisku grāmatu poliskiem burtiem”. Zīmīgi ir tas, ka arī šajā gadījumā vietējā administrācija atsaukusies tieši uz pirmo, šķiet, aizmirsto, 1864. gada M. Muravjova cirkulāru un mutiskiem aizrādījumiem (sk. Kempis 1910, 58–59). Tātad ir pamats latgalisko grāmatu drukas lieguma

sākumu precizēt un to saistīt nevis ar Kaufmaņa (1865), bet Muravjova (1864) pavēlēm, kas veselus gadu desmitus bija autoritatīvas ne tikai Ziemeļrietumu apgabala, bet arī Krievijas plašākā mērogā, pat radot iespaidu, it kā to autors joprojām būtu bijis dzīvs. Piemēram, apzinoties vai neapzinoties M. Apeļs savā grāmatā „Latgališu literatūras vēsture” (1935, 26) norāda, ka 1871. gadā nāca Muravjova rīkojums, ar kuru tika aizliegts drukāt grāmatas latgaliešiem latīņu burtiem. Taču tā bijusi tikai adresātu nokavēti sasniegusi Muravjova pavēle – pats ģenerālgubernators bija miris jau 1866. gadā!

Vairākus gadu desmitus ilgušais etnisko minoritāšu (lietuviešu un Vitebskas guberņas latviešu) pārkrievošanas process atbilda tā laikmeta valsts stratēģijai, taču jau no paša sākuma nesaskaņoto sporādisko lēmumu dēļ pārvērtās par neveiksmīgu, birokrātijas iegrozītu eksperimentu – pašus aizliedzējus piemeklēja dažādas grūtības (sal. Vēbra, 1996, 14–25; Merkys 1994, 7–13; Aleksandravičius, Kulakauskas 1996, 287–293). Pēc 1865. gada 23. septembra P. Valujeva cirkulāra noskaidrojies, ka tas nav ticis izsludināts, tāpēc nedarbojas valsts iestādēs. Izmantojot šo nepilnību, 1865. gadā par Krievijas Zinātņu akadēmijas līdzekļiem Sanktpēterburgā tika izdota valodnieka Augusta Šleihera rediģētā lietuviešu dzejnieka Kristijona Donelaiša (*Kristijonas Donelaitis*) poēma „Gadalaiki”. Tas izraisīja klaju neapmierinātību krievu presē, bet Krievijas cars izglītības valsts sekretāra Nikolaja Miļutina ierosinājumu aizliegt izmantot latīņu-poļu ābeci valsts izdevumos lietuviešu valodā apstiprināja tikai 1866. gadā. Tam bija juridisks spēks, bet līdz ar to formāli pārstāja darboties visi iepriekšējie rīkojumi. Šī iemesla dēļ sāka protestēt grāmatnīcu un tipogrāfiju īpašnieki, kuri (īpaši pieminams Fēlikss Zavadskis) sūdzējās par konfiscētajām grāmatām, pieprasīja tās atdot vai atlīdzināt zaudējumus. Tāpēc valsts iestādes bija spiestas būt elastīgākas un 1870. gadā pieņēma lēmumu atdot visas līdz drukas aizliegumam izdotās grāmatas, bet, iebilstot ģenerālgubernatoram Aleksandram Potapovam, tika atļauts pārdot tikai tās, kas nav domātas „tautas izglītībai”, galvenokārt lūgšanu grāmatas. Pēc šī lēmuma varu sāka uztraukt arvien lielāka ārzemēs drukāto un ievesto reliģisko grāmatu plūsma, ievērojama daļa no tām bija t. s. kontrafakcijas izdevumi – ar viltotu (līdz 1864. g.) izdošanas gadu, nenorādot īstos autorus. Ja līdz šim tās tika atņemtas, tad ar 1870. gada beigās pieņemto rīkojumu bija atļauts ievest un turēt lūgšanu grāmatas tikai personiskām vajadzībām. Lai reliģiskās grāmatas nošķirtu no nereliģiskajām, 1869. un 1877. gadā pat tika izveidoti katalogi, kuros bija iekļautas 12 atļautās grāmatas. Tomēr, netiekot galā ar ārzemēs drukāto grāmatu daudzumu, Viļņas speciālais cenzors Antonijs Petkevičs protestējot atteicās tās pārbaudīt, un 1874. gadā cenzūras darbība tika pārcelta uz Sanktpēterburgu.

Viens no veidiem, kā oficiāli apiet rīkojumus, bijusi pāriešana uz citiem šriftiem. Pašā perioda sākumā popularitāti starp ievestajām grāmatām ieguva izdevumi gotiskajā šriftā (to vara aizliedza pašās 1872. gada beigās). Vēlāk izmantoti specifiski modificētie latīņu un latīņu-čehu šrifti (tā kopš 15. gs. čehu burtos *š, ž, č, dž* lietotās diakritiskās zīmes palika arī mūsdienu lietuviešu ortogrāfijā). Lietuviešu inteliģence, izmantojot pretrunas varas lēmumos un argumentus par aizlieguma attiecināšanu tikai uz latīņu-poļu burtiem, panāca, ka no 1876. gada līdz 1879. gadam Sanktpēterburgā, Jelgavā un Viļņā vairākos desmitos tūkstošu eksemplāru tika oficiāli nodrukātas četras grāmatas un kalendārs (divi no šiem izdevumiem nebija reliģiska satura). Arī 1880. gadā ar īpašu cara piekrišanu Zinātņu akadēmija saņēma izglītības ministra atļauju tikai zinātniskiem nolūkiem un ierobežotam lasītāju lokam drukāt darbus, kas veidoti pēc A. Šleihera modificētās latīņu ortogrāfijas (tā nebija zaudējusi spēku līdz aizlieguma beigām: tika izdoti dziesmu krājumi, vārdnīcas daļa, daiļliteratūras fragmenti un hrestomātija). Tomēr kopš 1882. gada līdz gadsimta beigām lietuviešu grāmatu izdošana tautas vajadzībām Krievijas Impērijā būtībā pārtrūka. 1883. gadā Galvenā izdevniecības lietu pārvalde, saņēmusi lekslietu ministrijas apstiprinājumu, norādīja, ka kopš šī brīža lietuviešu valodas grāmatas nedrīkst iespiest nevienā citā alfabētā kā tikai krievu. Vienīgais lielākais izņēmums bijis 1894. gads, kad Sanktpēterburgā iespieda lietuviešu un latviešu zemju karti, bet Kauņā – ortogrāfijas mācību lekcijas. Interesants fakts, kas saistīts ar pirmo drukāto lietuviešu-latviešu leksikogrāfijas darbu, – tieši tajā pašā gadā Rīgā un Sanktpēterburgā sāka izplatīt Tilzītē (Vācija) izdoto Mīkola Miežiņa (*Mykolas Miežinis*) „Leišu-latviešu-poļu-krievu vārdnīcu”. Sarakste starp izdevumu recenzējošām vietējās varas iestādēm ieilga, tika konstatēts, ka pārdošanu fiziski apturēt nav iespējams, un, tā kā saturisku iebildumu nebija, izņēmuma kārtā tika atļauts izplatīt šo darbu (Vēbra 1996, 201–202). Šis gadījums vairoja lietuviešu cerību, ka drukas aizliegums tiks atcelts.

Šāda rīcība un lēmumu nekoncekvence diezgan agri sāka raisīt pat augstāko cara administrācijas pārstāvju neticību aizlieguma panākumiem, piemēram, jau 1877. gadā Kauņas gubernators Pjotrs Baziļevskis atskaitē paziņoja, ka „grāfa Muravjova mēģinājums ieviest krievu burtus lietuviešu valodā nav izdevies”, un ierosināja atļaut iespiest grāmatas ar latīņu burtiem (Vēbra 1996, 18). Līdzīgu viedokli gadsimtu mijā izteicis arī cits Kauņas gubernators Sergejs Suhodoļskis (Brežgo 1944, 159–160). Vēsturnieks Rimants Vēbra pat ir apkopojis amatpersonu viedokļus par aizlieguma neveiksmēm un sadalījis tos 9 grupās – šajā sarakstā starp skeptiķiem pieminēti dažādos laikposmos strādājušie ierēdņi: jau minētais Viļņas ģenerālgubernators

A. Potapovs, viņa pēcteči Vitālijs Trockis, Pjotrs Svjatopolks-Mirskis (viņš uzskatīja, ka krievu alfabēta ieviešana aizkavējusies par trim gadsimtiem, un bija aktīvs drukas aizlieguma atcelšanas piekritējs (sal. Merkys 2004, 21)), Varšavas ģenerālgubernators Mihails Čertkovs. Viņuprāt, galvenais neveiksmes iemesls – katoļu garīdzniecība (tā slepus aizliegusi lietot izdevumus ar krievu burtiem un organizējusi to drukāšanu ārpus Lietuvas), retāk pieminēta vietējā muižniecība vai lietuviešu nacionālās savdabības aizstāvji (Vēbra 1996, 23).

Tomēr galvenais iemesls, kas drukas aizliegumu Lietuvā padarīja pēc būtības neīstenojamu, bija Mazās Lietuvas klātbūtne un zemākā lietuviešu tautas slāņa – zemnieku – pašapziņas pieaugums. Mazā Lietuva ir kultūrvēsturisks novads ārpus senajām Lietuvas etniskajām zemēm – senprūšu zemju austrumu daļa, ko, sākot ar 14. gs. beigām, intensīvi kolonizēja migranti no Lietuvas. Veidojot vairāk nekā pusi no etniskā īpatsvara, lietuvieši līdz 17. gs. apdzīvoja teritoriju, kas apmēram sakrīt ar mūsdienu Krievijas Kaļiņingradas apgabalu (izņemot Sembas pussalu) un Lietuvas Klaipēdas apriņķi. Viņi bija Vācu ordeņa, vēlāk – Prūsijas Hercogistes (kas vēlāk tapa par Prūsijas Karalisti un veidoja Vācijas kodolu) luterticīgie pavalstnieki. Tiesa, pēc tam divu gadsimtu laikā līdz 19. gs. lietuviešu kompaktais areāls samazinājies (galvenokārt mēra epidēmiju, jaunu vācu kolonizācijas viļņu un iekšējas pārvācošanas dēļ). Tas pārklāja vienīgi Klaipēdas apriņķi un dažus desmitus kilometru lielo teritoriju uz dienvidiem no Nemunas upes. Taču izsenis, jau kopš 16. gs. vidus, bija jūtams Mazās (Vācijas) Lietuvas kultūras tradīciju pārākums pār Dižlietuvas (vēsturiski etniskās) tradīcijām: Austrumprūsijā grāmatu izdevniecība sākusies 50 gadu agrāk, izdevumu bija daudz vairāk, kultūras dzīve – intensīvāka, izglītība – augstākā līmenī. Šis pārākums saglabājās līdz 19. gs. 80.–90. gadiem – brīdim, kad, rodoties pirmajām inteliģento zemnieku paaudzēm, pašā Dižlietuvā strauji sākās lietuviešu tautas atmoda, savukārt tikko (1871. g.) apvienotajā Vācijā ļoti agresīvas kļuva vāciskās asimilācijas tendences. No mūsdienu viedokļa liels vēsturiskais paradokss ir tas, ka kultūrtelpas abpus robežām samainījušās vietām – zemē, kas bija lietuviešu kultūras šūpulis, tagad ir Krievija, bet šaipus, kur 19. gs. lietuviešu valoda (gluži kā senprūšu) tika uzskatīta par krievu un poļu valodas nomāktu, izmirstošu, Lietuvas valsts svin 100 gadu jubileju. Var tēlaini teikt, ka mūsdienu Lietuva ir pārmantojusi Mazās Lietuvas garu un dvēseli, un tā būs patiesība – pat lietuviešu literārā valoda (kopvaloda) ir tuvāka tieši tam dialektam, kurā runājuši Mazās Lietuvas lietuvieši, un rakstu valodai, kuru gadsimtiem kopuši šī kultūrvēsturiskā reģiona pārstāvji.

Mazā Lietuva toreiz, 19. gs. beigās, izdarīja pēdējo un būtisku pakalpojumu lietuviešu tautas eksistencei. Jau pašā perioda sākumā aizliegto izdevumu pieprasījumu Lietuvā visvairāk sāka apmierināt Karaļauču un abos Nemunas krastos esošo Mazās Lietuvas pilsētu un ciemu – Tilzītes, Ragaines un Bitēnu – tipogrāfijas, kurās grāmatas drukāja desmitiem tūkstošu eksemplāru tirāžās. Arvien intensīvāk darbojās ļoti specifiskās un, šķiet, ienesīgās nodarbes pārstāvji – grāmatu kontrabandisti jeb grāmatnesēji (liet. *knygnešiai*), no kuriem, kā rāda sodīšanas statistika (3090 aizturēšanas gadījumu un 2854 sodītās personas), īsto grāmatu piegādātāju ir bijis 26,9 %, grāmatu izplatītāju – 27,8 %, grāmatu glabātāju – 26,9 % (Merkys 1994, 9). Šie cilvēki bija galvenokārt zemnieki no dažādiem Lietuvas reģioniem, bet īpaši pieminams ir Lietuvas pierobežā netālu no Skaistkalnes dzīvojušais Jurģis Bielinis, kurš piegādājis arī latviešu izdevumus (par viņa darbību sk. Merkys 1994, 63).

Grāmatu nogādāšanu pāri Vācijas–Krievijas robežai veicināja vēl viens apstāklis, kas apliecināja varas lēmumu neapdomīgumu. Zīmīgs fakts – 1879. gadā Krievijas pierobežas muitas darbinieki ievēroja, ka kontrabanda strauji palielinājusies, taču viņiem nebija skaidrs, pēc kāda panta aizturētās personas jāsoda. Šo problēmas saasinājumu (grāmatu pārvešana neesot pretrunā nedz ar likumu, nedz ar muitas noteikumiem) nepalīdzēja atrisināt arī tiesas lēmumi. Pat Krievijas Tieslietu ministrija kādā tiesas prāvā 1880. gadā izsludināto attaisnojošo spriedumu grāmatnesējiem atzinusi par pamatotu. Līdzīgu viedokli 1890. gadā paudis arī Iekšlietu ministrijas Policijas departaments, kas Galvenajai izdevniecības lietu pārvaldei aizrādījis, ka nav vajadzības sodīt personas, kas izplata aizliegto presi (Vēbra 1996, 18–20). Līdzīgs Policijas departamenta atzinums par to, ka tas nav pretvalstisks noziegums un nav uzreiz jāsoda, bet jānodod izskatīšanai tiesā, pieņemts arī 1892. gadā (Merkys 1994, 12–13). Izlemts aprobežoties ar aizliegto izdevumu atņemšanu, bet vietējiem ierēdņiem, kuriem bija jāievēro „pagaidu noteikumi”, pēc saviem ieskatiem personas bija jāsoda ar sodiem, kas samērā reti bija saistīti ar ilgstošu brīvības atņemšanu. Tas parasti bija naudassods, aizturēšana, arests, atsevišķos gadījumos – cietumsods un trimda. Perioda beigās lietas arvien retāk nodeva tiesai, jo vietējā administrācija tai neuzticējās – pēdējā lietas izskatīšana notikusi Kauņā 1895. gadā (Merkys 1994, 13). Tiesa, pēc 1898. gada daži grāmatnesēji tikuši ievainoti vai nošauti, jo robežjoslā, kas bija 7 verstis plata, uz pārkāpējiem bija atļauts atklāt uguni.

Ievērojot ģeogrāfisko Mazās Lietuvas tuvumu, lietuviešu zemnieku arvien aktīvāku iesaistīšanos grāmatu izplatīšanā un pašizglītošanos, kā arī varas lēmumu nekonsekvenci un dažreiz, šķiet, pat negribēšanu tos pildīt (šis aspekts, domājams, ir nepietiekami uzsvērts pētījumos par apskatāmo

periodu), drukas aizliegums Lietuvā bija it kā ieprogrammēts piedzīvot neveiksmi un pat atgādināja traģikomisku mēģinājumu ar sietiņu sasmelt pavasara plūdus. Tiesa, ne tik acīmredzami tas bija vērojams Latgalē, kur nebija tādas augsnes, lai attīstītu grāmatu nelegālas drukāšanas un izplatīšanas tīklu, kā Lietuvā, lai gan šeit tas pastāvēja. „Mazās Latvijas” trūkums tika kompensēts gan ar grāmatu pārrakstīšanas tradīciju (Brežgo 1944, 161–171; Bukšs 1944, 176–189; Rupaiņš 1944, 190–204; Jūrdžs 1999; Stafecka 2003, 52–59; Kalvāne 2014, 32–46), gan – tam ir jāpievērš uzmanība – ar lielāku oficiālo grāmatu izdošanas brīvību nekā Lietuvā.

Kopējo situāciju aizlieguma laikā un pirms tā ļauj salīdzināt dažādos avotos atrodamai skaitļi. Jāpiebilst, ka uz Baltijas kaimiņu fona lietuviešu grāmatu izdošana 19. gs. 1. pusē kopumā izskatījies daudz nabadzīgāka: saskaņā ar bibliogrāfes Aušras Navickienes datiem, no 1801. gada līdz 1855. gadam iespiesti 1846 latviešu, 1027 igauņu un tikai 644 lietuviešu izdevumi (šis kontrasts, rēķinot uz iedzīvotāju skaitu noteiktajos laika periodos, ir daudz lielāks, piemēram, ar speciālām metodēm precizējot Alekseja Apīņa savāktos faktus (Apīnis 1977, 91, 139, 162), 1851.–1855. gadā, rēķinot uz vienu miljonu iedzīvotāju, Latvijā iznākuši 67,45, Igaunijā – 102,5, Lietuvā – tikai 16,4 izdevumi (Navickienē 2016, 14, 18). Tomēr pēdējos desmit gados līdz drukas aizliegumam Lietuvā grāmatu izdošana sākusi ļoti strauji augt, piemēram, 1854.–1865. gadā Viļņas tipogrāfijās nodrukāts 171 lietuviešu izdevums (1861. gadā vien parādījies 21 izdevums). Bija nobriedusi nepieciešamība dibināt pirmo īsto lietuviešu periodisko izdevumu (Vēbra 1996, 12). Tiesa, sapnim bija lemts īstenoties tikai ar Austrumprūsijā izdotajiem laikrakstiem „Aušra” (1883–1886) un „Varpas” (1889–1905) – ar tiem sākās aktīvā tautas atmodas fāze. Tomēr arī drukas aizlieguma laikā (1864–1904) lietuviešu izdevumu pieauguma tendence ne tikai netika apstādināta, bet tā arī daudzkārt palielinājās: izmantojot dažādus latīņu rakstības paveidus, ārpus Lietuvas nodrukāti 4100 nosaukumu izdevumi (neskaitot periodiku), no tiem 720 – ASV (Merkys 1994, 9). Iespējams, daudzi no šiem 6 miljonu tirāžas izdevumiem savu adresātu sasnieguši – tiek lēsts, ka muita un policija no nelegālās grāmatu plūsmas konfiscējusi vien nelielu daļu – 6 % (Merkys 1994, 13) vai 8–10 % (Vēbra 1996, 221). Turpretī kirilicā drukātās „lietuviešu” grāmatas 40 gadu posmā bijušas tikai 55 (ar variantiem – 63) (Merkys 1994, 9) vai 54 (Stasiukaitienē 2006, 32), kopējā tirāža sasniegusi vien 165 tūkstošus eksemplāru (Vēbra 1996, 242).

Grūti izvērtēt ar statistisku precizitāti, bet uz Latgalei domāto grāmatu izdošanu drukas aizliegums atstājis – un tas varētu būt no pirmā acu uzmetiena pārsteidzoši – relatīvi pat vēl mazāku ietekmi. Tam bija citi iemesli, nevis grāmatu izdošana ārzemēs. No 1730. gada līdz 1865. gadam nodrukāti 74 (no

tiem 19. gs. – 63) izdevumi latgaliešu rakstu valodā (Seiļ 1944a, 9–15), taču šis skaits precizējams, piemēram, Skaidrīte Kalvāne norāda potenciāli lielāku skaitu – 95 (Kalvāne 2012, 6–13). Tiesa, kādreizējais Viļņas mācību apgabala inspektors un aizlieguma atbalstītājs Ivans Korņilovs minējis vēl (neticami un nepamatoti) lielāku skaitu: Viļņā vien 1854.–1865. gadā esot nodrukāti 180 latviešu izdevumi (citāts no Brežgo 1944, 163). Varētu šķist, ka drukas aizlieguma laikā būtu gaidāms pārrāvums vai vismaz straujš samazinājums, taču tas nebija tik ievērojams kā Lietuvā – salīdzinājumā ar gadsimta pirmo pusi, iznācis vien divreiz mazāk grāmatu: Valērijas Seiles drukas aizlieguma laikā iznākušo latgalisko izdevumu sarakstā (Seiļ 1944b, 172–175), ieskaitot atļauto un aizliegto G. fon Manteifeļa „Inflantuziemies ļajkagromota aba kalenderu.” un citas grāmatas, kas oficiāli vai arī pusoficiāli iespiestas, ir iekļautas 35 vienības. Jāuzsver – tās ir 1865.–1904. gadā iespiestās grāmatas, kas drukātas Rīgā, Tērbatē, Jelgavā, Viļņā, Sanktpēterburgā, Krāslavā, Helsinkos un citur. Kā atzinis Boļeslavs Brežgo (1944, 162), ir zināmi 22 latgaliešu izdevumi, kas nodrukāti Krievijas robežās, ieskaitot arī Ziemeļrietumu apgabalu, kur bijis spēkā īpašs aizliegums. Šie skaitļi absolūtā izteiksmē ir trīs reizes lielāki nekā visā periodā atļauto (daudzos gadījumos – drīz vien pēc tam arī aizliegto) lietuviešu izdevumu skaits Krievijas impērijā – 22 pret 7 (neskaitot zinātnieku vajadzībām veltītus izdevumus), relatīvā izteiksmē, salīdzinot ar iepriekšējā periodā izdotajām grāmatās, šī starpība daudzkārtšojusies! Te būtu jāatceras arī Latgalei domātie nelegālie ārzemju (Poznaņas, Pšemisles, Tilzītes u. c.) kontrafakcijas izdevumi. To apjomu bez speciāla pētījuma noteikt ir gluži neiespējami, taču Vītauta Merķa (*Vytautas Merkys*) grāmatā (1994) minētie latviešu grāmatu konfiskācijas fakti rāda, ka to izplatīšana bijusi ievērojama. Ņemot vērā arī grāmatu pārrakstītāju darbību, var piesardzīgi apgalvot, ka Latgalē kopējā situācija, salīdzinot ar kaimiņzemi, raksturojama šādi – lielāks oficiāli pieejamo izdevēju skaits, iespējas tikt pie nelegāli iespiestajām un kontrabandas ceļā piegādātajām grāmatām, intensīvāka tekstu apmaiņa ne tikai drukātajā, bet arī pārrakstītajā formā. Šādu pavairošanas veidu, starp citu, varējis veicināt ne vien drukāto grāmatu trūkums vai dārdzība, bet arī īpaši liels pieprasījums dažos apvidos, kur izsenis bijusi spēcīga lasīšanas tradīcija. Anna Stafecka ir pamanījusi interesantu kopsakarību starp pārrakstīšanu un lasītprasmi – tajos apvidos, kur tā bijusi izplatīta, drukas aizlieguma beigās lasītprasme bijusi gandrīz divreiz lielāka (76,5 % pret 39,2 %) (Jūrdžs 1999, 11; Stafecka 2003, 54). Taču šāds stāvoklis varēja būt jau arī pirms drukas aizlieguma – to var izskaidrot arī ar to, ka ilgstošs un augošs pieprasījums veicina dažādākas piedāvājuma formas. Lietuvā, kur lasītprasmes fons kopumā vienmēr ir bijis daudz vājāks (drukas aizlieguma sākumā lasītprasme bijusi 24 % Austrumlietuvā un

60 % Rietumlietuvā, sk. Merkys 1994, 9), pārrakstīšanas fenomens tā arī nav izveidojies. Turklāt Latvijā, kā arī Lietuvā, 1864.–1880. gadā (ar papildu metienu 1884. g.) četras kirilicā drukātās Latgalei domātās grāmatas, kuras pat nebija latgaliskas (ābece, dažus gadus iznākušais kalendārs, krievu valodas mācību grāmata un no katoļu liturģijas viedokļa izkropļota lūgšanu grāmata; par izdevumu tapšanas gaitu sk. Brežgo 1944, 127–171), kā svešķermenis tika atgrūstas, tām, izņemot izglītības iestādes, nebija lasītāju, uz sabiedrību tās nekādu iespaidu neatstāja. Tātad ir nepieciešams vēlreiz izvērtēt ne tikai formālo drukas aizlieguma datumu Latgalē, bet arī pašu aizlieguma būtību – uz Lietuvas fona drukas aizliegums Latgalē bijis relatīvi brīvāks, tas formāli ir sācies 1864. gadā, bet pirmās sankcijas tikušas piemērotas vien 1871. gadā. Jākonstatē, ka drukas aizliegums visā 40 gadu ilgajā laikposmā nav bijis viengabalains, tieši pretēji – ar izteiktām lokālām īpatnībām, nevienādi intensīvs – pakļauts iekšējās politikas straumēm, galu galā vājinājies un atcelts Krievijas Impērijas tautu atmodas spiediena rezultātā.

Kāpēc vietējās varas rīkojumi, kuri pat nebija pienācīgi formulēti, bieži izteikti mutiski, retāk rakstiski, turklāt kas tā arī netika līdz galam imperatoru izsludināti kā likums, vispār tika plānoti un virzīti? Kāpēc tie tika uzturēti spēkā veselus 40 gadus, kaut arī jau pirmajos gadu desmitos paši ierēdņi tos uzskatīja par neveiksmi? Vai tas bija sods par lietuviešu piedalīšanos 1863. gada nemieros? Vai M. Muravjova nodomiem, kas vērsti pret lietuviešu tautu, pamatā bija atriebība vai kādi citi motīvi? Kāpēc tie tika attiecināti tieši uz lietuviešiem un tikai uz daļu no latviešiem? Ko impērijas administrācija un tai palīdzējušie tā laikmeta filologi slavofili zināja par baltu tautām, un vai gadījumā (to rāda spiediens uz G. fon Manteifeli atteikties no nodoma izdot „lietuviešu” grāmatas) netika jaukti Vitebskas guberņas (Latgales vēsturiskajās robežās) latvieši ar lietuviešiem – ne tikai vienas katoļu konfesijas, bet arī līdzīgās valodas dēļ, ko varēja ietekmēt nepilnīga baltu valodu izpēte šajā laikmetā? Šādi jautājumi ir radušies, pētot šo tēmu, taču atbildes, no kurām daudzas būtu negatīvas, iederētos plašākā publikācijā – tās atklātu visai paradoksālas 19. gs. Krievijas politiskās pārvaldes metodes, kurām drīzāk bija raksturīga nevis racionalitāte, bet gan nejaušība, nevis reaģēšana uz mainīgu realitāti, bet konservatīvisms, pašpietiekamība un inerce.

Īsi un konspektīvi atbildot uz iepriekš minētajiem jautājumiem, var apgalvot, ka galvenais iemesls, kāpēc lietuvieši un Latgales latvieši bija pakļauti drukas aizliegumam un rusifikācijai, bija nevis viņi paši, bet ar viņiem saistītais vēsturiskais mantojums. Paplašinoties un sasniedzot maksimālos apmērus, Krievijas Impērija visu 19. gs. nespēja absorbēt anektēto nomaļu sabiedriskās iekārtas un valstiskuma paliekas. Bez Baltijas guberņām, kur

bija ievēroti vācu aristokrātijas iedibinātie likumi, vēl lielākas galvassāpes tai sagādāja dumpīgie (ievērojot 1794., 1831., 1863. g. sacelšanos) rietumu apgabali, kas kādreiz piederēja Polijas–Lietuvas valstij. Interesanti, ka Krievijas imperatoru attieksme pret šīm teritorijām bijusi kardināli atšķirīga (sk. Aleksandravičius, Kulakauskas 1996, 53–95): piemēram, Katrīna II (1762–1796) to iekļaušanu impērijā uzskatīja par atgūto Kijevas Krievzemes mantojumu, Pāveta I īsā valdīšanas laikā (1796–1801) bija radusies ideja par Polijas–Lietuvas atjaunošanu, samērā liberāls bijis arī rietumu ideju pārņemtais Aleksandrs I (1801–1825). Represīvā Nikolaja I laikā (1825–1855) ne tikai tika dibināta slepenā policija, apspiesta 1831. gada poļu sacelšanās, likvidēta Viļņas Universitāte, bet arī tika piedāvāta izglītības ministra Sergeja Uvarova 1833. gadā izstrādātā krievu mesianisma koncepcija „patvaldība, pareizticība, [krievu] tautiskums”, kura veicināja rusofilijas (slavofilijas) attīstību Krievijā. Tieši tad kā izpildvaras pārstāvis arī parādījies bijušais demokrāts un dekabrists M. Muravjovs, kas, būdams Grodņas gubernatora amatā, 1831. gadā apkaroja dumpja dalībniekus. Nikolaja I laikā no atmiņas tika mēģināts dzēst arī Lietuvas vārdu, to nomainot pret nosaukumiem *Rietumu*, *Ziemeļrietumu gubernas*, un, balstoties uz Osipa Senkovska un Nikolaja Ustrjalova darbiem, izplatīts priekšstats par Lietuvas Lielkņazisti kā krievu valsti (Rietumu Krievzemi), kurā lietuvieši veidojuši minoritāti, līdz ar to viņi ir nolemti pārkrievošanai. Depolonizācija un pārkrievošana esot vēsturiskās taisnības atjaunošana. Zīmīgi ir tas, ka nākamais Krievijas valdnieks Aleksandrs II (1855–1881) sākotnēji bijis pretstats savam tēvam un noskaņots ļoti demokrātiski: atcēla dzimtbūšanu (1861), amnestēja politiskos oponentus. Viņa ieceltajam liberālim Viļņas ģenerālgubernatoram Vladimiram Nazimovam 1862. gadā bija radusies ideja agrākās Lietuvas teritorijā dibināt 1000 skolu, lai valdība varētu veicināt lietuviešu un baltkrievu nacionālo atmodu (tiesa, pret šo ideju iestājies iekšlietu ministrs P. Valujevs). Tajā laikā bijusi ļoti reāla cerība arī atjaunot Viļņas Universitātes darbību.

Taču visu, arī valsts politiku, kas saistīta ar minoritātēm, kardināli mainīja 1863. gada poļu un lietuviešu sacelšanās. Šajā laikā, piedaloties jaunieceltajam ģenerālgubernatoram M. Muravjovam, arī izlemts veikt būtisku gadsimtiem ilgušās Polijas un Lietuvas ūnijas atdalīšanas operāciju, nostumjot pārpoļojušos Lietuvas muižniekus otrajā plānā un veicinot lietuviešu zemnieku nacionālo atmodu. Zemnieki tika uzskatīti par lojālu un Krievijas valstij viegli pakļaujamu spēku, jo bija konstatēts, ka dumpī viņi īsti netika piedalījušies. Būtībā tas, ko piedāvāja Muravjovs – veicināt lietuviešu grāmatniecību (krievu burtiem rakstīto), izglītību (kas veicinātu lojalitāti pret Krieviju) –, bija nevis atriebības, bet labvēlības žests (grūti noticams fakts,

kas mudina neviennozīmīgi vērtēt šo personību, – visā darbības laikā Viļņā Muravjovs bijis lietuviešu valodas pasniegšanas un lietuviešu valodas katedras dibināšanas atbalstītājs, gadījumā, ja būtu atjaunota Viļņas Universitāte, un pat oponentis Maskavas slavofilu avīzes „Moskovskije vedomosti” redaktoram Mihailam Katkovam, sk. Staliūnas 2005, 87–99).

Līdzīgās domās bijuši arī tā laikmeta rusofili, ieskaitot vienu no galvenajiem krievu ābece idejas atbalstītājiem un ideologiem – filologu Aleksandru Hilferdingu. Iepazīstoties ar viņa darbiem (piemēram, Gilferding 1868, 363–385), jāatzīst, ka viņa zināšanas par tā laika lietuviešu un latviešu tautas uzbūvi, kultūras mantojumu, rakstniecību, pat valodniecības pētījumiem bijušas (un savā ziņā pat no mūsdienu viedokļa ir) modernas: viņš precīzi varēja raksturot lietuviešu un latviešu atšķirības, zināja arī baltkrievu un lietuviešu etnisko zemju robežas (kuras, starp citu, tikai nupat, 19. gs. 50. gados, bija atklājis Krievijas armijas Ģenerālštāba izlūkdienests (Komzolova 2005, 107–130)). Tas bija novatoriski, jo līdz tam nereti visus Žečpospolitas vai Lietuvas Lielkņazistes daļas iedzīvotājus – vai tie būtu baltiskas (lietuviešus, Latgales latviešus) vai slāviskas izcelsmes (baltkrievus) – mēdza uzskatīt par vienu kopumu, ko vienoja piederība vienai bijušās valsts daļai. A. Hilferdings lietuviešus, mazlietuviešus un žemaišus uzskatīja par vienas valodas pārstāvjiem, bija iepazinies ar lietuviešu senajiem tekstiem (M. Daukša), nesen (1856) iznākušo A. Šleihera lietuviešu valodas gramatiku, jūsmoja par Mazās Lietuvas lietuviešu valodas mācību sistēmu, K. Donelai un pat nesen publicētajiem lietuviešu bīskapa Motiejus Valančus didaktiskajiem darbiem. Šī slavofila teksts jūtamas atklātas siltas jūtas un mīlestība pret lietuviešu tautu. Kopumā lietuviešu valodas stāvokli un attīstības iespējas viņš vērtēja adekvāti. Izņemot vienu „sīkumu” – lietuviešu valodas rakstības konvertāciju uz krievu ābeci uzskatīja par viegli pielāgojamu un tautai pieņemamu.

Tomēr nākamie Viļņas ģenerālgubernatori neizmantoja ne mazāko daļu no slavofilu atzinumiem. Sākās rupjas administratīvās pašpietiekamības laikmets. 1865. gadā K. fon Kaufmaņa rīkojumu preambulās (Vēbra 1996, 36–41), kurās pieminēti lietuvieši, žemaiši un latvieši, filoloģiskās zināšanas un smalkumi vairs nav manāmi, visu triju grupu pārstāvji atkal tiek uzskatīti par vienu polonizēto politiski etnisku vēstures vienību – it kā būtu sperts solis 20 gadus atpakaļ, iepriekšējos Nikolaja I laika ideoloģiskajos priekšatos. Tāda pati motivācija bija raksturīga arī 1871. gadā, aizliedzot G. fon Manteifelim izdot „leišu” grāmatas. Tātad tā laikmeta filoloģijas pētījumu līmenis it kā būtu ļāvis meklēt precīzāku, izsmalcinātāku argumentāciju pāriešanai uz krievu valodas alfabētu, bet stabilitātes labad tas vienkārši vairs nav bijis nepieciešams. Lietuviešu drukas aizlieguma pastiprināšana un atkārtotā apstiprināšana

1882.–1883. gadā bija tieši saistīta ar Aleksandra III – pēdējā konservatīvā Krievijas valdnieka – kāpšanu tronī (1881–1894). Taču jau ar pirmajiem samērā pielaidīgā un demokrātiskā Nikolaja II (1894–1917) valdīšanas gadiem (to sākumu iezīmē neliels atkusnis 1894. gadā) drukas aizlieguma nosacījumi kļuvuši maigāki, un pēc 10 gadiem (1904) tie tika atcelti.

Liels paradokss un gaiša šī tumšā aizlieguma stāsta puse ir tā, ka M. Muravjova projekts pārtraukt vairākus gadsimtus ilgušo lietuviešu un poļu ūniju savā ziņā bija izdevies – „poļu” jautājums tika atrisināts, lietuviešu zemnieki tik tiešām pamodās un izveidoja mūsdienīgu, uz etniskajiem pamatiem un vērtībām balstītu tautu, tiesa, nelojālu saviem „patroniem”. Pamodās un savu latvisko vērtību apzinājās arī latgalieši. Starp citu (par to jārunā atsevišķi), 1863. gadā Lietuvas skolās līdz ar izdevumiem ar latīņu burtiem bija aizliegta arī lietuviešu valoda – gan kā mācību, gan kā komunikācijas līdzeklis – to aizstāja krievu valoda. Līdzīgas pārmaiņas pēc tā saucamās Nikolaja Manaseina revīzijas 1883. gadā piedzīvoja arī latviešu un vācu skolas Latvijā. Šādi aizliegumi tikai veicināja augošo un brīvības idejas lolojošo tautu pārliecību, ka no visām vērtībām visaugstāk jāizceļ un jāsargā pašas būtiskākās – dzimtā valoda, drukātais vārds, izglītība.

1. Aleksandravičius, Kulakauskas 1996 – Aleksandravičius, Egidijus, Kulakauskas, Antanas. *Carų valdžioje, XIX amžiaus Lietuva*. Vilnius : Baltos lankos, 1996.
2. Apeļs 1935 – Apeļs, Meikuls. *Latgališu literatūras vēsture*. Rēzekne : Latgališu skolotāju centralās bīdreibas izdevums, 1935.
3. Apinis 1977 – Apinis, Aleksejs. *Latviešu grāmatniecība: no pirmsākumiem līdz 19. gadsimta beigām*. Rīga : Liesma, 1977.
4. Brežgo 1944 – Brežgo, Boļeslavs. Aizlīgums īspīst latgaļu grōmotas latīņu burtim un aizlīguma laikā Latgolā. *Rokstu krōjums latgaļu drukas aizlīguma atcelšonas 40 godu atcerei*. Atb. red. B. Brežgo un N. Trepša. Daugavpils : VI. Lōča izdevniceiba, 1944, 117.–171. lpp.
5. Bukšs 1944 – Bukšs, Miķelis. Grōmotu apskots. *Rokstu krōjums latgaļu drukas aizlīguma atcelšonas 40 godu atcerei*. Atb. red. B. Brežgo un N. Trepša. Daugavpils : VI. Lōča izdevniceiba, 1944, 176.–189. lpp.
6. EAIS 1864 – Viļņas ģenerālgubernatora M. Muravjova norādījums Viļņas Cenzūras komitejai par aizliegumu drukāt lietuviešu ābeces lietuviešu-latīņu burtiem un to obligāto drukāšanu ar krievu burtiem. 17.06.1864. [tiešsaiste]. *Elektroninio archyvo informacinė sistėma* [skatīts 19.12.2017.]. Pieejams: <http://eais-pub.archyvai.lt/eais/faces/pages/forms/search/F3005.jspx>

7. Gilferding 1868 – Гильфердинг, Александр. Литва и Жмудь. *Собрание сочинений А. Гильфердинга*. Т. 2. С-Петербург, 1868, с. 361–385.
8. IPLP 2005 – *Исторический путь литовской письменности. Сборник материалов конференции*. Отв. ред. С. Темчин. Вильнюс : Институт литовского языка, 2005.
9. Jēkabsons 2004 – Jēkabsons, Ēriks. Spaudos lotyniškais rašmenimis draudimas Latvijoje 1896–1904 m. *Raidžių draudimo metai*. Sud. D. Staliūnas. Vilnius : LII leidykla, 2004, 191.–197. lpp.
10. Jūrdžs 1999 – Jūrdžs, Andryvs. *Myužeygays kalinders ar sayminiceybas iwirojumim por wyssu godu*. Zin. red. A. StafECKa. Rēzekne : Latgales kultūras centra izdevniecība, 1999.
11. Kalvāne 2012 – Kalvāne, Skaidrīte. Dažas piezīmes par latgaliešu grāmatām kopkatalogā „Seniespiedumi latviešu valodā 1525–1855” (1999). *Via Latgalica*, 4. Rēzekne : Rēzeknes Augstskola, 2012, 6.–13. lpp.
12. Kalvāne 2014 – Kalvāne, Skaidrīte. Par dažām drukas aizlieguma laika burtnīcām. *Via Latgalica*, 6. Rēzekne : Rēzeknes Augstskola, 2014, 32.–46. lpp.
13. Kempis 1910 – Kempis, Francis. *Latgalieši. Kultur-vēsturiska skice*. Rīga : Rakstu apgahdeens „Semneeka puhrs”, 1910.
14. Komzoloва 2005 – Комзолова, Анна. „Литва” или „Западная Россия”? Статистическое исследование этноконфессионального состава населения Северо-Западного края Российской империи в 1850–1860-х годах. *Исторический путь литовской письменности. Сборник материалов конференции*. Отв. ред. С. Темчин. Вильнюс : Институт литовского языка, 2005, с. 106–130.
15. Latgale 2003 – Kursīte, Janīna, StafECKa, Anna. *Latgale: valoda, literatūra, folklorā*. Rēzekne : Latgales kultūras centra izdevniecība, 2003.
16. Leikuma 2005 – Лейкума, Лидия. Период запрета печати в Латгалии. *Исторический путь литовской письменности. Сборник материалов конференции*. Отв. ред. С. Темчин. Вильнюс : Институт литовского языка, 2005, с. 234–259.
17. Merkys 1994 – Merkys, Vytautas. *Draudžiamosios lietuviškos spaudos kelias. 1864–1904*. Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994.
18. Merkys 2004 – Merkys, Vytautas. Lietuvių tautos kova dėl spaudos laisvės 1864–1904 metais. *Lietuviškos spaudos draudimas 1864–1904 metais*. Vilnius : Lietuvos nacionalinis muziejus, 2004, 7.–22. pl.
19. Navickienė 2016 – Navickienė, Aušra. Estišķų, latvišķų ir lietuvišķų knygu leidybos apimčių dinamika XIX a. pirmoje pusėje: lyginamoji analizė. *Knygotyra*, 67. Vilnius : Vilniaus universiteto leidykla, 2016, 7.–22. pl.
20. RDM 2004 – *Raidžių draudimo metai*. Sud. D. Staliūnas. Vilnius : LII leidykla, 2004.
21. RK 1944 – *Rokstu krōjums latgaļu drukas aizliģuma atcelšonas 40 godu atcerei*. Atb. red. B. Breģgo un N. Trepša. Daugavpils : VI. Lōča izdevniecība, 1944.

22. Rupaiņš 1944 – Rupaiņš, Ontons. Tautas rakstnieki un grōmotu pōrraksteitōji drukas aizlīguma laikā. *Rokstu krōjums latgaļu drukas aizlīguma atcelšonas 40 godu atcerei*. Atb. red. B. Brežgo un N. Trepša. Daugavpils : Vl. Lōča izdevnīceiba, 1944, 190.–204. lpp.
23. Seiļ 1944a – Seiļ, Valerija. Grōmotas leidz drukas aizlīgumam. *Rokstu krōjums latgaļu drukas aizlīguma atcelšonas 40 godu atcerei*. Atb. red. B. Brežgo un N. Trepša. Daugavpils : Vl. Lōča izdevnīceiba, 1944, 9.–17. lpp.
24. Seiļ 1944b – Seiļ, Valerija. Pōrskots par grōmotom. *Rokstu krōjums latgaļu drukas aizlīguma atcelšonas 40 godu atcerei*. Atb. red. B. Brežgo un N. Trepša. Daugavpils : Vl. Lōča izdevnīceiba, 1944, 237.–248. lpp.
25. Stafecka 2003 – Stafecka, Anna. Drukas aizlieguma laiks. Rokraksta grāmatnīcība. *Latgale: valoda, literatūra, folklorā*. Rēzekne : Latgales kultūras centra izdevnīceiba, 2003, 52.–59. lpp.
26. Staliūnas 2005 – Сталюнас, Дарюс. Национальная политика Российской империи в Северо-Западном крае и вопрос о высшем учебном заведении после восстания 1863–1864 годов. *Исторический путь литовской письменности. Сборник материалов конференции*. Отв. ред. С. Темчин. Вильнюс : Институт литовского языка, 2005, с. 88–105.
27. Subačius 2011 – Subačius, Giedrius. *Lietuvių kalbos ekspertai Rusijos imperijos tarnyboje: Dmitrijus Kaširinas, Zacharijus Liackis, Andrius Poidėnas*. Vilnius : Lietuvių kalbos institutas, 2011.
28. Vēbra 1996 – Vēbra, Rimantas. *Lietuviškos spaudos draudimas 1864–1904 metais*. Vilnius : Pradaī, 1996.
29. Zagornov 1997 – Загорнов, Александр. *Цензурная политика самодержавия в Беларуси в первой половине XIX в. Автореферат диссертации* [tiešsaiste]. Минск, 1997 [skatīts 19.12.2017.]. Pieejams: <http://cheloveknauka.com/v/426082/a/?#?page=1>

VALODAS KONSULTĀCIJAS

Gramatika

Kādu locījumu lietot, pierakstot sastāvdaļu daudzumu ēdienu receptēs?

Sastāvdaļu daudzumu var pierakstīt dažādi – gan ģenitīvā, gan akuzatīvā.

„Ģenitīvā latviešu valodā lieto tādu lietvārdu, kas nosauc, kā nav, kā trūkst vai netrūkst, kā vajag vai nevajag, kā pietiek vai nepietiek: *man nav laika, man trūkst pacietības, netrūkst maizes, vajag uzņēmības, nevajag naida, pietiek labuma, nepietiek naudas.*” (Skujiņa, V. *Latviešu valoda lietišķajos rakstos*. Rīga : Zvaigzne ABC, 1999, 43. lpp.)

Pamatojoties uz šo principu, var teikt, ka receptēs nepieciešamo sastāvdaļu trūkst, nepietiek, vajag, un tāpēc tās būtu norādāmas ģenitīvā. Uz to norāda arī skaitļa vārdu lietojums. „Ar lietvārda daudzskaitļa ģenitīvu saistās pamata skaitļa vārdi *desmit, divdesmit* u. c. *desmitnieki, simt* vai *simts, divsimt* vai *divi simti* u. c. *simtnieki, tūkstoš* vai *tūkstotis, divtūkstoš* vai *divi tūkstoši* u. c. *tūkstošnieki, tāpat miljons* utt., kā arī *vienpadsmit* līdz *deviņpadsmit*, piemēram, *desmit latu, divpadsmit pircēju, piecdesmit gadu, tūkstoš kilometru*. Šajās konstrukcijās noteicošā loma ir skaitļa vārdam, tas atbild uz jautājumu *cik?* un izsaka skaitu, daudzumu.” (Skujiņa, V. *Latviešu valoda lietišķajos rakstos*. Rīga : Zvaigzne ABC, 1999, 43. lpp.) Tātad sakām *vajag 500 gramu sviesta*.

Valodniece Dzintra Paegle norāda, ka „[...] ģenitīva konstrukcijas dalāmības nozīme ir diezgan reti lietota, piemēram, *kilograms sviesta, karote medus. Man piederēja [...] mārrutku bundža, maizes kukulis, siers, paciņa tējas, puskilograms kafijas, kilograms cukura, puspudele krējuma, puslitrs piena, kilo makaronu, buljona kubiņi, bundža ar konservētiem puķkāpostiem un četri simti rubļu naudas krājkasē.* (A. Bels)“.

Mūsdienās mēdz šajā nozīmē bieži lietot lietvārdu akuzatīvā, piemēram, *ņemu paciņu tēju, kilogramu cukuru, puspudeli krējumu, puslitru pienu, kilo makaronus* u. tml. Tātad ģenitīva lietojums sarūk. Tas liecina par ģenitīva lietojuma sašaurināšanos un akuzatīva funkciju paplašināšanos. (Paegle, Dz. *Latviešu literārās valodas morfoloģija*. I daļa. Rīga : Zinātne, 2003, 41. lpp.)

Kā saskaņot vienlīdzīgu teikuma priekšmetus ar izteicēju?

Piemēram, *presē tiek kritizēta politiķes frizūra un smaidis* vai *presē tiek kritizēti politiķes frizūra un smaidis; tiek laicīgi samaksāta īre un telefona rēķins* vai *tiek laicīgi samaksāti īre un telefona rēķins*.

„Ja teikumā ir vairāki vienlīdzīgi teikuma priekšmeti, kas izteikti ar lietvārdu vienā un tajā pašā dzimtē, tad izteicēja lokāmais vārds ir attiecīgās dzimtes daudzskaitlī. Piemēram, *maijpuķītes, narcises un lefkojas bija uzplaukušas; bērzs, ozols un paeģlis ir iestādīti.*

Ja par vienlīdzīgiem teikuma priekšmetiem ir gan vīriešu, gan sieviešu dzimtes lietvārdi, kas apzīmē dzīvas būtnes, tad izteicēja lokāmais vārds lietojams vīriešu dzimtes daudzskaitlī. Piemēram, *sievas un vīri bija aplenkuši stāstītāju ciešā lokā.*

Ja par vienlīdzīgiem teikuma priekšmetiem ir gan vīriešu, gan sieviešu dzimtes lietvārdi, kas apzīmē priekšmetus, tad izteicēja lokāmais vārds vai nu saskaņojams ar tuvāko vārdu, vai lietojams vīriešu dzimtes daudzskaitlī. Piemēram, *džemperis un blūze ir izmazgāta vai džemperis un blūze ir izmazgāti.* (Ceplīte, B., Ceplītis, L. *Latviešu valodas praktiskā gramatika*. Rīga : Zvaigzne, 1991, 141.–142. lpp.)

Tā kā *frizūra* un *smaids, īre* un *telefona rēķins* apzīmē priekšmetus, pareizi ir abi minētie lietojuma varianti: *presē tiek kritizēta politiķes frizūra un smaids* un *presē tiek kritizēti politiķes frizūra un smaids; tiek laicīgi samaksāta īre un telefona rēķins* un *tiek laicīgi samaksāti īre un telefona rēķins.*

Kādā dzimtē un skaitlī rakstīt apzīmētāju, ja tas attiecas uz vairākiem dažādas dzimtes teikuma locekļiem?

Ja apzīmētājs attiecas uz dažādas dzimtes vārdiem, parasti to saskaņo ar tuvāko vārdu: *slaidā egle un bērzs, slaidais bērzs un egle; laipnā māsa un brāji*. Tomēr, šādi rakstot, var rasties jautājums, vai tikai māsa ir laipna. Ja apzīmētājs attiecas uz vairākiem teikuma locekļiem, pieļaujama arī apzīmētāja lietošana vīriešu dzimtes daudzskaitlī: *laipnie māsa un brāji*.

Līdzīgi arī ēdienu receptēs: *pievieno sakapātu sīpolu, dilles un tomātus* (saskaņo ar tuvāko) vai *pievieno sakapātus sīpolus, dilles un tomātus*. (Koluža, R. *Latviešu valodas rokasgrāmata. Tā vai šitā?* Lielvārde : Lielvārds, 2003, 47. lpp.)

Tātad, ja apzīmētājs attiecas uz dažādas dzimtes lietvārdiem (kaut arī tie ir minēti dažādos skaitļos), to var vai nu saskaņot tikai ar tuvāko vārdu, vai arī lietot vīriešu dzimtes daudzskaitlī.

Sniegpulkstenīte vai sniegpulkstenītis?

Pirmās pavasara vēstneses latviešu literārajā valodā saucamas par **sniegpulkstenītēm**, resp., tas ir sieviešu dzimtes vārds (Ceplītis, L., Miķelsone, A.,

Porīte, T., Raģe, S. *Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīca*. Rīga : Avots, 1995, 748. lpp.).

Sniegpulkstenītis ir morfoloģiskais dialektisms.

Kā pareizi: *ieiet birzī* vai *birzē*?

Vārdi **birzs** un **birze** tiek lietoti paralēli abās formās (*Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca*. Pieejams: <http://tezaurs.lv/mlvv/>, skatīts 17.08.2017.). Skaidrojumā pie vārda *birze* ir minēta *birzs*.

Birzs – ‘bērzu meža puduris, bērzu audze’. Piemēram, *Latvijas ainavai raksturīgās bērzu birzis*. // ‘Jebkurš neliels (parasti vienas sugas lapu koku) mežs’. Piemērm, *apšu, ošu birzs*. *Ozolu birzis Pededzes krastos*.

Birze – 1. ‘birzs’. Piemēram, *ieiet šalcošā birzē*; 2. ‘josla tīrumā, ko apsēj vienā gājienā, braucienā; šīs joslas iezīmējums’. Piemēram, *birzes platums*. *Sēt šaurās birzēs*. *Iezīmēt birzes*.

Līdz ar to vārdus var lietot pēc savas valodas izjūtas, tradīcijas vai kāda iepriekš rakstīta teksta parauga. Vairāk ierasts šķiet lietojums **ieiet birzī**, taču tas ir tikai ieteikums.

Vai vienzilbīgi personvārdi, piemēram, *Pa*, *Me*, ir lokāmi?

Atbilstoši Valsts valodas centra Latviešu valodas ekspertu komisijas lēmumam vienzilbīgi personvārdi, kas beidzas ar **-a** vai **-e** (piemēram, *Pa*, *Me*, *Īe*, *De*) nav lokāmi. Šādos gadījumos vīriešu un sieviešu uzvārdu forma latviešu valodā ir vienāda.

Kā pareizi saucams Ravēla skaņdarbs – „Pavane mirušās infantes piemiņai” vai „Pavana mirušās infantas piemiņai”: *pavane* un *infante* vai *pavana* un *infanta*?

Pavana [it., sp.] – ‘instrumentāls skaņdarbs; viena no vissenākajām sarīkojumu dejām, kas bija plaši izplatīta Eiropā 16. gs.’ (*Mūzikas leksikons*. Rīga : Zvaigzne, 1990, 213. lpp.). Šādi – ar galotni **-a** – skaņdarbs minēts arī jaunākajās svešvārdu vārdnīcās.

Infants, **infante** – ‘karaliskās dzimtas prinču un princešu tituls (Spānijā, Portugālē)’. Cilme: no spāņu, portugāļu *infante*, *infanta*, kam pamatā latīņu *infans* ‘bērns’ (*Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca*. Pieejams: <http://www.tezaurs.lv/mlvv/>, skatīts 10.08.2017.). Tātad „**Pavana mirušās infantes piemiņai**”.

Kura darbības vārda pagātnes forma ir pareiza: *viņa ir aizirusies vai aizirusies?*

Atgriezeniskā darbības vārda *aizirties* (no *irties*) pagātnes formas rakstāmas ar garo patskani *ī* (Ceplītis, L., Miķelsone, A., Porīte, T., Raģe, S. *Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīca*. Rīga : Avots, 1995, 310. lpp.) – *viņš aizīrās*.

Tā kā lokāmo darāmās kārtas pagātnes divdabju formas ar *-is, -usi, -ies, -usies* veido no pagātnes celma, pareizi ir ***viņa ir aizirusies***.

Pareizrakstība

Kāpēc *čīpsi*, nevis *čipši*?

Vārdā ***čīpsi*** regulāro *š* nelieto labskaņas dēļ; salīdzinājumā arī vārdā *viesis* – *viesa, viesi*, kur arī nav līdzskaņa *j* noteiktās mijas.

Formāli vārds vienskaitlī ir *čīpsis*, kas ir 2. deklinācijas lietvārds, un pēc analogijas ar pārējiem 2. deklinācijas lietvārdiem (*kāsis* – *kāši, lasis* – *laši* u. tml.) daudzskaitlī mijai vajadzētu būt. Taču šādā daudzskaitļa formā *čīpši* ir divi divcentra līdzskaņi *č* un *š*, un tas nav labskanīgi. Uz šo izrunas niansi norādījusi Inta Freimane savā grāmatā „Valodas kultūra teorētiskā skatījumā” (Rīga : Zvaigzne, 1993, 335. lpp.): „Nav ieteicams vienā teikumā vai citā tuvā kontekstā pārāk daudz lietot darinājumus, kuros ir divcentra līdzskaņi (tā sauktie šņāceņi) [š], [ž], [č], [š].”

Skansts vai skanste?

Ir iespējams lietot gan vārdu ***skansts***, gan ***skanste***.

„Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīcā” norādīta tikai viena forma – ***skansts***, savukārt „Latviešu literārās valodas vārdnīcā” minētas abas formas ar norādi: ***skansts***; retāk ***skanste*** – ‘lauka nocietinājums, ko parasti veidoja zemes uzbērumi un grāvji slēgtā četrstūrī’ // pārn. ‘valnim līdzīgs veidojums’ (*Latviešu literārās valodas vārdnīca*. 7₁ sēj. Rīga : Zinātne, 1981, 510. lpp.). Kā redzams no vārdnīcas skaidrojuma, vārds tiek lietots sieviešu dzimtē kā 6. deklinācijas lietvārds, retāk 5. deklinācijā.

Jautājumu par vārda *skansts/skanste* formu lietojumu latviešu valodā izskatīja Valsts valodas centra Latviešu valodas ekspertu komisija un vienprātīgi secināja, ka lietojama gan 5. deklinācijas forma *skanste* (piemēram, *Skanstes iela, Kobronskanste*), gan 6. deklinācijas forma *skansts* (lielākoties vēstures avotos). Arī „Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīcā” dotā norāde (vēsturē) attiecas uz abām šā vārda formām – gan ***skansts***, gan ***skanste***.

Vai vārdu savienojumi – *zaļais dzīvesveids, dziesmotā revolūcija* – rakstāmi ar lielo sākumburtu un liekami pēdīnās?

Šādi vārdu savienojumi uzskatāmi par metaforiskiem vārdu savienojumiem. Ja vārdu savienojums ir stabils un zināms, tas nav liekams ne pēdīnās, ne slīpināms. Metaforiskos vārdu savienojumus nav nekādas nepieciešamības rakstīt ar lielo sākumburtu.

Tā kā vārdu savienojumi ***zaļais dzīvesveids*** un ***dziesmotā revolūcija*** uzskatāmi par stabiliem vārdu savienojumiem, tad tos īpaši izcelt nav nepieciešams.

***Serpentīns* vai *serpantīns*?**

Pareizi ir ***serpentīns***.

Serpentīns – 1. 'gara, šaura krāsaina papīra lente, ko karnevālos, ballēs sviež publikā, dejotājos'; 2. 'serpentīnveida kalnu ceļš'. Cilme: no latīņu *serpens* (*serpentis*) 'čūska'. (*Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca*. Pieejams: <http://www.tezaurs.lv/mlvv/>, skatīts 11.08.2017.)

***Svilpaunieks* vai *svilpavnieks*?**

Kā norādīts „Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīcā”, vārds latviešu literārajā valodā rakstāms ***svilpaunieks*** (Ceplītis, L., Miķelsone, A., Porīte, T., Raģe, S. *Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīca*. Rīga : Avots, 1995, 777. lpp.).

Kādas pieturzīmes lietojamas laika intervāla apzīmēšanai?

Laika intervāla ('no – līdz') apzīmēšanai izmanto vienotājdromuzīmi, ko raksta bez atstarpēm starp vienojamiem vārdiem vai skaitļiem, piemēram, *2017.–2018. gada projekts, konference notiks 2018. gada 29.–30. septembrī*.

Pierakstot datumu skaitliskā veidā ar arābu cipariem, aiz katras ciparu grupas (arī aiz gada) liekams punkts, piemēram, *19.02.1936.–18.01.2017*.

Punktu var nelikt aiz gadskaitļa, ja tas ir minēts iekavās un ir nepārprotams, piemēram, *Raiņa (1865–1929) dzejoļu krājums „Tālas noskaņas zilā vakarā” iznāca 1903. gadā*. (Krūmiņa, V., Skujiņa, V. *Normatīvo aktu izstrādes rokasgrāmata*. Rīga : Valsts kanceleja, 2002, 102. lpp.; Skujiņa, V. *Latviešu valoda lietišķajos rakstos*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2003, 107. lpp.; Guļevska, D., Miķelsone, A., Porīte, T. *Pareizrakstības un pareizrūnas rokasgrāmata*. Rīga : Avots, 2002, 194. lpp.)

Vai lielie sākumburti Dziesmu un deju svētku nosaukumā lietojami atbilstoši Dziesmu un deju svētku likumam?

Dz. Šulces un V. Laugales izdevumā „Lielo burtu lietojums latviešu valodā: ieskats vēsturiskajā izpētē, problēmas un risinājumi” (Rīga : LVA, 2012, 53.–54. lpp.) Dziesmu un deju svētku rakstībai tiek piedāvāti vairāki pieraksta veidi:

Vispārējie latviešu dziesmu un deju svētki;
Latvijas Skolu jaunatnes dziesmu un deju svētki / 10. Latvijas Skolu jaunatnes dziesmu un deju svētki;
Dziesmu un deju svētki;
Latvijas dziesmu un deju svētki;
Vispārējie 25. Latvijas dziesmu un 15. deju svētki;
Zemgales novada deju svētki;
Igauņu dziesmu svētki;
Igaunijas Dziesmu svētki.

Grāmatas autores iesaka svētku nosaukumus rakstīt atbilstoši *Dziesmu un deju svētku likumam* („Latvijas Vēstnesis” 28.06.2005.).

Savukārt 2013. gadā likuma redakcijai pievienotajā papildpunktā par darba devēja piešķirto brīvdienu svētku dalībniekiem minēts: „Darba devējs XXV Vispārējo latviešu dziesmu un XV Deju svētku dalībniekam [...] nosaka brīvdienu.” Vārds *deju* šajā nosaukumā rakstīts ar lielo sākumburtu, kas uzskatāma par pareizrakstības kļūdu, jo pareizi būtu, ja šo vārdu rakstītu ar mazo sākumburtu.

iesakām lietot arī vairākus citus Dziesmu un deju svētku nosaukumus:
XXV Vispārējie latviešu dziesmu un XV deju svētki;
Vispārējie XXV latviešu dziesmu un XV deju svētki;
Vispārējie latviešu dziesmu un deju svētki;
Vispārējie latviešu dziesmu svētki;
Vispārējie latviešu deju svētki.

Leksika

Kas ir *bistjē*?

Bistjē – [fr. *bustier*] ‘krūšturis ar pagarinātu, mīksto audus nedeformējošu pakrūtes pamatni, kas var sniegties līdz vidukļa līmenim’; arī ***nieburkrūšturis*** (*Zinātnes un tehnoloģijas vārdnīca*. Rīga : Norden AB, 2001, 106. lpp.).

Kā pareizi saukt Kataloniju un tās iedzīvotājus: Katalonija vai Katalānija; katalāņi vai kataloņi?

Lai arī oriģinālvalodā šīs zemes nosaukumu raksta *Catalunya*, latviešu valodā ir nostiprinājusies tradīcija to atveidot kā **Katalonija** (sk. *Lielaīs pasaules atlants*. Rīga : Karšu izdevniecība Jāņa sēta, 2008, 289. lpp.; Ceplītis, L., Miķelsone, A., Porīte, T., Raģe, S. *Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīca*. Rīga : Avots, 1995, 913. lpp.).

2017. gada 8. novembra sēdē Valsts valodas centra Latviešu valodas ekspertu komisija (VVC LVEK) lēmusi, ka iedzīvotāji ir **katalāņi** (vsk. *català, catalana*, dsk. *catalans*), kas runā **katalāņu** (*català* jeb *llengua catalana*) valodā.

Katalāņu valoda atrodama pasaules valodu nosaukumu sarakstā, ko VVC LVEK akceptējusi jau 2006. gadā (saraksts pieejams VVC un LVA tīmekļvietnēs, kā arī publicēts laikrakstā „Latvijas Vēstnesis” 19.07.2006.). Tulkotāja Dace Meiere norāda, ka par *katalāņiem* var saukt gan etniskos katalāņus, gan visus Katalonijas iedzīvotājus. Ja tiek minēti cilvēki kā noteiktas teritorijas iedzīvotāji (bez etniska šķirojuma), pieļaujama ir arī forma *katalonieši*, taču tas nav tautas vai nācijas apzīmējums.

Vai latviešu valodā drīkst lietot vārdu *vebkamera* (*webcamera*)?

Web latviešu valodā tulkojams kā *tīmeklis*. Līdz ar to visi salikteni ar sastāvdaļu *veb-* latviskojami, izmantojot vārdu *tīmeklis*: *tīmekļa adrese, tīmekļa pārlūkprogramma, tīmekļa pārzinis, tīmekļa lappuse, tīmekļvietne* utt. Par kameru runājot, saziņā nostiprināties saliktenis **tīmekļkamera**.

Blendēt vai blenderēt, ja darbojas ar blenderi (nevis blendi)?

2015. gadā Valsts valodas centra Latviešu valodas ekspertu komisija ar balsu vairākumu atbalstīja svešvārdu gramatiskās formas **blenderis** (ne *blenders*) un **blendēt** (ne *blenderēt*). Savulaik vārdam *blendēt* bija pavisam cita nozīme – ‘diafragmēt’. Taču mūsdienu fotoaparātiem blendes vairs nav, un vairums fotoamatieru šādu vārdu nemaz nezina.

Arī morfoloģijas speciālisti atbalsta formu **blendēt**.

Kā varētu pareizi latviskot *wok*? Vai ēdienu var saukt *voks*, piemēram, *dārzeņu voks*?

Latviešu valodā jau ir ieviesies un atzīts nosaukums *wokpanna* – ‘lēzena konusveida panna, ko lieto ķīniešu virtuvē, gatavojot ēdienu strauji lielā karstumā’ (*Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca*. Pieejams: <http://tezaurs.lv/mlvv/>,

skatīts 20.08.2017.). Pannā gatavotais ēdiens ir **voks**, attiecīgi arī **dārzeņu voks** – šādu lietojumu albalstījusi Valsts valodas centra Latviešu valodas ekspertu komisija 2017. gada 13. septembra sēdē.

Kā pareizi saukt austrumu ēdienu trauku: tādžins, tadžins vai tādžina, tadžina?

Trauks pareizi rakstāms **tādžins**.

Kā skaidro LU Āzijas studiju nodaļas vecākā arābistikas eksperte Ingrīda Kleinhofa, šo katlu (katliņu, trauku ar vāku) lieto Marokā. Vārds طاجن [*tādžin*] visdrīzāk ienācis no berberu valodas un ar to pašu nozīmi eksistē arī klasiskajā arābu, tagad arī angļu un franču valodā. Runā, uzsverot pirmo zilbi, tiek iegūts patskaņa pagarinājums. Vārds oriģinālvalodā (arī angļu un franču valodā) tiek izrunāts bez galotnes, latviešu valodā būtu lietojams vīriešu dzimtē – **tādžins**.

Kā, runājot par mūziku, latviskot angļu grunge style?

Latviešu valodā mūzikas stilu varētu saukt **grandžs** vai **grandžmūzika**. Attiecīgi *grunge style* – **grandžstils**.

Grungy – *amer. sarunv.* 'draņķīgs, riebīgs, nolaists' (*Angļu-latviešu vārdnīca*. Rīga : Avots, 2007, 480. lpp.). Vārdnīcā ir norāde, ka vārds ienācis no Amerikas un tiek lietots sarunvalodā.

Kā pareizi: sagatavošanas klase vai sagatavošanās klase?

Pareizi ir **sagatavošanas klase**.

Sagatavošana – 'plānveidīga gatavošana, virzīšana uz kādu mērķi, mācot, instruējot, trenējot, lai panāktu noteiktu gatavības pakāpi. Tas parasti notiek pirms nozīmīga pasākuma, jauna dzīves, mācību vai darba posma'. Piemēram, *bērnu sagatavošana skolai; sagatavošanas grupa (bērnudārzā); sagatavošanas klase (skolā); sportistu sagatavošana*. (*Pedagoģijas terminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2000, 151. lpp.)

Kas ir papjē-mašē, un kā to rakstīt?

Visās latviešu valodas vārdnīcās vārda rakstība norādīta **papjēmašē**. Tas ir nelokāms vārds (sk., piemēram, Ceplītis, L., Miķelsone, A., Porīte, T., Raģe, S. *Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīca*. Rīga : Avots, 1995, 748. lpp.).

„Latviešu literārās valodas vārdnīcā” vārds **papjēmašē** skaidrots – ‘masa (dažādiem izstrādājumiem), kura sastāv no šķiedraina materiāla, kam pievienotas līmvielas, krāsvielas, pildvielas’; ‘papīra masa’ (*Latviešu literārās valodas vārdnīca*. Pieejams: <http://tezaurs.lv/llvv/>, skatīts 18.08.2017.). Mūsdienās **papjēmašē** izmanto rotaļlietu izgatavošanai, šādu nozīmi un lietojumu norāda arī svešvārdu vārdnīca.

Papjēmašē [fr. papier mache] – ‘papīra masa, kas sajaukta ar līmi, krītu, ģipsi, vai citu saistvielu un ko izmanto nelielu priekšmetu (piemēram, rotaļlietu) izgatavošanai’ (*Ilustrētā svešvārdu vārdnīca*. Rīga : Avots, 2005, 541. lpp.).

Vai latviešu valodā saldo ēdienu var saukt par *musu* (vsk. *muss*)?

Lai arī televīzijā dažādos gatavotāju šovos dzirdams, ka galdā tiks likts muss, latviešu valodā tas ir sarunvalodas vārds – tāpat literārajā valodā nebūtu vēlams. Latviešu literārajā valodā šo ēdienu sauc **uzputenis**, **uzpūtenis** vai **debesmanna**.

Vai latviešu valodā pārtikas izstrādājumu simboliskie nosaukumi ir lokāmi? Kāpēc reklāmā saka: *tie ir „Selga” cepumi*?

Latviešu valodā pārtikas izstrādājumu simboliskie nosaukumi ir lokāmi. Tie ir vai nu **cepumi „Selga”**, vai – **„Selgas” cepumi**. Līdzīgi arī reklāmā par saldējumu „Pols” pareizi būtu jāsaka: *bērnība sākas ar „Polu”*, nevis *bērnība sākas ar „Pols”*; pareizi: *pērc „Polu” un laimē*, nevis: *pērc „Pols” un laimē*.

Veronika Krūmiņa un Valentīna Skujiņa norāda: „Iesaistot tekstā tehniski (ar pēdiņām, slīprakstu) izcelto konstrukciju, to vai nu saglabā nemainītu, ja tās priekšā ir attiecīgs nomenklatūras vārds resp. sugasvārds, kuru loka, vai loka atbilstoši teksta vajadzībām, ja tās priekšā nav attiecīga nomenklatūras vārda resp. sugasvārda (sk. Krūmiņa, V., Skujiņa, V. *Normatīvo aktu izstrādes rokasgrāmata*. Rīga : Valsts kanceleja, 2002, 103. lpp.). Šis nosacījums attiecas arī uz runāto tekstu.

Vai alus pazinēju var saukt par *alus someljē*?

Someljē [fr. *sommelier*] ir ‘vīnzinis’, tāpēc lietot vārdu savienojumu *alus someljē*, t. i., *alus vīnzinis*, nebūtu pareizi. Atbilstoši vārdam *vīnzinis* latviešu valodā varētu būt **aluszinis** vai **alzinis**. Turklāt tīmeklī šie vārdi ik pa laikam jau tikuši lietoti.

Piemēram, *Valmiermuižas alus virtuve ikvienam gardēdim piedāvā šefpavāra un alziņa sarūpētu gardēdības ceļojumu; vakara vadītāju lomas uzņemas šefpavārs un **alzinis*** (Pieejams: <http://www.valmiermuiza.lv/raksti/alus-precinasana/>, skatīts 12.08.2017.). Tiek lietots arī vārds **aluszinis**, piemēram, *profesionāls aluszinis no ASV stāstīs par Latvijā tik iecienītā dzēriena veidiem un baudīšanas mākslu* (Pieejams: www.satori.lv/article/birojnica/, skatīts 12.08.2017.).

No vārddarināšanas viedokļa abi varianti – **aluszinis** un **alzinis** – atzīstami par pareiziem, tā kā no pašiem lietotājiem atkarīgs, kurš vārds iekļūs mūsdienu latviešu valodas leksikā. Atbilde vienkārša: tas, kuru lietos biežāk.

Vai ir kāda versija, kā varētu korektāk atveidot un uzrakstīt organizāciju nosaukumus: „Al-Qaeda” un „Al-Shabaab”?

LU Āzijas studiju nodaļas vecākā arābistikas eksperte Ingrīda Kleinhofa šos nosaukumus iesaka atveidot: **„al Kāida”, „aš Šabāb”/„Al Kāida”, „Aš Šabāb”**.

Kā latviešu valodā pareizi saucami Meiji Gardens (par godu Emperor Meiji)?

Japāņu valodas speciāliste Lauma Šime skaidro, ka tie ir japāņu imperatora *Meidži tempļa dārzi*. Tajos dzīvo imperatora Meidži gars. Tātad latviešu valodā tie būtu saucami par **imperatora Meidži dārziem**.

Vai latviešu valodā ir jēdzieni, ar ko aizstāt **boldu, italicu u. tml.?**

Stāvraksts – ‘parastais, stateniskiem burtiem veidotais iespiedraksts’ (*Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2007, 373.–374. lpp.).

Slīpraksts, kursīvs – ‘uz labo pusi ieslīps, rokrakstam līdzīgs raksts, ko lieto galvenokārt teksta izcelšanai vai iezīmēšanai, piemēram, *ļaudis* ir 6. deklinācijas lietvārds’ (*Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2007, 367.–368. lpp.).

Treknraksts – ‘tumšāks, skaidrāk salasāms, platākām līnijām veidots burtu iespiedraksts, ko lieto svarīgākās teksta daļas, piemēram, virsraksta, vai uzsveramas valodas vienības (teksta daļas) izcelšanai’ (*Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts 2007, 409.–410. lpp.).

Terminoloģija

Kā pareizi saucamas legionellas baktērijas: *legionellas* vai *leģionellas*? Un pati slimība: *legioneloze* vai *leģioneloze*?

Latvijas Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisijas priekšsēdētājs un Medicīnas terminoloģijas apakškomisijas priekšsēdētājs *Dr. habil. med.* profesors Māris Baltiņš norāda: latīniski *legionella*; latviski – ***leģionellas baktērijas***; attiecīgi slimība latviešu valodā – ***leģioneloze***.

Kā būtu pareizāk teikt: *vēnu vārstulis* vai *vēnu vārstule*?

LZA Terminoloģijas komisijas priekšsēdētājs *Dr. habil. med.* profesors Māris Baltiņš iesaka priekšroku dot vārdam ***vārstulis*** viriešu dzimtē. Tā norādīts arī lielākajā daļā vārdnīcu: „Latviešu literārās valodas vārdnīcā” un „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcā” (sk. www.tezaurs.lv).

***Supošana* vai *stāvairēšana*?**

Kā paskaidroja Latvijas Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisijas zinātniskā sekretāre Astrīda Vucāne, jauno sporta veidu patiešām latviešu valodā var saukt par ***stāvairēšanu***. Attiecīgi supošanas dēli jeb *SUP (Stand Up Paddle) board* iespējams saukt par ***stāvairēšanas dēli***.

Kā pareizi saukt plastmasas dārza krēslus (angļu *monoblock chair*): *monobloks*, *monobloka krēsls*, *viengabala krēsls*?

Latvijas Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisija atzīst, ka no minētajiem variantiem piemērotākā atbilde angļu valodas terminam *monoblock chair* latviešu valodā būtu ***viengabala krēsls***. Tas izsaka specifisko viengabala nozīmi un vienlaikus ir saprotams jebkuram valodas lietotājam.

Vai preferences teorija (angļu *Preference theory*) ir izvēles teorija? Pašā teorijā daudz tiek runāts par to, kam tiek dota priekšroka.

Angļu vārds *preference* latviešu valodā tulkojams ‘priekšroka, izvēle’ (*Angļu-latviešu vārdnīca*. Rīga : Avots, 2007, 786. lpp.). Vārda ***preference*** skaidrojums latviešu valodā – ‘priekšroka, privilēģija, atvieglojums (piemēram, tirdzniecības preferences – atvieglojumi, kas paredzēti starptautiskos līgumos)’ (*Ilustrētā svešvārdu vārdnīca*. Rīga : Avots, 2005, 597. lpp.).

Tā kā svešvārds **preference** minēts svešvārdu vārdnīcā, to varētu lietot akadēmiskos darbos, vienīgi noteikti būtu jāizvērtē, vai tas ir nepieciešams. Savukārt vārdam *izvēle* latviešu valodā ir ļoti plaša nozīme, diez vai lasītājs sapratis pēc būtības, kas ir izvēles teorija. Tāpēc, iespējams, šo teoriju varētu nosaukt par **priekšrokdošanas teoriju**.

Vai latviešu valodā ir vārds *ekrānšāviņš*?

Kā liecina Latvijas Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisijas Informācijas tehnoloģijas, telekomunikācijas un elektronikas terminoloģijas apakškomisijas (ITTEA) terminu datubāze, pareizi termini ir **ekrānuzņēmums** un **ekrānizgriezums** – ‘datora ekrānā attēlotās informācijas grafiskā kopija, ko saglabā vai nu starpliktvē, vai kā datni cietajā diskā’. To var redzēt ar jebkuru no grafiskajām programmām. Operētājsistēmas *Windows* vidē ekrānkopiju iegūst, nospiežot taustiņu *Print Screen* (visa ekrāna grafiskā kopija). Nospiežot taustiņu kombināciju *Alt + Print Screen*, iegūst aktīvā loga grafisko kopiju. (Pieejams: <http://termini.lza.lv/term.php>, skatīts 14.08.2017.)

Ko nozīmē jēdziens *steidzinātie dārzeņi*? Vai šo jēdzienu var lietot oficiālajos tekstos?

Latvijas Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisijas bioloģijas terminoloģijas speciālists *Dr. agr. Arturs Stalažs* apstiprināja, ka lauksaimniecībā lieto terminu *augu steidzināšana*, piemēram, *tulpju steidzināšana*, *sīpolu steidzināšana* u. tml. Augu steidzināšana ir agrotehnikas paņēmieni, ar ko dāržus un puķes iegūst laikā, kad atklātā laukā to raža nav iegūstama. Steidzināšana attiecas arī uz paātrinātu augļu iegūšanu. Ja konkrētajā gadījumā vēlas nodalīt dāržus no tiem, kas iegūti tradicionālā veidā, un uzsvērt, ka šie dāržeņi iegūti steidzināšanas rezultātā, tad vārdkopas **steidzinātie dārzeņi** lietojums ir pieļaujams.

***Mājaslapa* vai *tīmekļvietne*?**

Latvijas Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisijas Informācijas tehnoloģijas, telekomunikācijas un elektronikas terminoloģijas apakškomisijas (ITTEA) priekšsēdētājs *Eduards Cauna* paskaidroja, ka praksē **mājaslapa** un **tīmekļvietne** (**tīmekļa vietne**) tiek lietoti kā sinonīmi, turklāt **mājaslapa** šajā nozīmē plaši lietota senāk veidotajos tiesību aktos. Tomēr LZA TK ITTEA terminu **mājaslapa** uzskata par nevēlamu, jo tas ir burtisks angļu *home page* pārcēlums,

kuram ir divas nesaderīgas nozīmes: 1. 'sākumlapa (vietnes pirmā lapa jeb titullapa)'; 2. 'vietne (viss konkrētās vietnes tīmekļa lapu komplekts)'.

Tādēļ latviešu valodā, lai izvairītos no pārpratumiem, iesaka lietot tikai **vietne** vai **tīmekļvietne** (vai attiecīgi **sākumlapa**, kur tas tā domāts). Savukārt tīri praktisku apsvērumu dēļ vārdkopas **tīmekļa vietne** vietā sāk nostiprināties saliktenis **tīmekļvietne**. Kaut arī **vietne** ir termins tikai ar vienu nozīmi un nav ne ar ko sajaucams, valodas lietotājiem drošāks un it kā intuitīvi saprotamāks šķiet **tīmekļvietne**. Tas ir mūsdienu latviešu valodai raksturīgs perfektivējums (pamatvārda papildināšana ar formāli it kā nevajadzīgu precizējošu elementu), kas skaidrots Intas Freimanis darbā „Valodas kultūra teorētiskā skatījumā” (Rīga : Zvaigzne, 1993, 157. lpp.). Termins **tīmekļvietne** atrodams *AkadTerm* datubāzē. Tas tiek lietots arī lielākajā daļā jauno tiesību aktu gan Latvijā, gan Eiropas Savienības institūcijās.

Stilistika

Vai vārds *atpazīt* latviešu valodā ir vēlams un lietojams?

Atpazīt – ‘pazīt, identificēt (kādu, ko pēc kādām pazīmēm, parasti starp līdzīgiem)’ (*Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca*. Pieejams: <http://tezaurs.lv/ml/vv/>, skatīts 14.08.2017.).

20. gs. 90. gados vārdu **atpazīt** uzskatīja par nevēlamu krievu valodas vārda *опознать* pārcēlumu, tā vietā iesakot lietot vārdus **pazīt** un **identificēt**. Pamatojums: lieks priedēklis *at-*, jo vārdā *pazīt* jau ir viens priedēklis *pa-*. Taču šis pamatojums neiztur kritiku, jo ir taču arī *iepazīt*, kur priedēklis *ie-* ir tādā pašā pozīcijā. Līdzīgi arī vārdos *atpalikt*, *iepatikties*, *izpārdot* u. tml. Turklāt priedēklis *at-* šajā vārdā izmantots, lai izteiktu konkrētāku nozīmi ‘pamanīt, saskatīt kaut ko jau iepriekš zināmu’.

Lai gan sākotnēji šī vārda lietojumu centās ierobežot, valodas lietotājos tas guva lielu atsaucību, to lieto visās jomās un nozarēs, arī oficiālajos dokumentos, t. sk., piemēram, skolēnu eksāmenu darbos. Patlaban var teikt, ka šis vārds ir izturējies laika pārbaudi un bez jebkādiem lietojuma ierobežojumiem ir minēts jaunākajā latviešu valodas vārdnīcā.

Vai drīkst teikt: *attiecīgais punkts nosaka?*

Punkts taču nav dzīva būtne, un pareizāk būtu

teikt: *punktā noteikts vai saskaņā ar punktu.*

Punkts patiešām nav dzīva būtne, un, protams, precīza izteiksme būtu: *punktā (ir) noteikts vai saskaņā ar punktu* u. tml., taču punkta personificēšana

nebūtu uzskatāma par kļūdu. Praksē *likums nosaka, paruna (sakāmvārds, grāmata) māca, izrāde sniedz padomu, filma stāsta, tiesa lemj, valde nosaka, veikals strādā* – tie ir izplatīti nozīmes pārnēsumi, un nosauktie priekšmeti nav uztverami kā dzīvas būtnes.

Taču nevajag jaukt – latviešu valodā nav vēlama izteiksme, piemēram, *saldējums pārdodas, kase atveras*, jo darbības vārdi *pārdoties, atvērties* ir grieķizniešās formas, un šī darbība nevar notikt pati no sevis.

Vai drīkst teikt *autortiesības uz darbu pieder?*

Tā taču saka krievu valodā.

Autortiesības – ‘juridisku normu kopums, kas noteic (zinātnes, literatūras u. tml.) darbu autoru tiesisko stāvokli’. Piemēram, *jurists autortiesību jomā. Autortiesību aģentūra.* // ‘Šais normās noteiktās autora tiesības (uz savu darbu)’. Piemēram, *autortiesību aizsardzība. Autortiesības uz kopīgi radītu darbu (Mūsdienų latviešu valodas vārdnīca. Pieejams: <http://tezaurs.lv/mlvv/>, skatīts 14.08.2017.; arī *Latviešu literārās valodas vārdnīca. Pieejams: <http://tezaurs.lv/llvv/>, skatīts 19.08.2017.)* Tātad ir, piemēram, komponista Imanta Kalniņa autortiesības, kas nosaka viņa tiesības uz savu darbu.*

Var piekrist, ka tā ir konstrukcija no krievu valodas, taču tas nenozīmē, ka tikai tāpēc tā nav lietojama. Tādu konstrukciju latviešu valodā ir simtiem, tāpēc ne jau visas ir neliterāras un skaužamas. Arī prievārdam *uz* latviešu valodā viena no nozīmēm ir šāda: ‘norāda darbības, norises mērķi, nolūku, arī rezultātu’, tātad – *pieteikties uz autortiesībām.* „Vietas nozīme krustojas ar objekta nozīmi uz savienojuma ar dažādu kādas rīcības vai norises pamatā esošu dokumentu, faktu, argumentu u. tml. nosaukumiem tādās konstrukcijās kā, piemēram, *atsaukties uz aicinājumu, atbildēt uz vēstuli, balstīties uz faktiem, pamatoties uz lēmumu.* Ar šo nozīmi zināmā mērā saistās arī plaši lietotās konstrukcijas *attiekties uz kaut ko, attiecinot uz ko, attiecībā uz ko.*” (Skujiņa, V. *Latviešu valoda lietišķajos rakstos.* Rīga : Zvaigzne ABC, 1995, 100. lpp.)

Pareizrūna

Kā pareizi izrunā vārdu *roza* – ar divskani [uo] vai patskani [o]?

Vārds **roza** ir apvidvārds ar nozīmi ‘uzkalns’. Kā norāda „Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīca”, vārds izrunājams ar divskani [uo] – [ruoza]. (*Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīca.* Rīga : Avots, 1995, 679. lpp.)

Kā izrunājami vārdi *kopija* un *kvota* – ar garu vai īsu patskani o?

„Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīcā” (Rīga : Avots, 1995) lasāms, ka gadījumos, kad transkribējums nav norādīts, vārds izrunājams ar īsu patskani. Minētajām leksēmām vārdnīcā (*kopija* – 384. lpp.; *kvota* – 404. lpp.) iekavās izruna nav dota, no kā secināms, ka vārdi ***kopija*** un ***kvota*** izrunājami ar īsu patskani **o**.

Vai latviešu valodā pieļaujami mulsinoši saīsinājumi, piemēram, *PISA*?

Saīsinājums *PISA* angļu valodā nav mulsinošs. *PISA* (*Programme for International Student Assessment*) nav vienīgais saīsinājums, kas šādi – netulkojot – tiek pārņemts no kādas valodas. Mums ir *NATO*, *FIBA*, *FIFA*, *UNESCO* utt. Tā kā abreviatūras veido nosaukuma sākumburti, burti netiek mainīti. Šajā gadījumā tā uzskatāma par sakritību – ne jau visās valodās tā ir rupjība, ne katrs šajā saīsinājumā redz rupjību, ne arī tā apzināti tāda tikusi veidota. Protams, ja šī abreviatūra būtu ilglaicīga, noteikti būtu jādomā par tās atveidi latviešu valodā, tādā veidā izvairoties no angliskā *PISA*.

Interpunkcija

Sakiet, lūdzu, vai konstrukciju *tāpat kā līdz šim* teikumā ir jāatdala ar komatiem?

Šo iesprausto konstrukciju var atdalīt no abām pusēm ar komatiem vai domuzīmēm vai neatdalīt vispār.

„Problemātisks interpunkcijas ziņā ir apstākļa vārdu savienojums *tāpat kā*, kas kopā ar pievienotajiem vārdiem veido t. s. pielīdzinājumu. Atkarībā no jēdzieniskām niansēm un intonatīvā veidojuma pielīdzinājumu vai nu atdala no abām pusēm ar pieturzīmi, parasti komatu, vai neatdala vispār. [...] Šādu pielīdzinājumu tradicionāli uzskata par iespraudumu, t. i., sintaktisku konstrukciju, kas nav teikuma pamatstruktūras sastāvdaļa. Ja pielīdzinājumu jēdzieniski iekļauj teikuma pamatsaturā, ar *tāpat kā* pievienotais vārds vai vārdu savienojums arī sintaktiski iekļaujas teikuma pamatstruktūrā kā teikuma loceklis; šajā gadījumā pielīdzinājums netiek nodalīts no pārējā teikuma ne intonatīvi, ne ar pieturzīmēm. [...] Nošķirt abus gadījumus reizēm nav viegli [...], tāpēc pielīdzinājumam pieļaujams fakultatīvs pieturzīmju lietojums.” (Pauniņa, I., Liepa, D. Daži interpunkcijas problēmgadījumi. *Valodas prakse: vērojumi un iteikumi*. Nr. 2. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2006, 113. lpp.)

Šo konstrukciju iespējams atdalīt arī ar domuzīmēm: „Ar domuzīmēm atdala iespraustus vārdus un vārdu savienojumus, retāk atsevišķus vārdus, kas paskaidrojuma veidā vai nu papildina izteiktās domas saturu, vai arī parāda runātāja emocionālās vai modālās attieksmes pret teikto. Atšķirībā no iespraudumiem, kas atdalīti ar komatiem, ar domuzīmēm atdalītie iespraudumi tiek vairāk norobežoti no pārējā teksta gan satura ziņā, gan intonatīvi.” (Blinkena, A. *Latviešu interpunkcija*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2009, 265. lpp.)

Piemērs pielīdzinājuma atdalīšanai. *Skolēni, pensionāri, bāreņi, invalīdi un viņu pavadošās personas, represētie, daudz bērnu ģimeņu bērni, pirmsskolas vecuma bērni, trūcīgo ģimeņu bērni – tāpat kā līdz šim – saņems pašvaldības un valsts atbalstu norēķiniem pilsētas maršrutu autobusos; Skolēni, pensionāri, bāreņi, invalīdi un viņu pavadošās personas, represētie, daudz bērnu ģimeņu bērni, pirmsskolas vecuma bērni, trūcīgo ģimeņu bērni, tāpat kā līdz šim, saņems pašvaldības un valsts atbalstu norēķiniem pilsētas maršrutu autobusos.*

Piemērs pielīdzinājuma neatdalīšanai. *Skolēni, pensionāri, bāreņi, invalīdi un viņu pavadošās personas, represētie, daudz bērnu ģimeņu bērni, pirmsskolas vecuma bērni, trūcīgo ģimeņu bērni tāpat kā līdz šim saņems pašvaldības un valsts atbalstu norēķiniem pilsētas maršrutu autobusos.*

Vai frāze *gribot [vai] negribot* teikumā jāatdala ar komatiem?

Frāze ***gribot [vai] negribot*** ir uzskatāma par tradicionālu nedalāmu vārdkopu, kas gramatiski neveido divdabja teicienu, bet ir pieļaujama tās izdalīšana tekstā ar komatiem stilistiskos nolūkos, resp., fakultatīvi.

„Iespējams stilistiskā nolūkā savrupināt arī divus vai vairākus vienlīdzīgā funkcijā lietotus divdabjus, kaut arī tos nepaskaidro citi vārdi. Šādos gadījumos gan neveidojas divdabja teiciens tā parastajā gramatiskajā nozīmē, taču notiek intonatīvs savrupinājums, lai izceltu, uzsvērtu ar divdabjiem nosauktās pazīmes, t. i., norobežojumus, vai arī ar komatiem atdalītajiem divdabjiem ir iesprauduma raksturs. [...] Piemērs. *Jā (un te jāpiebilst – diemžēl), bija arī tādi deputāti, kas līdz šim, **gribot vai negribot**, sportam lika šķēršļus ceļā.*” Taču A. Blinkena norāda, ka „šāds divdabju savrupinājums gan ir fakultatīvs; ja nav īpašu stilistisku nolūku, komats nav vajadzīgs”. (Blinkena, A. *Latviešu interpunkcija*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2009, 304.–305. lpp.)

Kā liekamas pieturzīmes, pierakstot adresi teikumā?

Kā norāda A. Blinkena: „Ļoti bieži savrupina apstākļus, kuri nosauc šaurāku jēdzienu nekā iepriekš minētais apstākļis. Ar šādu savrupinājumu panāk vietas apstākļa precizējumu, uzsvaru. [...] Pēc tradīcijas mēdz savrupināt

aiz pilsētu nosaukumiem ielu nosaukumus un arī citus šaurākus vietas apzīmējumus adresēs.” (Blinkena, A. *Latviešu interpunkcija*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2009, 290. lpp.) Tātad adresēs ar komatiem atdala apstākļus, kas atrodas aiz galvenā vārda un apzīmē šaurāku jēdzienu, piemēram, *Meitene devās uz Rīgu, Puķu ielu 1, pēc nopelnītās balvas*.

Rakstot adresi no mazākā uz lielāko vienību, gramatiski komats nav nepieciešams, piemēram, *Meitene dzīvo Puķu ielā 1 Rīgā un strādā Jelgavā*.

Savukārt R. Koluža norāda, ka „tagad, kad esam pieskaņojušies pasaules praksei un adresi rakstām, sākot ar šaurāko jēdzienu, komata lietojums saglabājas” (Koluža, R. *Tā vai šitā. Latviešu valodas rokasgrāmata 9.–12. klasei*. Lielvārde : Lielvārds, 2003, 64. lpp.). Tātad teikumu varētu rakstīt arī šādi: *Meitene dzīvo Puķu ielā 1, Rīgā, un strādā Jelgavā*.

Kad lietojams saiklis *tā kā* un kad – *tā ka*?

Saiklis ***tā kā*** ievada cēloņa palīgteikumu. Palīgteikums parasti atrodas virsteikuma priekšā. Piemēram, ***Tā kā*** šodien ir auksts laiks, tad silti jāsaģērbjas.

Saiklis ***tā ka*** saliktā pakārtotā teikumā ievada seku palīgteikumu. Šis palīgteikums parasti atrodas aiz pakārtotājas daļas. Piemēram, *Šodien ir auksts laiks, tā ka silti jāsaģērbjas*. (Guļevska, D., Miķelsone, A., Porīte, T. *Pareizrakstības un pareizrūnas rokasgrāmata. Latviešu valoda*. Rīga : Avots, 2002, 197. lpp.; *Latviešu valodas gramatika*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, Latvijas Universitāte, 2015, 872. lpp.)

Sagatavojušas LVA valodas konsultantes

Dite Liepa

Mairita Purviņa

Ingrīda Sjomkāne

KOMISIJAS UN LĒMUMI

Pārskats par Latvijas Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisijas darbību (2016–2017)

Kopš iepriekšējā pārskata publicēšanas notikušas septiņas LZA TK sēdes (viens 2016. gada decembrī, sešas līdz 2017. gada novembra vidum), kurās izskatīti dažādu jomu termini. Par būtisku jauninājumu uzskatāma sadarbība ar Eiropas Savienības iestādēs strādājošajiem tulkotājiem, lai palīdzētu būtiskos ES tiesību aktos ievērot terminoloģisko konsekvenci. Vairākās sēdēs tādējādi tika pārrunāti Eiropas Savienības Padomes Ģenerālsēkretariāta Latviešu tulkošanas departamenta sagatavotie apkopojumi par ES un Irānas kodollīguma tekstā atrodamajiem terminiem. Šo terminu izskatīšana bija sarežģīta, jo līgumā minētie termini (pretēji tā nosaukumam) visai maz skar kodolfizikas jomu, bet galvenokārt aptver militārās tehnikas un stratēģisko preču aprites kontroli. Plānots, ka arī turpmākajos gados LZA ik gadu saņems izskatīšanai kādu plašu tematisku terminu sarakstu, ko sagatavojuši ES iestāžu tulkotāji.

No citiem terminu sarakstiem būtu svarīgi pieminēt arī magnētiskās rezonanses izmeklēšanas terminus, kuru izskatīšanā piedalījās attēldiagnostikas (diagnostiskās radioloģijas) speciālists prof. Ardis Platkajs, elektrokardiogrāfijas terminus (sagatavotāja Ligita Kauķe) un LZA TK Spēkratu apakškomisijas sagatavotos terminu sarakstus, kas veltīti jaunajām autotransporta tehnoloģijām. Tika aizsākta diskusija par terminiem, kas saistīti ar pārbaudīšanas procedūru, tos izskatīšanai ierosināja Mikus Zelmēnis. Mūsu dienās, kad daudzas jomas reglamentē dažādi standarti un liela vērība tiek veltīta kvalitātes vadībai, nepieciešams skaidri vienoties par nozīmes šķirumu starp *validāciju (validēšanu)* un *verifikāciju*, ko apgrūtina to atšķirīgais lietojums dažādās jomās.

Diemžēl neīstenojās iecere uzsākt plašāku darbu saistībā ar dzīvnieku un augu sugu un citu taksonu latvisko nosaukumu sakārtošanu, kas skar visai plašu darba lauku, sākot no tādām starpvalstu līmeņi reglamentētām jomām kā augu karantīna, augu aizsardzība un kontrole pār tirdzniecību ar apdraudētām sugām līdz pat populāriem padomiem dārzkopjiem un aprakstiem par dzīvnieku uzvedību. Piesaistītais eksperts *Dr. agr. Arturs Stalažs* pēc īslaicīgas sadarbības ar LZA TK piepeši to pārtrauca, pamatodams savu lēmumu ar nekonstruktīvu komisijas darbu, kas, viņaprāt, izpaudies tās lēmumā pārskatīt no valodas un terminoloģijas viedokļa viņa ieteiktos terminu sarakstus, nevis tos mehāniski akceptēt.

No apakškomisijām visaktīvāk darbojusies Informācijas tehnoloģijas, telekomunikācijas un elektronikas apakškomisija Eduarda Caunas vadībā un Spēkratu apakškomisija Jura Gunāra Pommera vadībā. Dažādisko terminoloģijas darba formas, ar LZA TK atbalstu aktīvi darbojas starpinstitūciju darba grupa statistikas terminu precizēšanai, kurā iesaistīti Latvijas Universitātes Ekonomikas un vadībzinātnes fakultātes un Bioloģijas fakultātes, Rīgas Stradiņa universitātes, Latvijas Lauksaimniecības universitātes un Centrālās statistikas pārvaldes speciālisti prof. Birutas Slokas vadībā. Kaut gan matemātiskās statistikas terminu saraksta (pāri par 700 terminiem) izskatīšana jau noslēgusies, tomēr tā publiskošana aizkavējusies. Lai precizētu mūzikas instrumentu klasifikācijā ieteicamos terminus, pēc Jāzepa Vītola Latvijas Mūzikas akadēmijas zinātniskās līdzstrādnieces Ilzes Šarkovskas-Liepiņas ierosmes tika sasaukta ekspertu sanāksme, kurā izskatīja prof. Valda Muktupāvela iesniegtos terminus. Precizētie termini iestrādāti V. Muktupāvela grāmatā „Tautas mūzikas instrumenti Latvijā” (2017). Terminoloģiskas konsultācijas tika sniegtas arī izdevuma „Kultūras feminisms. Kultūras feminisma terminu skaidrojošā vārdnīca” (2017) (projekta vadītāja Ausma Cimdiņa) veidotājiem, kas tika iestrādātas darba manuskriptā.

Apzinoties enciklopēdiskas vārdnīcas būtisku nozīmi kultūrā un terminoloģijas sakārtošanā, 2017. gadā tika uzsākta sadarbība ar Latvijas Nacionālās enciklopēdijas sagatavotājiem (vadītājs Valters Ščerbinskis), regulāri (ik 4–6 nedēļas) organizējot darba sanāksmes par aktuālākajām problēmām. Līdz šim notikušas četras šādas apspriedes.

Oficiālajā laikrakstā „Latvijas Vēstnesis” publiskoti trīs lēmumi: Nr. 98 (apstiprinot apzīmējumu **bezkontakta karte** kā ekvivalentu angļu *contactless card*); Nr. 99 (iesakot terminu **kvadrātkods** kā pareizāko apzīmējumu jēdzienam, kuru angļu valodā izsaka ar terminu *QR code*) un Nr. 100 (labojot līdz šim aplam lietotos divu kailgliemežu sugu apzīmējumus, proti, **Portugāles kailgliemezis** (*Arion lusitanicus*) un **Spānijas kailgliemezis** (*Arion vulgaris*, arī *Arion lusitanicus auctt.*), jo šī kļūda radusies, precizējot sugu nomenklatūras apzīmējumus). Šie un visi iepriekš publiskotie LZA TK lēmumi kopš 2001. gada atrodami portālā www.likumi.lv – izvērstās meklēšanas sadaļā atbilstoši izdevējiestādei „LZA Terminoloģijas komisija”. Sniegts vairāk nekā 60 konsultāciju iestādēm un privātpersonām.

2017. gada 2. oktobrī, tieši LZA TK ilggadējās priekšsēdētājas (1992–2012) Valentīnas Skujiņas (1937–2015) dzimšanas dienā, notika viņas 80 gadu jubilejas atceres zinātniskā konference „Terminoloģija, valodas kultūra un prakse”. Par Valentīnas Skujiņas mūža ritumu un devumu latviešu

valodniecībā, jo īpaši terminoloģijā, referēja viņas audzēkne *Dr. philol.* Iveta Pūtele. Kaut gan V. Skujiņas devums tika aplūkots trijos aspektos – terminoloģija, valodas kultūra, valodas prakse un lietišķie raksti –, tomēr vairums konferences referātu pievērsās dažādām terminoloģijas problēmām. Tika apcerēta gan viņas darbība LZA TK Spēkratu apakškomisijā (Juris Gunārs Pommers) un ieguldījums juridiskajā terminoloģijā (Linda Sirmā), gan devums valodas kultūras sekmēšanā (Agita Kazakeviča un Gunita Arņa). Citos ziņojumos tika iztirzāta terminoloģijas vēsture (Māris Baltiņš, Ineta Bernota), konkrētu nozaru terminoloģija (Zaiga Ikere par filozofijas terminu tulkošanu, Helēna Gizeleza, Irina Kalinina un Jekaterina Čelnova par dzimtes identitātes terminoloģijas ekvivalenci), salikterterminu veidošanās vēsturiskās īpatnības (Juris Baldunčiks), terminoloģiskās leksikas marķēšanas problēmas (Anita Helviga, Elīna Peina). Divi ziņojumi bija veltīti sastatāmās terminoloģijas jautājumiem. Alda Lauža referātā tika apcerētas terminu *accuracy/Genauigkeit* un *precision/Präzision* latviskošanas grūtības, bet Regīna Kvašite salīdzināja terminus ar komponentu *valoda* (latviešu valodā) un *kalba* (lietuviešu valodā). Pēc konferences noslēguma tās dalībnieki kavējās atmiņu pēcpusdienā.

Savukārt Latvijas Nacionālā bibliotēka 2017. gada 6. oktobrī bija organizējusi tematisku konferenci „Bibliotēku nozares un saskarozaru terminoloģija: teorija un prakse”. Par tās tapšanu vislielāko uzslavu pelnījusi LZA TK Informācijas un dokumentācijas terminoloģijas apakškomisijas priekšsēdētāja Inta Virbule un tās sekretāre Inese Kazāka. Jāuzsver, ka mūsdienās šis komisijas darba lauks aptver visu trīs sabiedrības atmiņas institūciju (bibliotēku, arhīvu un muzeju) kompetences jomu, tomēr galvenā iniciatīva gan vēsturiski, gan praktiski nākusi no bibliotēku darbiniekiem. Pēc ieskata par LZA TK vēsturi un tās darbības virzieniem (Māris Baltiņš), klausītāji tika iepazīstināti arī ar LZA TK Informācijas un dokumentācijas terminoloģijas apakškomisijas un Informācijas tehnoloģijas, telekomunikācijas un elektronikas terminoloģijas apakškomisijas (priekšsēdētājs Eduards Cauna) darbu. Klausītāji guva informāciju par bibliotēku nozares attīstību Igaunijā, kur to veic Igaunijas Bibliotekāru biedrība (referente – šīs biedrības Terminoloģijas komisijas sekretāre Pireta Pergmā). Citi referāti bija veltīti terminoloģijas iekļaušanai nozares studiju programmā (Baiba Holma un Daina Pakalna), izglītības un zinātnes terminoloģijas problēmām (Juris Baldunčiks), arhīvu un dokumentu pārvaldības terminoloģijas (Gatis Karlsons) un nacionālās enciklopēdijas tapšanas terminoloģiskajiem aspektiem (Valters Ščerbinskis). Vairāki ziņojumi aplūkoja nākotnes perspektīvas, tostarp jēdziena *Bibliotēka 2.0* evolūciju (Silva Suhaņenkova), resursu aprakstīšanas

un piekļuves vārdnīcas izveides problēmas (Inta Virbule) un terminoloģijas darba automatizācijas tehnoloģisko nodrošinājumu (Tatjana Gornostaja). Konferences noslēgumā tika nolemts šādas konferences organizēt ik gadus. Jāpiebilst, ka bibliotekāru konference varētu kalpot par paraugu arī citu nozaru darba konferenču sasaukšanai.

LZA TK priekšsēdētāja amatā darbojās Māris Baltiņš, bet komisijas sekretāres pienākumus turpināja pildīt Ventspils Augstskolas un Liepājas Universitātes doktorante Astrīda Vucāne.

Informāciju sagatavojis LZA TK priekšsēdētājs
Māris Baltiņš

Valsts valodas centra Latviešu valodas ekspertu komisijas (LVEK) lēmumi un ieteikumi

2016. gada 18. maijā (sēdes protokols Nr. 51)

Latviešu valodas ekspertu komisija, turpinot izskatīt jautājumu par darbības vārda ar nozīmi 'ievietot mikroshēmu' vēlamo formu, nolēma ieteikt paralēlformas **čīpot** un **čīpēt**.

Lemjot par svešvārda *halal* 'tāds, ko atļauj islāma likumi' atveidi latviešu valodā, eksperti vienojās, ka atbalstāma lietvārda forma **halāls**, savukārt apzīmētāja funkcijā lietojami salikteņi ar **halāl-** (piemēram, *halālpārtika*, *halālkautuve*).

Komisija arī atgādina, ka salikteņos ar *-filija* un *-fils* lietojams īss patskanis *i*, piemēram, *bibliofilija*, *bibliofils* u. tml.

2016. gada 12. oktobrī (sēdes protokols Nr. 52)

Komisija ar balsu vairākumu nolēma svešvārda *brančs* vietā ieteikt apzīmējumu **vēlbrokastis** (ar lauži intonētu plato ē). Šis lēmums publicēts oficiālajā izdevumā „Latvijas Vēstnesis” (2017, Nr. 20).

LVEK izskatīja arī jautājumu par dažu pērļu nosaukumu atbilstēm latviešu valodā un vienprātīgi nolēma ieteikt šādus latviskos nosaukumus: *Akoya pearls* – **Akojas pērles**; *Biwa pearls* – **Bivas pērles**; *Mabe pearls* – **mabē pērles** (ar mazo sākumburtu, jo šā nosaukuma pamatā nav vietvārds) („Latvijas Vēstnesis”, 2017, Nr. 20).

Apsverot iespēju vienkāršot ziemas olimpisko spēļu norises vietas nosaukuma (Korejas vietvārda *P'yeongch'ang*) latvisko formu, eksperti secināja, ka arī turpmāk lietojama atbilstoši korejiešu īpašvārdu atveides noteikumiem latviešu valodā atveidotā forma **Phjončhana** (līdzīgi kā citi Korejas vietvārdi – *Phenjana*, *Phjongteka* u. tml.) („Latvijas Vēstnesis”, 2017, Nr. 20).

2016. gada 9. novembrī (sēdes protokols Nr. 53)

LVEK izskatīja jautājumu par lietvedībā izmantoto dokumenta lappušu vai lapu norāžu pierakstu un vienprātīgi nolēma atbalstīt vienu pieraksta veidu ar *no* (piemēram, *1 no 2*, *3 no 4*) un otru pieraksta veidu – ar slīpsvītru bez punkta (piemēram, *1/2*, *3/4*), bet neatbalstīt pieraksta veidu ar defisi

vai slīpsvītru un punktu (piemēram, 1.-4, 3.-5, 1./3., 2./4.), jo šāds pieraksts ir maldinošs („Latvijas Vēstnesis”, 2017, Nr. 20).

Jautājumā par vārda *mērs* ‘pilsētas galva’ sieviešu dzimtes formu eksperti ar balsu vairākumu nolēma ieteikt formu **mēre** („Latvijas Vēstnesis”, 2017, Nr. 20).

Izvērtējot saliktu iepakojumu nosaukumu pareizrakstības nosacījumus, komisija vienprātīgi nolēma, ka:

- 1) ar vārdiem (bez defises) rakstāmi nosaukumi iepakojumiem, kuros ir no 2 līdz 10 vienībām (ieskaitot), piemēram, **divpaka, trīspaka, astoņpaka, desmitpaka**;
- 2) ja vienību ir vairāk par 10, lietojams apzīmējums **multipaka** un iekavās norādāms precīzs vienību skaits, piemēram, **multipaka (16 gab.), multipaka (100)**;
- 3) nav pareizi rakstīt saliktu iepakojumu nosaukumus ar defisi un skaitli, piemēram, **2-paka, 8-paka** („Latvijas Vēstnesis”, 2017, Nr. 20).

2016. gada 14. decembrī (sēdes protokola Nr. 54)

Komisija atbalstīja *flip-flop* sandaļu nosaukuma latvisko formu **flipsandales** („Latvijas Vēstnesis”, 2017, Nr. 20).

Jaunu ķīmisko elementu nosaukumu pareizrakstības jautājumā eksperti pieņēma lēmumu ieteikt šādus latviskos apzīmējumus:

- 1) *Nihonium* (Nh, 113) – **nihonijs**;
- 2) *Moscovium* (Mc, 115) – **moskovijs**;
- 3) *Tennessine* (Ts, 117) – **tenesīns**;
- 4) *Oganesson* (Og, 118) – **oganesons** („Latvijas Vēstnesis”, 2017, Nr. 20).

Atgriežoties pie iepriekš skatītā jautājuma par dažu svētku nosaukumu pareizrakstību, LVEK atzina, ka nosaukumi **advents/advēte** rakstāmi ar mazo burtu, ja tie apzīmē noteiktu laikposmu, nevis pašus svētkus, piemēram, *1. adventa svētdiena, 1. advēte*.

2017. gada 11. janvārī (sēdes protokola Nr. 55)

Komisija atbalstīja dažu svešvārdu atbilstmju pareizrakstību latviešu valodā, proti: **kvadrofors** (lietv.), **kvadroforisks** (īp. v.), **mikrobiāls** (īp. v.), **ietvarteorija** (lietv.; angliiski *frame-based theory*).

2017. gada 8. martā (sēdes protokola Nr. 56)

Eksperti izvērtēja astronoma Ilgoņa Vilka sagatavoto zvaigžņu nosaukumu sarakstu no latviešu valodas pareizrakstības normu viedokļa un ieteica dažus precizējumus.

Diskutējot par Ukrainas valsts un tās 30 lielāko pilsētu nosaukumu atveidi latviešu valodā, komisijas locekļi ar balsu vairākumu atbalstīja šādus nosaukumu variantus: **Ukraina**, nevis Ukrajina; **Kijeva**, nevis Kijiva; **Harkova**, nevis Harkiva; **Odesa; Dņipro** (bij. Dņepropetrovska); **Donecka**, nevis Doņeckā; **Zaporožje**, nevis Zaporīža; **Ļvova**, nevis Ļviva; **Krivojroga**, nevis Krivijriha; **Mikolajiva**, nevis Nikolajeva; **Mariupole; Luhanska**, nevis Luganska; **Vinnica**, nevis Viņņica; **Makijivka**, nevis Makejevka; **Sevastopole; Simferopole; Hersona; Čerņigova**, nevis Černihiva; **Poltava; Čerkasi; Hmeļnicka**, nevis Hmeļnicka; **Sumi; Žitomira; Černivci**, nevis Černovci; **Horlivka**, nevis Gorlovka; **Rivne**, nevis Rovna; **Kamjanska** (bij. Dņeprodzeržinska); **Kropivnicka** (bij. Kirovohrada); **Ivanofrankivska**, nevis Ivanofrankovska; **Kremenčuka; Ternopole**, nevis Ternopiļa („Latvijas Vēstnesis”, 2017, Nr. 208).

2017. gada 12. aprīlī (sēdes protokola Nr. 57)

LVEK vienotās ieteikt šādus *Bahai* ticības un tās pārstāvju apzīmējumus latviešu valodā: **bahāju ticība, bahājieši, bahāju kopiena**.

2017. gada 10. maijā (sēdes protokola Nr. 58)

Komisija atbalstīja salikteņu **alzinis** un **aluszinis** lietošanu alus darīšanas speciālista apzīmēšanai (speleoloģijas speciālista apzīmēšanai iesakot salikteni *aluzinis*).

2017. gada 14. jūnijā (sēdes protokola Nr. 59)

Eksperti ierosināja saglabāt paralēlformas **skanste** un **skansts** nozīmes ‘lauka nocietinājums, ko veido zemes uzbērumi un grāvji slēgtā četrstūrī’ izteikšanai; piemēram, Rīgā ir *Skanstes iela* un *Kobronskanste*, bet vēstures un ģeogrāfijas avotos lielākoties minēta *skansts*.

Lemjot par svešvārda *coworking* atbilstmi latviešu valodā, LVEK ierosināja ieteikt atveidojumu **kopstrāde** („Latvijas Vēstnesis”, 2017, Nr. 208).

2017. gada 13. septembrī (sēdes protokola Nr. 60)

Komisija atbalstīja **vispārlietojamo saīsinājumu saraksta** publiskošanu tīmekļvietnē <http://vvc.gov.lv/advantagecms/export/docs/komisijas/saisinajumi.pdf>.

Eksperti izskatīja jautājumu par vokpannā gatavota ēdiena nosaukumu latviešu valodā un nolēma ieteikt vārdu **voks** (ar īsu patskani o), kā arī noteica etnonīma *Rohingya (people)* latvisko atbilstmi **rohindža** (ar īsu patskani o; piemēram, *viens/viena rohindža, vairāki/vairākas rohindžas, daudz rohindžu*) pēc analogijas ar etnonīmu *šerpa* („Latvijas Vēstnesis”, 2017, Nr. 208).

Informāciju sagatavojis LVEK priekšsēdētāja vietnieks
Agris Timuška

JAUNĀKĀS GRĀMATAS

2016. gada novembris – 2017. gada novembris

Īss pārskats par latviešu valodas jautājumiem veltītajām izdotajām vārdnīcām, rokasgrāmatām u. c. uzziņu literatūru.

1. *4th International Scientific Conference „Contemporary Research in Phonetics and Phonology: Methods, Aspects and Problems”*. Abstracts. May 11–12, 2017, Rīga [tiešsaiste]. Rīga : Latvian Language Institute of the University of Latvia, 2017, p. 28 [skatīts 08.05.2017.]. ISBN 9789984742885. Pieejams: <http://www.lulavi.lv/lu-lavi-gramatas>
2. 53. Artura Ozola dienas konference „Gramatika valodas un valodniecības attīstībā” : veltījums H. Medema „Lotevica grammatica” (1737), „Grammatika inflansko-lotewska” (1817), G. Bražes „Īsai pamācīšanai latviešiem” (1857), 19. gs. 2. puses latviešu skolu gramatikām, J. Endzelīna un K. Milenbaha „Latviešu gramatikai” (1907), LU docentam Dr. Reinim Bērtulim (1937–1994). Referātu kopsavilkumi : Rīga, 2017. gada 17. marts. Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte, Latvistikas un baltistikas nodaļa, Baltu valodniecības katedra. Rīga : Latvijas Universitāte, 2017, 24 lpp. ISBN 9789934838743.
3. Akadēmiķa Jāņa Endzelīna 144. dzimšanas dienas atceres starptautiskā zinātniskā konference „Vārds un teksts”. Tēzes = *International Scientific Conference „Word and Text” to commemorate the 144th anniversary of academician Jānis Endzelīns*. Abstracts [tiešsaiste]. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2017, 50 lpp. [skatīts 14.02.2017.]. ISBN 9789984742878. Pieejams: <http://www.lulavi.lv/lu-lavi-gramatas>
4. *Aktuāli jautājumi tulkojumzinātnē : Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes Sastatāmās valodniecības un tulkošanas nodaļas, Latvijas Tulku un tulkotāju biedrības un LU HZF Studentu pašpārvaldes 3. pētnieku un studentu konference, 2017. gada 26. maijs*. Težu krājums. Red.: Dr. philol. Arvils Šalme, Mg. philol. Svetlana Koroļova, Mg. interpret. Marija Lapaine. Rīga : [Latvijas Universitāte], 2017, 31 lpp. ISBN 9789934182440.
5. *Amor vincit omnia. Konstantīns Karulis dzīvē un darbos*. Monogrāfisks rakstu krājums. Sast. un zin. red. Janīna Kursīte; zin. rec. Maija Burima, Anna StafECKa. Rīga : Apgāds „Zinātne”, 2017, 352 lpp. ISBN 9789934549311.

6. Andronova, E., Frīdenberga, A., Siliņa-Piņķe, R., Trumpa, A., Vanags, P. *Latviešu valodas vēsturiskā vārdnīca (16.–17. gs.) : Historical Dictionary of Latvian (16th–17th Centuries) : Historisches Wörterbuch des Lettischen (16.–17. Jahrhundert)*. [Rīga] : LU Latviešu valodas institūts, 2016 [skatīts 05.06.2017.]. ISBN 9789984742854. Pieejams: <http://tezaurs.lv/lvvv-exp/>
7. Anspoka, Z. *Latviešu valoda 4. klasei*. Literatūra. Darba lapas. Red. Eģina Birzgale. Lielvārde : Lielvārds, 2017, 80 lpp. ISBN 9789984115306.
8. Anspoka, Z. *Latviešu valoda 4. klasei*. Mācību grāmata. Otrā daļa. Literatūra. Red. Eģina Birzgale. Lielvārde : Lielvārds, 2017, 240 lpp. ISBN 9789984115290.
9. Auziņa, I., Berķe, M., Lazareva, A., Šalme, A. *Latviešu valoda : Laipa A1 un A2*. Elektroniskie mācību materiāli [tiešsaiste]. Rīga : Latviešu valodas aģentūra, 2017 [skatīts 26.11.2017.]. [Papildlīdzeklis darbā ar mācību līdzekli „Laipa A1” (Rīga : LVA, 2014) un „Laipa A2” (Rīga : LVA, 2016). Klausīšanās teksti un pašpārbaudes uzdevumi.] Pieejams: <http://maciunmacies.valoda.lv/valodas-apguve/e-nodarbibas> vai <http://maciunmacies.valoda.lv/images/speles/Laipa/index.html>
10. *Avoti vēl neizsīkst : latviešu valodas dialekti 21. gadsimtā*. Sast. Anna Stafecka, Liene Markus-Narvila; Atb. red. Anna Stafecka. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2016, 512 lpp. ISBN 9789984742847.
11. Ābolniece, L. *Frazeoloģismi Viesītē un tās apkārtnē*. [ievada autors Ģirts Šimanauskis; pēcvārda autore Ilma Svilāne]. [Sala : Autores izdevums], 2017, 143 lpp. ISBN 9789984192116.
12. *Baltistica*, Nr. 51(1). Red. Bonifacas Stundžia. Vilnius : VU Press, 2016. ISSN 0132-6503, eISSN 2345-0045. Pieejams arī tiešsaistē [skatīts 07.06.2017.]: <http://www.baltistica.lt/index.php/baltistica/issue/archive>
13. *Baltistica*, Nr. 51(2) [tiešsaiste]. Red. Bonifacas Stundžia. Vilnius : VU Press, 2016 [skatīts 07.06.2017.]. ISSN 0132-6503, eISSN 2345-0045. Pieejams arī tiešsaistē [07.06.2017.]: <http://www.baltistica.lt/index.php/baltistica/issue/archive>

14. *Baltu filoloģija*. Nr. XXIV (2) 2015. Baltu valodniecības žurnāls = *Journal of Baltic Linguistics*. Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte, Baltu valodniecības katedra. Red. Pēteris Vanags. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2016, 180 lpp. ISSN 1691-0036, ISBN 9789934181689. Pieejams arī tiešsaistē [skatīts 20.11.2017.]: <https://www.lu.lv/apgads/elektroniskie-izdevumi/zurnali-un-periodiskie-izdevumi/baltu-filologija/>
15. *Baltu filoloģija*. Nr. XXV (1) 2016. Baltu valodniecības žurnāls = *Journal of Baltic Linguistics*. Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte, Baltu valodniecības katedra. Red. Pēteris Vanags. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2016, 128 lpp. ISSN 1691-0036, ISBN 9789934182013. Pieejams arī tiešsaistē [skatīts 20.11.2017.]: <https://www.lu.lv/apgads/elektroniskie-izdevumi/zurnali-un-periodiskie-izdevumi/baltu-filologija/>
16. *Baltu filoloģija*. Nr. XXV (2) 2016. Baltu valodniecības žurnāls = *Journal of Baltic Linguistics*. Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte, Baltu valodniecības katedra. Red. Pēteris Vanags. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2017, 148 lpp. ISSN 1691-0036, ISBN 9789934182556. Pieejams arī tiešsaistē [skatīts 20.11.2017.]: <https://www.lu.lv/apgads/elektroniskie-izdevumi/zurnali-un-periodiskie-izdevumi/baltu-filologija/>
17. *Bārtas dzīpari : valoda, kultūra, tradīcijas, ļaudis*. Kolektīvā monogrāfija. Atb. red. Edgars Lāms un Anita Helviga; zin. rec. Brigita Bušmane, Austra Gaigala, Daļa Kiselūnaite, Ārija Kolosova, Laura Uzule, Māra Viksna; tulk. angļu val. Guntars Dreijers. Liepājas Universitāte, Kurzemes Humanitārais institūts. Liepāja : LiePA, 2017, 352 lpp. ISBN 9789934569234.
18. Beitiņa, M. *Latvietis raksta latviski*. Darbu izlase. Sast.: Maigone Beitiņa, Ieva Ozola; red. Ieva Ozola. Liepāja : LiePA, 2016, 335 lpp. ISBN 9789934522963. Pieejams arī tiešsaistē [skatīts 27.11.2017.]: https://kopkatalogs.lv/F/RKE1R82DUXIFA88GJJTGELB5SSUY8DYN96TD56TKRUJ1UVKDLJ-36148?func=full-set-set&set_number=015264&set_entry=000001&format=999
19. *Bērnu valoda Latvijā 21. gadsimtā*. III. Atb. red. un priekšvārda autores: Dr. philol. Anna Vulāne, Dr. habil. philol. Dace Markus; lit. red.: Baiba Mūrniece-Buļeva, Regina Jozauska; tulk. Indra Kalniņa. Rīga : Zinātne, 2017, 168 lpp. ISBN 9789934549410. Pieejams arī tiešsaistē [skatīts 26.11.2017.]: https://www.lamba.lv/attachments/Bernu_valoda_2017.pdf
20. Blinkena, A. *Caur vārdu birzi*. Darbu izlase, II. Sast.: Ina Druvieta, Ilga Jansone. LU Latviešu valodas institūts. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2017, 400 lpp. ISBN 9789984742892.

21. Boge, I., Rudzinska, I. *Speciālā sporta terminoloģija angļu valodā = Special Sport Terminology in English*. Mācību līdzeklis LSPA sporta zinātnes studentiem. Rec. Dr. paed. Uldis Švinks. Latvijas Sporta pedagoģijas akadēmija. Rīga : Latvijas Sporta pedagoģijas akadēmija, 2016, 64 lpp. ISBN 9789934520280.
22. Baltiņš, M., Druviete, I. *Ceļavējš cilvēku ciltij : valoda sabiedrībā*. Zin. red. Dr. philol. Linda Lauze; rec. Dr. habil. philol. Jānis Valdmanis; lit. red. Ieva Jansone. Rīga : Latviešu valodas aģentūra, 2017, 251 lpp. ISBN 9789984829500.
23. *Caturtais pasaulei latgališu saīts : Latgolys symtgadis kongress (2017. goda 5.–6. majā)*. Red.: Lideja Leikuma, Ilga Šuplinska. Rēzekne : Rēzeknis Tehnoloģiju akademeja, 2017, 122 lpp. ISSN 2500-9591 [Via Latgālica], ISBN 9789984442075. Pieejams arī tiešsaistē [skatīts 26.11.2017.]: <http://journals.ru.lv/index.php/LATG/issue/archive>
24. Cibuļš, J. *Skreineite : vuicūs raksteit*. Reiga : Latviešu valodas aģentūra, 2017, 72 lpp. ISBN 9789984829456. Pieejams arī tiešsaistē [skatīts 30.05.2017.]: http://ldb.lv/skreineite_vr/Skreineite_vuicus_raksteit/assets/basic-html/index.html#5
25. Cibuļš, J. *Uzziņu materiāls par latgāliešu ābeci „Skreineite”*. Reiga : Latviešu valodas aģentūra, 2017, 11, [5] lpp. ISBN 9789984829463.
26. Cibuļš, J., Leikuma, L. *Skreineite : vuicūs laseit*. Reiga : Latviešu valodas aģentūra, 2017, 151 lpp. ISBN 9789984829449. Pieejams arī tiešsaistē [skatīts 30.05.2017.]: http://ldb.lv/skreineite_vl/Skreineite_vuicus_laseit/assets/basic-html/index.html#37
27. Cukura, A., Cukura-Akmene, D. *Vispārējie vingrinājumi logoritmikā*. Speciālo skolu jaunāko klašu audzēkņu valodas korekcijai un vispārējai attīstībai. Konsultante Irēna Nelsone; red.: Gunta Lejniece, Māra Kalve. Rīga : Pētergailis, 2016, 71 lpp. ISBN 9789984334202.
28. Dambe, Z., Zdanovska, I. *Latviešu valodas mācību un pārbaudes uzdevumi diasporas nedēļas nogales skolām 7–9 gadus veciem bērniem*. Darba lapas [tiešsaiste]. Red. Baiba Mūrniece-Buļeva. Rīga : Latviešu valodas aģentūra, 2016, 141 lpp. [skatīts 07.08.2017.]. Pieejams: <http://maciunmacies.valoda.lv/>

29. Dambe, Z., Zdanovska, I. *Latviešu valodas mācību un pārbaudes uzdevumi diasporas nedēļas nogales skolām 7–9 gadus veciem bērniem*. Skolotāja lapas [tiešsaiste]. Red. Baiba Mūrniece-Buļeva. Rīga : Latviešu valodas aģentūra, 2016, 106 lpp. [skatīts 07.08.2017.]. Pieejams: <http://maciunmacies.valoda.lv/>
30. Dambe, Z., Zdanovska, I. *Latviešu valodas mācību materiāli diasporas nedēļas nogales skolām 10–12 gadus veciem bērniem*. 75 stundas. Darba lapas [tiešsaiste]. Red. Baiba Mūrniece-Buļeva. Rīga : Latviešu valodas aģentūra, 2016, 193 lpp. [skatīts 07.08.2017.]. Pieejams: <http://maciunmacies.valoda.lv/>
31. Dambe, Z., Zdanovska, I. *Latviešu valodas mācību materiāli diasporas nedēļas nogales skolām 10–12 gadus veciem bērniem*. 75 stundas. Skolotāju lapas [tiešsaiste]. Red. Baiba Mūrniece-Buļeva. Rīga : Latviešu valodas aģentūra, 2016, 231 lpp. [skatīts 07.08.2017.]. Pieejams: <http://maciunmacies.valoda.lv/>
32. *Diagnosticējošie uzdevumi latviešu valodas prasmes A1 līmenim. Diagnosticējošie uzdevumi latviešu valodas prasmes A2 līmenim. Diagnosticējošie uzdevumi latviešu valodas prasmes B1 līmenim. Diagnosticējošie uzdevumi latviešu valodas prasmes B2 līmenim. Diagnosticējošie uzdevumi latviešu valodas prasmes C1 līmenim. Diagnosticējošie uzdevumi latviešu valodas prasmes C2 līmenim* [tiešsaiste]. [Sagatavoti, īstenojot Patvēruma, migrācijas un integrācijas fonda projektu „Latviešu valodas apguve, lai sekmētu trešo valstu pilsoņu iekļaušanos darba tirgū”.] [Rīga : Latviešu valodas aģentūra, 2017], 8 lpp., 9 lpp., 11 lpp., 10 lpp., 11 lpp. un 11 lpp. [skatīts 26.11.2017.]. Pieejami: <http://www.valoda.lv/sagatavoti-jauni-valodas-prasmes-limenu-diagnosticejosie-darbi/>
33. Dzene, I. *Lasišanas un domāšanas spēles no 5 līdz 6 gadiem*. 3. žurnāls. [Valmiera] : [Ilze Dzene], 2017. Tiešsaistes resurss (50 lpp.; 2,73 MB), pieejams LNB lasītāvās.
34. Dzene, M., Andersone, G., Golubova, V., Ikaļe, I. *Latviešu valoda 1. 1. klase*. Raibā pasaule [tiešsaiste]. [Rīga : Zvaigzne ABC], 2017 [skatīts 20.11.2017.]. Tiešsaistes materiāls [interaktīvi uzdevumi, audiomateriāls, rakstītprasmes paraugi]. Pieejams: www.zvaigzne.lv, maconis.zvaigzne.lv

35. Golubova, V., Ikale, I., Lanka, A. *Latviešu valoda 2.* 2. klasei. Mācību grāmata. Red. Indra Putre. Raibā pasaule. Rīga : Zvaigzne ABC, 2016, 192 lpp. + ielikums „Lasīsim 2 : tekstu grāmatiņa”. ISBN 9789934062452.
36. Golubova, V., Ikale, I., Lanka, A. *Latviešu valoda 1.* 3. klase. Mācību grāmata. Red. Indra Putre. Raibā pasaule. Rīga : Zvaigzne ABC, [2017], 135 lpp. ISBN 9789934068386.
37. *Integrācija sākas ar mācīšanos: Latvijas pieredze 21. gadsimtā : skolotājam darbā ar migrantiem.* Lit. red. un sast. Sanita Lazdiņa. Latviešu valodas aģentūra. Bilingvālo mācību skolotājam, 4. [Rīga] : Latviešu valodas aģentūra, 2016, 224 lpp. ISBN 9789984829340.
38. Joksts, O., Girgensone, B., Mihailovs, I. J. *Terminu skaidrojošā vārdnīca civiltiesībās : lietu tiesības.* Rec.: Valērijs Reingolds, Jānis Bramanis. Rīga : Drukātava, 2016, 232 lpp. ISBN 9789934530234.
39. Kačanova, B. *Leksikas lingvodidaktiskais saturs angļu valodas kā svešvalodas mācībā Latvijā.* Promocijas darba kopsavilkums filoloģijas doktora zinātniskā grāda iegūšanai valodniecības nozares lietišķās valodniecības apakšnozarē = *Linguodidactic Content of Lexis in Acquisition of English as a Foreign Language in Latvia.* Summary of PhD Thesis Submitted for the Conferment of the Doctoral Degree Philology Linguistics Subfield Applied Linguistics. Darba zin. vad. *Dr. paed.* Diāna Laiveniece. Liepājas Universitāte, Humanitāro un mākslas zinātņu fakultāte. Liepāja : Liepājas Universitāte, LiePA, 2017, 32 un 32 lpp. [atsevišķa numerācija latviskajai un angļiskajai daļai] ISBN 9789934569036.
40. Kleinhofa, I., Hašaba, S., Lazareva, A. *Latviešu-arābu sarunvārdnīca : ar latviešu literārās valodas, arābu literārās valodas un arābu Levantes dialekta gramatikas apskatu.* Red.: *Dr. habil.* Leons Taivāns, *Dr. philol.* Dzintra Paegle; rec. *Dr. habil. philol.* Andrejs Veisbergs; kons. arābu lit. val. jautājumos, arābu val. lit. red. *Mg. philol.* Heba A. Isa (*Heba Abdullah Issa*); latv. teksta lit. red. *Dr. philol.* Dzintra Paegle. Rīga : Latviešu valodas aģentūra, 2017, 275 lpp. ISBN 9789984829487.
41. Krastiņa, L., Valdmane, L. *Atver pasauli!* Mācību līdzeklis latviešu valodas apguvei 5–8 gadus veciem bērniem. Māksl. Anita Ozoliņa. [Rīga] : Latviešu valodas aģentūra, 2016, [1] lpp. [Attēlu un vārdu kartīšu komplekts, 4 spēles un 7 puzzles ievietotas kartona kārbā ar vāku.] ISBN 9789984829395.

42. *Kultūras feminisms*. Feminisma terminu skaidrojošā vārdnīca = *Cultural feminism*. A glossary of feminist terms = *Культурный феминизм*. Терминологический словарь. Sast. un zin. red.: *Dr. philol.* Ausma Cimdiņa un *Dr. philol.* Natalja Šroma; rec.: *Dr. habil. med.* Māris Baltiņš, *Dr. philol.* Gunta Ločmele; red.: Ieva Jansone (latv. val.), Reģina Jozauska (angļu val.), Viktorija Koļļegova (krievu val.); bibliogr. avotus sakārt. Signe Raudive. [Rīga] : Zinātne, [2017], 221, [3] lpp. ISBN 9789934549403.
43. Kuņicka, K. *Latgales poļu valoda kā poļu valodas perifēriālais dialekts: paaudžu atšķirību aspekts*. Promocijas darba kopsavilkums filoloģijas doktora grāda iegūšanai valodniecības nozares sastatāmās un salīdzināmās valodniecības apakšnozarē = *Polish langauge in Latgale as peripheral dialect of Polish: generational differences*. Summary of the doctoral thesis for obtaining the doctoral degree in philology in the branch of linguistics, sub-branch of contrastive and comparative linguistics. Darba zin. vad. Jeļena Koroļova; rec.: Ina Druviete, Igors Koškins, Anna Stafecka. Daugavpils Universitāte. Humanitāro un sociālo zinātņu institūts. Daugavpils : Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds, „Saule”, 2016, 96 lpp. ISBN 9789984147833. Pieejams arī tiešsaistē [skatīts 30.05.2017.]: https://du.lv/wp-content/uploads/2017/01/Kunicka_promocijas_darba_kopsavilkums_SAVE.pdf
44. Kursīte, J. *Zīmju valoda: latviešu žesti*. Rec.: Baiba Krogzeme-Mosgorda un Ieva E. Kalniņa; lit. red.: Ruta Puriņa, Gita Bērziņa; kopsavilkumu tulk. angļu val.: Andra Damberga. LU HZF Latvistikas un baltistikas nodaļas sērija „Latvijas gadu gredzeni literatūrā”. [Rīga] : LU Akadēmiskais apgāds, [2016], 302 lpp. ISBN 9789934181948.
45. *Labi vārdi sirdi silda*. Red. un ievada autors Valdis Rūmnieks. [Rīga] : Latviešu valodas aģentūra, [2017], 140 lpp. [Skolēnu radošo darbu sērija.] ISBN 9789984829432.
46. *Laipa A2*. Latviešu valoda. Mācību grāmata. Autori: Ilze Auziņa, Maija Berķe, Anta Lazareva, Arvils Šalme; red. Skaidrīte Ivanišaka. Rīga : Latviešu valodas aģentūra, 2016, 200 lpp. ISBN 9789984829319.
47. *Laipa A2*. Latviešu valoda. Darba burtnīca. Autori: Ilze Auziņa, Maija Berķe, Anta Lazareva, Arvils Šalme; red. Skaidrīte Ivanišaka. Rīga : Latviešu valodas aģentūra, 2016, 64 lpp. ISBN 9789984829326.

48. *Latgališu volūdas gramatika : izdavums veļteits Pītera Stroda pīmiņai*. Ievada autors Jānis Streičs. Rēzekne : Latgales Kultūras centra izdevniecība, 2017, 79 lpp. ISBN 9789984292878.
49. *Latviešu valoda pieaugušajiem*. Sagatavošanas kurss latviešu valodas apguvei [tiešsaiste] [skatīts 20.08.2017.]. [Rīga : Latviešu valodas aģentūra, 2017.] [Sagatavots Patvēruma, migrācijas un integrācijas fonda projektā „Valodas sākotnējā apguve patvēruma meklētājiem”.] Pieejams: http://maciunmacies.valoda.lv/images/speles/LVA_Saksim_runat_latviski/index.html
50. *Latviešu valodas aģentūras diasporas skolu skolotāju kursi*. „Māci un mācies latviešu valodu” sadaļa „Diasporai un imigrantiem”. Video lekcijas diasporai un imigrantiem: „Latviskuma saglabāšana” (lektore Janīna Kursīte), „Latvijas Nacionālās bibliotēkas digitālais krājums un Bērnu literatūras centra aktivitātes” (lektore Ginta Zalcmane), „Vērtības 21. gadsimtā” (lektors Ivars Ījabs), „Vai multiplikācijā var izskaidrot latviskumu?” (lektore Roze Stiebra), „Dubultā identitāte – drauds latviskumam?” (lektore Sandra Sebre), „Citādi latviskais” (lektors Valentīns Lukaševičs) [tiešsaiste] [skatīts 20.08.2017.]. [Rīga : Latviešu valodas aģentūra, 2016.] Pieejams: <http://maciunmacies.valoda.lv/metodiskie-materiali/diasporai-un-imigrantiem#tab3>
51. *Latviešu-itāļu vārdnīca = Lettone-italiano dizionario*. Sast. Dina Nātiņa. Rīga : Avots, 2017, 497 lpp. ISBN 9789934534478.
52. *Linguistica Lettica*, 24. Latviešu valodas institūta žurnāls. Atb. red. Ilga Jansone. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2016, 384 lpp. ISSN 1407-1932.
53. *Mana pirmā ābecīte*. Teksta autore Ieva Tarvida. Rīga : Zvaigzne ABC, 2017, [34] lpp. [Oriģinālnosaukums „Minu esimene aabits”.] ISBN 9789934068560.
54. Nitiņa, D. *Jāņa Endzelina lingvistiskie uzskati*. Atb. red. Ilga Jansone; rec.: Jurgis Pakerys (*Jurgis Pakerys*), Ojārs Bušs. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2016, 208 lpp. ISBN 9789984742830.
55. *Otrā zinātniskā konference „Kultūru migrācija Latvijā: virzienu dinamika. Ziemeļi–Dienvīdi un citi virzieni”*. Ziņojumu krājums. Rīga : LU Filozofijas un socioloģijas institūts, 2016, 88 lpp. ISBN 9789934506376.
56. Putre, I. *Rakstīšanas vingrinājumi*. Treniņburtnīca. 5 gadi. Mākslin. red. Māra Alševska. Rīga : Zvaigzne ABC, 2016, [24] lpp. ISBN 9789934059469.

57. Rogenbuka, I. *Vidzemnieku uzvārdi*. Atb. red. Marija Leščinska; lit. red. Krista Aleksandere. [Rīga] : J.L.V., 2016, 198, [1] lpp. ISBN 9789934200021.
58. Rūķe-Draviņa, V. *Darbu izlase*. Sast. Ilga Jansone. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2017, 800 + 16 lpp. ISBN 9789984742861.
59. *Scriptus Manet*. Humanitāro un mākslas zinātņu žurnāls. Nr. 4. Atb. red. Anda Kuduma; red. kol.: Austra Avotiņa, Benedikts Kalnačs, Regīna Kvašīte, Inta Klāšone, Alvidas Klimas, Laimute Balode u. c. Liepājas Universitāte, Humanitāro un mākslas zinātņu fakultāte, Kurzemes Humanitārais institūts. Liepāja : LiePA, 2016, 129 lpp. ISSN 2256-0564, ISBN 9772256056004.
60. *Scriptus Manet*. Humanitāro un mākslas zinātņu žurnāls. Nr. 5. Atb. red. Linda Lauze; red. kol.: Laimute Balode, Alviņš Butkus, Zanda Gūtmane, Kriss Heils, Daiki Horigučī, Benedikts Kalnačs u. c. Liepājas Universitātes Humanitāro un mākslas zinātņu fakultāte, Kurzemes Humanitārais institūts. Liepāja : LiePA, 2017, 133 lpp. ISSN 2256-0564, ISBN 9772256056005.
61. Šlāpins, I. *Jauno latviešu valoda*. Red. Antonija Skopa-Šlāpina. Otrais, papildinātais izdevums. Satori bibliotēka. [Rīga] : Ascendum, 2017, 184, [3] lpp. ISBN 9789934856044. Pieejama arī e-grāmata (EPUB, 0.8 MB).
62. Smiltneiece, G. *Par lietvārdu latviešu valodā*. Rakstu krājums. Zin. red. Ieva Ozola. Liepājas Universitāte. Liepāja : LiePA, 2016, 149 lpp. ISBN 9789934146780.
63. *Starptautiskais simpozījs „Smilts un stikls”. Zinātnisko rakstu krājums = International Symposium „Sand and Glass”. Symposium Scientific papers* [tiešsaiste]. Atb. red. Valdis Segliņš; red. Ieva Zarāne; rec.: Māris Kļaviņš, Indriķis Muižnieks, Juris Soms, Gražina Skridlaite. Latvijas Universitātes 75. zinātniskā konference, Valsts pētījumu programma RESPROD. Rīga : Latvijas Universitāte, 2017, 170 lpp. [skatīts 06.03.2017.]. ISBN 9789934556203. Pieejams: <http://www.lu.lv/zinas/t/45293>
64. Šalme, A., Auziņa, I. *Latviešu valodas prasmes līmeņi : augstākais līmenis C1, C2 : vadlīnijas* [tiešsaiste]. Zin. kons. Inita Vitola; rec.: Laimute Balode, Linda Lauze. Rīga : Latviešu valodas aģentūra, 2016, 74 lpp. [skatīts 10.05.2017.]. ISBN 9789984829371. Pieejams: <http://maciunmacies.valoda.lv/metodiskie-materiali/pieaugusajiem>

65. Šalme, A., Auziņa, I. *Latviešu valodas prasmes līmeņi : pamatlīmenis A1, A2, vidējais līmenis B1, B2* [tiešsaiste]. Zin. kons. Inita Vītola; rec.: Laimute Balode, Linda Lauze. Rīga : Latviešu valodas aģentūra, 2016, 232 lpp. [skatīts 10.05.2017.]. ISBN 9789984829364. Pieejams: <http://maciunmacies.valoda.lv/metodiskie-materiali/pieaugusajiem>
66. *Tagad*, 2016 (10). Zinātniski metodisks izdevums [tiešsaiste]. Atb. red. Zanda Rubene; red. Ligita Bībere. Rīga : Latviešu valodas aģentūra, 2016, 125 lpp. [skatīts 30.05.2017.]. ISSN 1407-6284. Pieejams: <http://maciunmacies.valoda.lv/par-latviesu-valodas-apguvi/zurnals-tagad>
67. *Valoda – 2016. Valoda dažādu kultūru kontekstā*. XXVI. Zinātnisko lasījumu materiāli = Proceedings of the XXVI Scientific Readings [tiešsaiste]. Atb. red. Svetlana Polkovņikova. Daugavpils : Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds „Saule”, 2016, 376 lpp. [skatīts 20.11.2017.]. ISSN 1691-6042, ISBN 9789984147888. Pieejams: <https://du.lv/zinatne-un-petnieciba/zinatniskie-izdevumi/valoda-dazadu-kulturu-konteksta/>
68. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. Populārzinātnisku rakstu krājums. Nr. 12. Atb. red. Vilma Šaudiņa; rec. Daina Nitiņa. Rīga : Latviešu valodas aģentūra, 2017, 212 lpp. ISSN 1691-273X.
69. *Valsts valodas komisijas raksti. 8. sējums „Latviešu valodas vārdnīca”*. Jura Baldunčika, Ilgas Jansones un Andreja Veisberga redakcijā. Rīga : Apgāds „Zinātne”, 2016, 208 lpp. ISBN 9789934549205.
70. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. Rakstu krājums 20 (I). Fonētika, gramatika, leksika, stilistika. Vārda diahroniskais un areālais aspekts. Johana (Jāņa) Langija 400. dzimšanas dienai un viņa vārdnīcas 330. jubilejai veltīts rakstu krājums. Red. kolēģijas vad. Benita Laumane; krājuma atb. red. Gunta Smiltnece. Liepāja : LiePA, 2016, 244 lpp. ISSN 1407-4737.
71. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. Rakstu krājums 20 (II). Valoda un vide. Terminoloģija. Tulkošanas jautājumi. Red. kolēģijas vad. Benita Laumane; krājuma atb. red. Linda Lauze. Liepāja : LiePA, 2016, 276 lpp. ISSN 1407-4737.
72. *Veckrācis, J. Integrētā dzejas tulkošanas modeļa lingvistiskie un translatoģiskie aspekti: Josifa Brodskā teksti krievu, angļu un latviešu valodā*. Promocijas darba kopsavilkums doktora zinātniskā grāda iegūšanai valodniecības nozares salīdzināmās un sastatāmās valodniecības apakšnozarē = *Linguistic and Translatological Aspects of an*

Integrated Model for Poetry Translation: Joseph Brodsky's Texts in Russian, English and Latvian : Summary of the Doctoral Thesis. Submitted for the Doctoral Degree in Linguistics : Subfield: Comparative and Contrastive Linguistics. Zin. vad. *prof. Dr. philol.* Jānis Sīlis. Ventspils Augstskola, Tulkošanas studiju fakultāte. Ventspils : [Ventspils Augstskola], 2017, 92 lpp. ISBN 9789984648699.

73. *Via Latgalica*. 8. Humanitāro zinātņu žurnāls. Red. Ilga Šuplinska. Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmija, Reģionālistikas zinātniskais institūts. Rēzekne : Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmija, 2016, 208 lpp. ISSN 2500-9591. Pieejams arī tiešsaistē [skatīts 17.07.2017.]: <http://journals.ru.lv/index.php/LATG/issue/archive>
74. *Via scientiarum*. Starptautiskās jauno lingvistu konferences rakstu krājums. 3. laidziens. Sast. Inga Laizāne, Inga Znotiņa. Ventspils Augstskola, Tulkošanas studiju fakultāte; Liepājas Universitāte, Humanitāro un mākslas zinātņu fakultāte. Ventspils : Ventspils Augstskola; Liepāja : Liepājas Universitāte, 2016, 168 lpp. ISBN 9789984648651. Pieejams arī tiešsaistē [skatīts 20.06.2017.]: <https://www.liepu.lv/lv/1088/via-scientiarum-iii>

Sagatavojusi
Marita Silkāne

HUMORA LAPPUSĪTE

Valodas spēle kā lingvistiskās jaunrades izpausme publicistikas valodā un mūsdienu kultūrā kopumā ir stabils un daudzveidīgs stilistisks paņēmieni ar plašām lingvistiskajām iespējām. Vārdu spēlē izpaužas joku dzišana un komiskais efekts, nepiešķirot tam kādu īpašu nozīmi. Šķiet, tā ir gadījies arī šiem autoriem, kuri, visticamāk, netīši, bez iepriekšēja nolūka un vēlmes apzināti radīt komismu, šādu efektu ir panākuši. Vai vainīga ir izteikšanās (ne)prasme, neveiksmīgs un pārprotams izteikuma formulējums, paviršība – tas katra lasītāja paša ziņā.

Smieklīgais dažādās formās atrodas visapkārt – jāprot tikai to saskatīt. Aicinām to saskatīt arī šajos piemēros!¹

- Produktu padarīt gribamu var tikai ar vārdiem [..].
(www.diena.lv, 25.11.2014.)
- Šī spēle būs skatītājam garšīgs produkts. (*LTV1*, 19.10.2017.)
- Muzeji atveras īpašām vajadzībām.
(*Diena*, 18.06.2003.)
- Vīri melnā Zatlera kongresā.
(*Diena*, 12.08.2011.)

- Tieslietu ministrs rosina izveidot padomi ar visu latviešu valodu institūciju pārstāvjiem.
(www.delfi.lv, 14.04.2012.)
- Nikolajs Puzikovs ar 'Olām' piedāvā dziesmu 'Policists'.
(www.delfi.lv, 08.05.2017.)
- Sievietes 'lietošanas instrukcija': viss, kas kungiem būtu jāzina par dāmu.
(www.delfi.lv, 12.10.2017.)

¹ Piemēros saglabāta oriģinālrakstība.

- Jaunpienākušās mūķenes apmācība pieredzējušākās. (www.apollo.tvnet.lv, 14.06.2014.)
- Malaizijā aizturēti 726 000 prezervatīvu zagļi. (www.nra.lv, 19.02.2011.)
- Ap pusdienlaiku Liepājā, Uliha ielā, autobusa pieturā mirusi kāda 1950. gadā dzimusi kundze bez vardarbības. (www.liepajniekiem.lv, 22.03.2011.)
- Liepājā aiztur metāla caurules no vasarsvētku draudzes nozagušu vīru. (www.delfi.lv, 16.02.2011.)

- No grāvī ar ūdeni iebrakušas automašīnas izglābj vīrieti un deviņus gadus vecu zēnu. (www.tvnet.lv, 30.11.2014.)
- Ar vietējo iedzīvotāju palīdzību Īrijā nogalinātās latvietes mirstīgās atliekas apbedītas dzimtenē. (www.nra.lv, 03.07.2017.)
- Pēc kolēģa piekaušanas Argentīnas sporta tiesneši pieteikuši streiku. (www.delfi.lv, 06.12.2016.)
- Austrumu slimnīcas nedienas: pārtrauc līgumu ar darbinieku apbedīšanas uzņēmumu. (www.delfi.lv, 02.05.2017.)

- Bariņš ārzemnieku siro Lubāna mitrājā – izskan bažas par britu olu zagļiem Latvijā. (www.jauns.lv, 19.06.2017.)
- Izsolē pārdos spiedzes attēlu, kas dokumentus slēpa apakšbiksītēs. (www.nra.lv, 10.09.2010.)
- Gaisa akrobāte karājas virs Niagāras ūdenskrituma tikai ar savu zobu palīdzību. (www.tvnet.lv, 18.06.2017.)
- Galvenie valodas apdraudētības faktori ir: ja tajā vairs nevar lamāties, tad tā jau ir mirusi valoda.
(No atbildes eksāmenā)

Materiālu sagatavojusi
Latviešu valodas aģentūra

ZIŅAS PAR AUTORIEM

Māris BALTIŅŠ

Dr. habil. med., Valsts valodas centra direktors

Ina DRUVIETE

Dr. habil. philol., Latvijas Universitātes profesore

Vineta ERNSTSONE

Dr. philol., IZM Politikas iniciatīvu un attīstības departamenta direktora vietniece valsts valodas politikas jomā

Ilga JANSONE

Dr. habil. philol., Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūta vadošā pētniece

Janīna KURSĪTE

Dr. habil. philol., Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes profesore

Dīte LIEPA

Dr. philol., Latviešu valodas aģentūras galvenā lingviste

Lidija LEIKUMA

Dr. philol., Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes profesore

Liene MARKUS-NARVILA

Dr. philol., Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūta pētniece

Mairita PURVIŅA

Mg. hum., Latviešu valodas aģentūras lingviste

Sanda RAPA

Dr. philol., Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūta pētniece

Baiba SAULĪTE

Dr. philol., Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūta pētniece

Marita SILKĀNE

Mg. hum., Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūta
zinātniskā asistente

Bārbala SIMSONE

Dr. philol., neatkarīgā pētniece

Ingrīda SJOMKĀNE

Mg. hum., Latviešu valodas aģentūras lingviste

Ilmārs ŠLĀPINS

publicists, filozofs, tulkotājs, dramaturgs, dzejnieks, interneta žurnāla „Satori”
galvenais redaktors

Agnese ŠTEINBERGA

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes Baltu filoloģijas
bakalaura studiju programmas 3. kursa studente

Agris TIMUŠKA

Dr. philol., Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūta pētnieks,
Valsts valodas centra direktora vietnieks

Edmunds TRUMPA (*Edmundas Trumpa*)

Dr. hum., Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes docents

Latviešu valodas aģentūras Valodas attīstības daļa

- konsultē pareizrakstības, pareizrūnas, gramatikas, leksikas un valodas stila jautājumos;
- sniedz atzinumus par personvārdu atveidi, pareizrakstību un identitāti;
- dod slēdzienus par konkrētiem valodas vienību lietojumiem un tekstiem.

Sīkāku informāciju sk. Latviešu valodas aģentūras mājaslapā
www.valoda.lv

**Latviešu valodas aģentūra.
Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi.
Populārzinātnisku rakstu krājums, 2018**

Latviešu valodas aģentūra
Lāčplēša iela 35–5, Rīga, LV-1011
www.valoda.lv

Iespiests SIA „Dardedze hologrāfija”

Latviešu valodas aģentūra

ISSN 1691-273X

85

9 771691 273004

Nr. 13/2018